

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Львівська політехніка»

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

КОВАЛЬ ІГОР МИРОСЛАВОВИЧ

УДК 340.12; 572: 316, 347

ДИСЕРТАЦІЯ

**МЕТААНТРОПОЛОГІЯ МЕНТАЛІТЕТУ:
ПРАВОВИЙ ВИМІР**

12.00.12 – філософія права

Юридичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ І. М. Коваль

Науковий керівник –
Сливка Степан Степанович,
д. ю. н., професор,
Заслужений юрист України

Львів – 2017

АНОТАЦІЯ

Коваль І. М. Метаантропологія менталітету: правовий вимір. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2018.

У дисертації вперше у вітчизняній юридичній науці досліджено правовий менталітет, його компоненти, принципи та функції в буденному, граничному та позаграничному екзистенційному правовому вимірі. Обґрунтовано інтелігібельні та сенсигбельні принципи менталітету. Удосконалено наукові дослідження попередників з питань філософсько-правового менталітету, антропології менталітету у правовому світогляді. Розвинуто положення щодо менталітету у природному праві; дано правову характеристику архетипів культури в менталітеті, здійснено коригування напрямів вдосконалення методологічних засад дослідження правового виміру менталітету.

Дисертація має науково-практичне значення для філософії права, проблем філософії та інших філософсько- і теоретико-правових наук.

Методологію менталітету в дослідженні порівняно з методологією правової ментальності, наведено спільні і відмінні ознаки, висвітлено антропологічно-ментальну правосвідомість. Наголошено, що на формування менталітету людини постійно впливають природні і людські закони.

Загалом, як відзначено, існують різноманітні дефініції менталітету, на зміст яких впливають галузеві об'єкти і предмети дослідження. Відтак розмежовано поняття «менталітет» та «ментальність»: менталітет як статика складається з базових теоретичних невідомих компонентів, які є основою інтегральних установок, настанов, потенційними засадами світосприйняття і можуть за певних умов проявитися в життєдіяльності людини; у ментальності ж як в динаміці проявляються тільки окремі елементи менталітету у формі мислення, почуттів, пристрастей і дій.

Щодо правового менталітету, то зазначено, що його дослідження найповніше здійснюються за допомогою правових аспектів людинознавства, етнофілософії, етнопсихології, етнічної антропології й етнології. Для висвітлення правового менталітету потрібні філософія права, антропологія права, теорія права, юридична деонтологія. Загалом усі ці та інші науки займають своє місце в метаантропології права.

Незалежно від того, перебуває ментальна норма у свідомій чи несвідомій зоні, вона повинна бути інтелектуально обґрунтована і скерована в бік онтологічних вимог. Якщо ж ментальна норма не суперечить онтологічним вимогам, то вона має природний зв'язок з Космосом. Тоді стає зрозуміло, що людина намагається створити такі норми, які не суперечили б нормам природного права, нормам світового розуму.

Відзначено, що методологічні установки правового менталітету мають природно-надприродну й соціально-історичну сутність. Яка з них переважає – сказати важко, проте все залежить від засвоєння тих ментальних установок, які пропагують конкретні науки, що опанувала людина.

Так, важливою методологічною установкою у формуванні правового менталітету є етнічна філософія, яка формує ті життєві імперативи, що проявляються в повсякденному житті. Етнічна психологія як методологічна установка правового менталітету впливає із соціально-психологічних особливостей різноманітних етносів. Це стосується духовної природи людини та народу, що виникла історично як імператив народної душі та вищих психічних процесів, які здебільшого мають підсвідомий та індивідуальний характер. А етнічна антропологія відображає спадкові риси людей, віддаючи перевагу консервативним властивостям.

У дослідженні виділено дві основні групи принципів ментально-правового поля: природні і культурологічні, а також такі одиничні принципи: перманентність, самостійність і дифузійність.

Наголошено на тому, що менталітет і ментальність виконують різні функції. Функціями менталітету вказано доконечно-постачальну,

проекційно-рефлексивну і методологічно-ідеологічну, а функціями ментальності – онтологічно-перцептивну, етнічно-продукувальну, моделювально-очищувальну і ментально-нормотворчу.

На підставі аналізу дефініцій правового менталітету зроблено висновок, що правовий менталітет містить компоненти, пов'язані з правовою природою людини (її анатомією і психологією), природним та позитивним правом (антропологією права), іншими чинниками, які досліджує багато наук. Висунуто припущення, що антропологічні компоненти правового менталітету повинні вписуватися в таку логічну схему: детермінізм – людина – причина – закономірність.

Відтак усі складники правового менталітету поділено на дві групи: онтологічно-природну й деонтологічно-культурологічну.

Обґрунтовано, що на формування менталітету людини постійно впливають природні та людські закони.

Встановлено, що менталітет потрапляє у природно-правовий простір, правове поле і набуває антропологічних властивостей. Надалі утворений правовий менталітет виконує одну з методологічних функцій, яка стосується правосвідомості.

Аргументовано, що правосвідомість формує правову культуру (архетип-менталітет), а ментальна правосвідомість – ментальну правову культуру. Виділено складові елементи ментальних архетипів: несвідомі, свідомі і підсвідомі.

Відтак наведено авторське визначення правового менталітету як екзистенційних норм, сформованих природженням і культурним способом у підсвідомій та свідомій зонах.

Проаналізовано менталітет у буденному, екзистенційному та позаграничному вимірах.

Доведено, що буденний вимір менталітету здійснюється у правовому полі. Тобто компоненти правового поля впливають на складники менталітету

людини, відповідно, буденність найтісніше пов'язана з правовими рисами менталітету, що потребує спеціального дослідження.

Розглядаючи менталітет у граничному екзистенційному вимірі, проаналізовано процес ментальних утворень за допомогою екзистенціалів та чеснот. Зазначено, що це ментальне утворення людина здійснює креативно (творчо) з виходом у віртуальну реальність і враховуючи різні рівні ментальної свідомості та повноту набуття чеснот. Звичайно, в ідеальному виді дифузії чеснот з менталітетом не існує, оскільки є ще й інші впливи, які важко відстежувати. Проте основне міститься в них, і це можна дослідити на тих прикладах, де яскраво виражені розглядувані характеристики. Тому в більшості ментальних утворень чесноти й менталітет мають екзистенційну спорідненість, оскільки є детермінантами однієї людини в природно-правовому просторі. Іншу людину характеризує дещо інша спорідненість у зв'язку з іншою точкою координат у просторі.

Виокремлено основні ментальні принципи в граничному вимірі: еволюційність, спадкоємність, адекватність, необхідність, консерватизм і реальність.

У граничному вимірі ментальний матеріал з'являється серед різноманітних екзистенціалів й узгоджується з чеснотами. Тобто екзистенційні ментальні утворення потребують чеснот, внаслідок чого появляються нові феномени ментальних утворень.

Вихід людини в позаграничний природно-правовий простір свідчить про наявність у неї особливого світогляду – філософського, філософсько-правового, метафізичного. Звичайно, цьому передує добре розвинутий буденний світогляд, індивідуальні пориви у незвичайний духовний світ, які формували особливі бачення, перспективи реалізації онтологічних природно-правових метафізичних засад.

Метаграничний вимір менталітету координує діяльність людини, оскільки впливає на буденний вимір, що позначається на діях, думках,

почуттях оточення, захищає від неантологічних проявів (такий захист здійснюється невидимо, але природно).

Менталітет у позаграничному природно-правовому просторі характеризується особливим стилем світосприйняття, оскільки має таке джерело духовності, яке найбільше відповідає умовам онтологічності. Крім того, у позаграничному природно-правовому просторі міститься не підвладний людському аналізу природний імператив, який шляхом необхідної ментальної дифузії за допомогою ментальної енергії формує таку ментальну пам'ять і виробляє такий ментальний імунітет, які зберігають власне ментальне обличчя узгоджено з вивіреними національними традиціями. Менталітет у позаграничному природно-правовому просторі формується впродовж цілого життя людини під онтологічною дією різних природних, суспільних, державних та інших чинників.

Правовий менталітет, який перебуває у правовому полі, екзистенційному вимірі та природно-правовому просторі, людина повинна осягнути своїм розумом і почуттями, тобто шляхом інтелігібельного і сенсубельного осмислення. Передусім осягнення людина здійснює власними зусиллями, переборюючи екзистенційні труднощі, щоб добратися до цінностей правового менталітету в людській життєдіяльності. Таке осягнення метаантропології правового менталітету найповніше здійснюється через мотиви, яким передує інтерес.

Ключові слова: менталітет, ментальність, правовий менталітет, правова ментальність, ментальне право.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Коваль І. М. Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. № 4. С. 454–464.

2. Коваль І. М. Структура та функції правового менталітету. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2011. № 5 (8). С. 16–22.

3. Коваль І. М. Правовий зміст менталітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 813. С. 119–124.

4. Коваль І. М. Детермінанти формування правового менталітету особи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 253–257.

5. Коваль І. М. Правосвідомість особи як критерій визначення її правового менталітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 155–161.

6. Коваль І. М. Філософсько-правові детермінанти антропології менталітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 265–270.

7. Коваль І. М. Менталітет у громадянському суспільстві. *Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2016. № 1. С. 383–385.

8. Коваль І. М. Ментальні властивості правосвідомості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 212–215.

9. Коваль І. М. Менталітет у позитивно-правовому полі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 137–144.

10. Коваль І. М. Предельное измерение правового менталитета. *Leges et Viata*. 2017. № 5/2 (305). С. 70–75.

11. Коваль І. М. Історія становлення поняття «правового менталітету». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 64–69.

2. Опубліковані праці апробаційного характеру

12. Коваль І. М. Поняття правового менталітету: міждисциплінарний підхід. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. II заоч. наук.-практ. конф. (м. Львів, 16 квіт. 2015 р.). Львів : ННПП НУ «Львівська політехніка», 2015. С. 189–191.

13. Коваль І. М. Компоненти менталітету: філософсько-правове дослідження. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 27 трав. 2015 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2015. С. 130–132.

14. Коваль І. М. Принципи ментально-правового поля. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи*: матер. учасн. III заоч. наук.-практ. конф. (м. Львів, 11 квіт. 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 241–245.

15. Коваль І. М. Менталітет в дослідженні П. Юркевича: правовий аспект. *Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича*: матер. учасн. Всеукр. конф. (м. Львів, 19 трав. 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 96–99.

16. Коваль І. М. Джерела ментально-правового поля. *Розвиток правової системи України в умовах сьогодення*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 6–7 трав. 2016 р.). Харків: Східноукр. наук. юрид. орг., 2016. С. 13–15.

17. Коваль І. М. Антропологічно-ментальна правосвідомість у природному та надприродному праві. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: тези доп., вист. і повідомл. учасн. II Всеукр. круглого столу (м. Львів, 9 груд. 2016 р.). Львів, 2016. С. 91–93.

18. Коваль І. М. Ментальне і підсвідоме право. *Антропний принцип в контексті актуальних проблем філософії науки*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15–16 груд. 2016 р.). Львів, 2016. С. 128–129.

19. Коваль І. М. Ментальні архетипи правової культури. *Правова держава у метаантропологічній проекції сучасності*: матер. учасн. заоч. наук.-практ. конф. (м. Львів, 27 квіт. 2017 р.). Львів: ННІПП НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 74–76.

20. Коваль І. М. Принцип реального правового менталітету. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 трав. 2017 р.). Львів, 2017. С. 114–115.

SUMMARY

Koval I.M. Metanthropology of the mentality: legal dimension. - On the rights of the manuscript.

Dissertation on the receipt of scientific degree of candidate of legal sciences, specialty 12.00.12 - Philosophy of Law. - National University "Lviv Polytechnic" of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2018.

In the dissertation the legal mentality was investigated for the first time in domestic legal science, its components, principles and functions in the ordinary, marginal and extraterrestrial existential legal dimension are investigated for the first time in the domestic legal science. The intellectual and sensible principles of mentality are substantiated. Scientific research of predecessors on issues of philosophical and legal mentality, anthropology of the mentality in the legal world outlook has been improved. The position on mentality in the natural law is developed; given the legal characteristics of archetypes of culture in mentality, correction of directions for improving the methodological foundations of the study of the legal dimension of mentality.

Dissertation has a practical value for philosophy of right, problems of philosophy and other philosophical, theoretical and legal sciences.

Methodology of mentality in research is confronted with methodology of legal mentality, general and excellent signs over are brought, anthropologically-mental sense of justice is reflected. It is marked that on forming of mentality of man natural and human laws influence constantly.

In general, as noted, there are many definitions of mentality, because each branch of science has its own research on this subject. Thus, the notion of "mentality" and "mentality" is delineated: the mentality as a static consists of basic theoretical unknown components, which are the basis of integral settings, guidelines, potential principles of world perception and can, under certain conditions, manifest themselves in human life; in the mentality of the same dynamics, only some elements of the mentality are manifested in the form of thinking, feelings, passions and actions.

Regarding the legal mentality, it is noted that his research is most fully carried out through the legal aspects of human knowledge, ethnophilosophy, ethnopsychology, ethnic anthropology and ethnology. To cover the legal mentality requires the philosophy of law, anthropology of law, the theory of law, legal deontology. In general, all these and other sciences take their place in the metanthropology of law.

Regardless of whether there is a mental norm in the conscious or unconscious zone, it must be intellectually substantiated and directed toward ontological demands. If the mental norm does not contradict ontological requirements, then it has a natural connection with the Cosmos. Then it becomes clear that a person tries to create such rules that would not contradict the norms of natural law, norms of the world of reason.

It is marked that the methodological settings of the legal mentality have a natural- supernatural and socio-historical essence. Which of them prevails - it's difficult to say, but it all depends on the assimilation of those mental installations that propagate specific sciences mastered by man.

Thus, an important methodological setting in the formation of a legal mentality is the ethnic philosophy that forms the vital imperatives that manifest themselves in everyday life. Ethnic psychology as a methodological setting of the legal mentality stems from the socio-psychological features of various ethnic groups. This refers to the spiritual nature of the human race that arose historically as an imperative of the people's soul and higher mental processes, which are mostly subconscious and individual. And ethnic anthropology reflects the hereditary features of people, preferring conservative properties.

In the research identifies two main groups of principles of the mental-legal field: natural and culturological, as well as such unitary principles: permanence, independence and diffusion.

It is emphasized that mentality and mentality perform various functions. The functions of the mentality are indicated by the final-supply, projection-reflexive and methodological-ideological, and the functions of mentality - ontologically-perceptual, ethnically-productive, modeling-purifying and mentally-normative.

On the basis of the analysis of the definitions of the legal mentality, it is concluded that the legal mentality contains components related to the legal nature of man (its anatomy and psychology), natural and positive law (anthropology of law), and other factors that explore many sciences. The assumption is made that the anthropological components of the legal mentality should fit into such a logical scheme: determinism - man - reason - regularity.

Consequently, all elements of the legal mentality are divided into two groups: ontological-natural and deontological-culturological.

It is substantiated that the formation of human mentality is constantly influenced by natural and human laws.

Established that the mentality falls into the natural-legal space, the legal field and acquires anthropological properties. In the future, the created legal mentality carries out one of the methodological functions, which concerns the legal consciousness.

It is argued that legal awareness forms a legal culture (archetype-mentality), and mental justice is a mental legal culture. Elements of mental archetypes are unconscious, conscious and unconscious.

Thus, the author's definition of the legal mentality as an existential norm, formed by a natural and cultural way in the subconscious and conscious zone is given.

The mentality is analyzed in everyday, existential and extraterritorial dimensions.

It is proved that the daily measurement of mentality is carried out in the legal field. That is, the components of the legal field affect the components of the human mentality, respectively, the commonplace is closely related to the legal features of the mentality, which requires special research.

Considering the mentality in the boundary existential dimension, the process of mental entities is analyzed with the help of existential and virtues. It is noted that this person's mental formation is carried out creatively (creatively) with an exit into virtual reality and taking into account different levels of mental consciousness and the fullness of gaining virtues. Of course, in the ideal form, the diffusion of virtues with mentality does not exist, as there are other influences that are difficult to trace. However, the main one is contained in them, and this can be investigated on those examples, which are clearly expressed in the considered characteristics. Therefore, in most mental entities, virtue and mentality have an existential affinity, since they are the determinants of one person in the natural-legal space. Another man is characterized by a slightly different relationship in relation to another coordinate point in space.

The basic mental principles in the boundary dimension are singled out: evolution, continuity, adequacy, necessity, conservatism and reality.

In the marginal dimension, mental material appears among a variety of existential and consistent with virtues. That is, existential mental formations require virtues, as a result of which new phenomena of mental formations appear.

Exit of man in the marginal natural and legal space indicates the presence of a special world outlook - philosophical, philosophical, legal, metaphysical. Of course, this was preceded by a well-developed everyday outlook, individual impulses in the unusual spiritual world, which formed special visions, prospects for the implementation of ontological natural and legal metaphysical foundations.

Measurement of the mentality coordinates human activity, since it affects the daily dimension, which affects the actions, thoughts, feelings of the environment, protects against non-anthropological manifestations (such protection is carried out invisibly, but naturally).

Mentality in the extraterrestrial natural-legal space is characterized by a special style of world perception, since it has such a source of spirituality, which most closely corresponds to the conditions of ontology. In addition, in the extraterrestrial natural-legal space contains a natural imperative that is not subject to human analysis, which, through the necessary mental diffusion, by means of mental energy, forms such mental memory and produces such mental immunity, which preserve its own mental face in accordance with the revised national traditions. Mentality in the extraterrestrial natural-legal space is formed during the whole life of a person under the ontological action of various natural, social, state and other factors.

A legal mentality, which is in the legal field, in the existential dimension and the natural-legal space, a person must comprehend his mind and feelings, that is, through intelligible and sensible comprehension. First of all, a person makes his own efforts by overcoming existential difficulties in order to reach the values of the legal mentality in human life. Such an understanding of the metanthropology of the legal mentality is most fully accomplished through motives preceded by interest.

Key words: mentality, mentality, legal mentality, legal mentality, mental right.

LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE THEME OF DISSERTATION

1. Scientific works, in which the main scientific results of the dissertation are published

1. Koval I.M. The concept of legal mentality: the philosophical and legal aspect. Scientific herald of Lviv State University of Internal Affairs. The series is legal. 2011. № 4. P. 454-464
2. Koval I.M. Structure and functions of legal mentality. Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2011. № 5 (8). P. 16-22.
3. Koval I.M. Legal content of the mentality. Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Law Sciences. 2015. № 813. P. 119-124.
4. Koval I.M. Determinants of the formation of the legal mentality of a person. Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Law Sciences. 2015. № 824. P. 253-257.
5. Koval I.M. Legal consciousness of a person as a criterion for determining its legal mentality. Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Law Sciences. 2015. № 825. P. 155-161.
6. Koval I. M. Philosophical and legal determinants of anthropology of mentality. Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Law Sciences. 2016. № 837. P. 265-270.
7. Koval I.M. Mentality in civil society. Comparative and analytical law is an electronic scientific professional edition of the Law Faculty of the State University "Uzhgorod National University". 2016. № 1. P. 383-385.
8. Koval, I. M. Mental properties of justice. Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Law Sciences. 2016. № 850. P. 212-215.
9. Koval I.M. Mentality in the positive legal field. Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Law Sciences. 2017. № 861. P. 137-144.
10. Koval I.M. Ultimate measurement of legal mentality. *Leges et Vita*. 2017. № 5/2 (305). P. 70-75.
11. Koval I.M. History of formation of the concept of "legal mentality". Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Law Sciences. 2014. № 807. P. 64-69.

2. Published works of approbatory character

12. Koval I.M. The concept of legal mentality: an interdisciplinary approach. State-building and law-making in Ukraine: problems and prospects of development: materials of participants of the II correspondence scientific-

- practical conference (Lviv, April 16, 2015). Lviv: NNIPP, Lviv Polytechnic National University, 2015. P. 189-191.
13. Koval I.M. Components of the mentality: philosophical and legal research. Protection of the rights and freedoms of man and citizen in the conditions of formation of the rule of law: a collection of theses of the IV All-Ukrainian scientific and practical conference (Lviv, May 27, 2015). Lviv: NIIPP NU "Lviv Polytechnic", 2015. P. 130-132.
 14. Koval I.M. Principles of the mental-legal field. State-building and law-making in Ukraine: problems and perspectives: materials of participants of the III correspondence scientific and practical conference (Lviv, April 11, 2016). Lviv: NNIPP, Lviv Polytechnic National University, 2016. P. 241-245.
 15. Koval I. M. The mentality in P. Yurkevich's research: the legal aspect. History and Contemporaneity of the Philosophy of Law: to the 190th Anniversary of the birth of Pamfil Yurkevich: materials of participants of the All-Ukrainian Conference (Lviv, May 19, 2016). Lviv: NIIPP NU "Lviv Polytechnic", 2016. P. 96-99.
 16. Koval I.M. Sources of the mental-legal field. Development of the legal system of Ukraine in the present day: materials of the International Scientific and Practical Conference (Kharkiv, May 6-7, 2016). Kharkiv: Eastern Ukrainian Law and Legal Organization, 2016. P. 13-15.
 17. Koval I. M. Anthropological-mental legal consciousness in natural and supernatural law. State-building and law-making in the context of European integration: theses of reports, speeches and announcements of the participants of the Second All-Ukrainian Round Table (Lviv, December 9, 2016). Lviv, 2016. P. 91-93.
 18. Koval I. M. Mental and subconscious right. The anthropic principle in the context of the actual problems of the philosophy of science: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference (Lviv, December 15-16, 2016). Lviv, 2016. P. 128-129.
 19. Koval I.M. Mental archetypes of legal culture. The legal state in the metanthropological projection of the present: materials of the participants of the correspondence scientific and practical conference (Lviv, April 27, 2017). Lviv: NIIPP NU "Lviv Polytechnic", 2017. P. 74-76.
 20. Koval I.M. Principle of real legal mentality. Protection of the rights and freedoms of man and citizen in the conditions of formation of the rule of law: a collection of theses of the VI All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Lviv, May 30, 2017). Lviv, 2017. P. 114-115.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ	
ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1 Історіографія дослідження проблем менталітету.....	24
1.2 Методологічні засади дослідження менталітету.....	34
Висновки до першого розділу.....	50
РОЗДІЛ 2 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ	
АНТРОПОЛОГІЇ МЕНТАЛІТЕТУ	53
2.1 Філософсько-правове обґрунтування менталітету й ментальності... 53	
2.2 Антропологічні компоненти правового менталітету	76
2.3 Антропологічно-ментальна правосвідомість	90
2.4 Антропологія ментальних архетипів правової культури.....	101
Висновки до другого розділу	113
РОЗДІЛ 3 МЕНТАЛІТЕТ У МЕТААНТРОПОЛОГІЧНО-	
ПРАВОВОМУ ВИМІРІ	116
3.1 Менталітет у буденному правовому полі	116
3.2 Менталітет у граничному екзистенційному вимірі.....	128
3.3 Менталітет у позаграничному природно-правовому просторі	141
3.4 Інтелігібельні та сенсибельні	
метаантропологічні принципи менталітету	164
Висновки до третього розділу.....	186
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	197

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Потреби людства завжди цікавили націологію. Впродовж історичного розвитку простежувалися різноманітні переплетення національних інтересів, змішування етнічних стереотипів, ментальних норм, відтак – і боротьба за їх відновлення та самобутність. Такий стан будь-якого суспільства вимагає обґрунтування відповідно до вимог онтології.

Менталітет має природні й онтологічні детермінанти. Адже людина складається з множини таємниць, що є основою мікросвіту, мікрокосмосу, мікросесвіту. Ці мікрокосмічні таємниці людини містять весь смисл світу і вирішують його долю, оскільки людина може на свій розсуд самовизначатися, самостійно ухвалювати рішення, виходити з онтологічної мінливості своєї природи. Але ці мінливості мають два крайні полюси: добро і зло, що і є полярністю набуття менталітету.

Транснаціональне мислення та почуття людини потребують метаантропологічного дослідження, тобто вивчення буденного, граничного та позаграничного вимірів. Тоді стає зрозуміло, що сучасний світ віддає перевагу не загальнолюдським моральним, а національним цінностям, зокрема менталітету. Сформований менталітет набуває цінності, коли держава, дбаючи про духовний і матеріальний розвиток своїх громадян, забезпечує природно-правову гармонію, віддаючи перевагу духовному. Як наслідок, метаантропологічний аналіз людини доводить, що ментальна цінність лежить не тільки у правовому полі, а й у природно-правовому просторі.

Необхідність розробки теми дисертації посилюється у зв'язку з тим, що менталітет у праві часто має другорядне значення. Така шкідлива ідеологія була властива ще тоталітарній державі. Реалії сьогодення диктують необхідність виокремлювати ментальні особливості нації, регіонів у законотворчості. Яскравим прикладом є прийнятий у жовтні 2017 року Закон України «Про освіту».

Вимогою часу є потреба нового, філософсько-правового осмислення правового менталітету у цілісній метаантропологічній концепції.

Теоретичною основою дослідження стали критично осмислені положення, аргументи та висновки, що містяться в працях і вітчизняних, і зарубіжних учених різних історичних епох з:

- історії: Б. Андрушківа, Т. Вівгарина, П. Ігнатенка, М. Картавого, Н. Корабльова, І. Кресіна, О. Кульчицького, І. Лисяк-Рудницького, Л. Мяснікова, А. Нехашкіна, С. Пролєєва, Б. Цибалістого, Д. Чижевського, В. Шамрая, А. Шевцова, М. Шлемкевича, О. Фісуна, О. Чаплигіна, М. Юрія та ін.;

- етнокulturології: Л. Гумільова, М. Костомарова, О. Нельги, Б. Цимбалістого та ін.;

- політології: А. Авілова, М. Андріанова, А. Андрєєва, К. Гаджієва, І. Дубова, О. Мітіна, М. Назарова, В. Петренка, О. Шестопалова та ін.;

- психології: М. Варія, Г. Дилигінського, А. Фурмана, Є. Шестопалова та ін.;

- філософії: В. Горського, Н. Мозгової, І. Огородник, М. Поповича, В. Табачковського, Ю. Федіва, Г. Горака, Р. Додонова, В. Жадько, Т. Ящука та ін.;

- філософії права: Д. Андрєєва, Р. Байніязова, О. Балинської, В. Вовк, О. Грищук, Є. Копельців-Левицької, М. Козюбри, А. Колодія, Ю. Лободи, С. Максимова, Д. Мєняйлова, О. Мордовцевої, Ю. Оборотова, О. Омельчука, А. Романової, П. Рабіновича, С. Сливки, В. Синюкової, А. Токарської, І. Яковюка та ін.

У дисертації також використано теоретико-методологічний потенціал праць зарубіжних учених, які зверталися до проблеми менталітету та ментальності. Це, зокрема: М. Блок, Ф. Бродель, Г. Бутуль, Т. Гайгер, Ж. Ле Гофф, П. Динцельбахер, Ж. Дюбі, Р. Мандру, Х. Ортега-і-Гассет, Т. Телленбах, Р. Шпрандель, Л. Февр, Д. Філд та ін.

Проте поза сферою вивчення залишилися метаантропологічні обґрунтування правового менталітету, його принципи і функції, ментальна правосвідомість тощо. Не досліджено належно на науковому рівні компоненти правового менталітету.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Тема дисертації узгоджується з Основними науковими напрямами та найважливішими проблемами фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014–2018 роки, затвердженими постановою Президії НАН України від 20.12.2013 № 179, а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і завдання дослідження. *Метою дослідження є визначення і науковий аналіз менталітету, правового менталітету, ментальності і правової ментальності, зокрема здійснення метаантропологічного аналізу, що й зумовило, з урахуванням сучасних потреб, концепцію роботи.*

Відповідно до поставленої мети потрібно було вирішити такі *завдання*:

- визначити предметне поле менталітету, сформулювати дефініції правового менталітету, ментальності та встановити між ними спільні і відмінні риси;
- охарактеризувати компоненти, принципи, функції правового менталітету і ментальності;
- розвинути наукову думку про можливість функціонування ментального і підсвідомого права;
- підвищити наукове значення ментальної правосвідомості у формуванні ментальної правової культури;
- обґрунтувати вплив нормативно-правових актів на формування ментальних феноменів (і навпаки);

- виявити причини появи ментальної дискреції у правовому полі буденного виміру;
- розкрити сутнісну природу правового менталітету (граничний вимір) у поєднанні з духовно-моральними чеснотами;
- висвітлити положення про те, що креативність граничного екзистенційного виміру менталітету ґрунтується на природних принципах;
- обґрунтувати думку, що позаграничний вимір менталітету координує інтелігібельну та сенсигібельну діяльність людини.

Об'єктом дослідження є природно-правовий простір реалізації метаантропології менталітету.

Предмет дослідження – правовий вимір метаантропології менталітету.

Методи дослідження вибрано з огляду на завдання наукової роботи, з урахуванням об'єкта і предмета дисертації. Для найповнішої реалізації (завдань) і досягнення поставленої мети використано комплекс філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів.

На окремих етапах дослідження було використано такі методи й підходи: історичний у процесі осмислення еволюції наукової думки і концептуальних підходів до задекларованої проблеми, а саме дозволило усвідомити у зв'язку з динамічністю розвитку сучасного наукового дискурсу, що поняття «менталітет» в українській та зарубіжній науковій думці трактується по-різному через складність даного соціокультурного явища, відсутність уніфікованої дефініції менталітету (підрозділ 1.1). За допомогою методу семантичного аналізу поглиблено розглянуто методологічний алгоритм пізнання правового менталітету на основі здобутків та ключових аспектів антропологія права, філософії права, теорії права, юридичної деонтології (підрозділ 1.2). Логіко-семантичний метод використано для розкриття змістовного навантаження таких понять, як «менталітет», «ментальність», «правовий менталітет», «правова ментальність» та подано характеристику розмежування між менталітетом та ментальністю на основі того, що менталітет складається з базових теоретичних невідомих

компонентів, які є основою інтегральних установок, настанов, потенційними засадами світосприйняття і які можуть (при певних умовах) проявити себе у життєдіяльності людини (підрозділ 2.1). Метод класифікації використано для групування та поділу на основні складові елементи правового менталітету, компоненти якого пов'язані із правовою природою людини, природним та позитивним правом, що обґрунтовує тезу за якою антропологічні компоненти правового менталітету вписуються у певну логічну схему: детермінізм – людина – причина – закономірність (підрозділ 2.2). Феноменологічний метод для поглибленого аналізу структури правового менталітету та при визначеності ціннісно-ментальних засад правосвідомості, а також, для підтвердження висновку про те, що антропологічно-ментальна правосвідомість характеризується складною природою формування і є онтологічною необхідністю поєднання природних, надприродних та штучних чинників (підрозділ 2.3). Екзистенціально-естетичний метод використано для аналізу соціальних відносин та ментальних архетипів правової культури, в процесі чого з'ясовано, що ментальні архетипи доцільно порівняти із ментальними стереотипами, а також те, що будь-який архетип зародився у несвідомості дуже давно і пройшов тривалу природно-правову соціалізацію (підрозділ 2.4). Гносеологічний метод дозволив виділити специфічну форму відображення і пізнання метаантропології менталітету у буденному правовому полі, а саме те, що людина завдяки буденній свідомості повинна демонструвати свої ментальні особливості у правовому полі так, щоб не почувати себе ізольованою у суспільстві і сприймати повсякденний світ за еталон практичності, за фундаментальну реальність, яку змінити не можливо (підрозділ 3.1). Соціально-метаантропологічний підхід суть якого полягає у використанні тріадичної методології для розуміння людського буття, яка пропонується в проекті метаантропології (буденне, граничне, метаграничне буття людини) та сприяє усвідомленню того, що у граничному екзистенційному вимірі менталітет потребує нового духовно-душевного

підживлення – чеснот, а за допомогою трансцендентального мислення можна пізнати справжню мапу ментальних структур (підрозділ 3.1, 3.2, 3.3).

У дослідженні також використано закони і методи аналізу й синтезу, індукції і дедукції, порівняння та узагальнення. Метод узагальнення допоміг сформулювати висновки, відобразити основні положення й результати дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній юридичній науці зроблено спробу здійснити цілісне дослідження і філософсько-правовий комплексний аналіз поняття, компонентів, принципів та функцій правового менталітету, визначено чинники впливу на його формування. Філософсько-правова концепція правового менталітету побудована на метаантропологічному дослідженні, що дало змогу отримати положення та висновки, які є новими для філософії права або наділені істотними ознаками новизни.

Найвагоміші результати дослідження полягають в тому, що:

вперше:

- доведено функціональне значення менталітету в буденному правовому полі;
- охарактеризовано менталітет у граничному екзистенційному вимірі;
- розкрито менталітет у позаграничному природно-правовому просторі;
- обґрунтовано інтелігібельні та сенсигельні метаантропологічні принципи менталітету;

удосконалено:

- філософсько-правове трактування менталітету;
- антропологію менталітету у правовому світогляді;
- наукові розвідки щодо проблем правового виміру менталітету;

набули подальшого розвитку:

- положення щодо менталітету у природному праві;
- правова характеристика архетипів культури в менталітеті;

- напрями вдосконалення методологічних засад дослідження правового виміру менталітету.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що запропоновані й обґрунтовані в дисертації висновки і положення можуть бути використані у:

правозастосовній діяльності – для узгодження практики застосування нормативно-правових актів з історично зумовленими на території України правовими і загальнолюдськими цінностями (довідка про впровадження в практичну діяльність результатів дисертаційного дослідження Дрогобицької районної державної адміністрації від 14.11.2017 № 02-31/2872);

науково-дослідній сфері – для подальшого аналізу філософсько-правових ідей метаантропології менталітету;

педагогічній діяльності – під час підготовки бакалаврських кваліфікаційних робіт, викладання дисциплін «Юридична деонтологія», «Філософія права» (довідка про впровадження в навчальний процес у Національному університеті «Львівська політехніка» від 15.11.2017 № 67-01-1817).

Особистий внесок дисертанта. Усі наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, отримані автором особисто. Сформульовані в дисертації наукові положення, висновки, рекомендації, пропозиції обґрунтовано автором самостійно, на підставі особистих досліджень та в підсумку опрацювання й аналізу значної кількості джерел монографічного, нормативно-правового та соціологічного характеру. Нові ідеї та розробки, пропозиції для впровадження опубліковано без співавторів.

Апробація матеріалів дисертації. Дисертація підготовлена та обговорена на кафедрі теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Основні положення та висновки роботи були апробовані на міжнародних та всеукраїнських конференціях: «Захист прав і свобод людини

та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 27 травня 2015 р.), «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи» (м. Львів, 11 квітня 2016 р.), «Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича» (м. Львів, 19 травня 2016 р.), «Розвиток правової системи України в умовах сьогодення» (м. Харків, 6–7 травня 2016 р.), «Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 9 грудня 2016 р.), «Антропний принцип в контексті актуальних проблем філософії науки» (м. Львів, 15–16 грудня 2016 р.), «Правова держава у метаантропологічній проекції сучасності» (м. Львів, 27 квітня 2017 р.), «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 30 травня 2017 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображено у 20 публікаціях, з яких 1 стаття опублікована в науковому періодичному виданні іншої держави, 1 стаття додатково відображає результати дисертаційного дослідження, 9 статей – у наукових фахових виданнях України, 4 з яких входять до міжнародних наукометричних баз, та 9 тез доповідей, оприлюднених на конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Обсяг основного тексту дисертації становить 165 сторінок, 20 сторінок – списку використаних джерел (237 найменувань).

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія дослідження проблем менталітету

Людина, її інтереси завжди становили основу досліджень філософського спрямування. Не є винятком і правознавча наука, яка розглядає особистість, її права й обов'язки як основоположний складник свого виникнення та розвитку. Людину крізь призму філософування вивчає значна кількість наук. Чільне місце в науковій поліфонії сьогодення належить філософії права, яка досліджує людину у взаємопоеднувальній дихотомії «людина – право». Саме в контексті цього взаємовідношення можна простежити розвиток категорії менталітету. Проте для цього потрібно розглянути насамперед поняття менталітету, з'ясувавши, яке значення в нього вкладають. З найдавніших часів і досі феномен менталітету досліджують представники майже всіх суспільствознавчих й гуманітарних наук. Але у зв'язку з динамічністю розвитку сучасного наукового дискурсу ця суспільно-філософська категорія повсякчас є об'єктом дослідження, відповідно, безперервно обґрунтовуються її найрізноманітніші тлумачення. Нині поняття «менталітет» в українській та зарубіжній науковій думці трактують по-різному. Це зумовлено складністю цього соціокультурного явища, відсутністю уніфікованої дефініції менталітету.

Вивчення менталітету розпочалось ще в античності. Етнопсихологічні спостереження можна знайти в працях Геродота, Гіппократа, Таціта, Плінія, Ксенофонта, Платона, Аристотеля, Страбона, Цицерона, котрі намагалися виявити відмінність між народами, ідентифікувати особливості характеру. Наприклад, Аристотель із внутрішньої несхожості окремих суспільностей виводив характерні особливості і відмінності окремих духовних утворень, вважав неможливим їх об'єднання у єдиній державі, утворення ними

цілісного державного механізму навіть, за його висловом, якби хтось з'єднав воедино Мегари й Корінф, щоб доторкнулись їхні стіни. На цій проблемі зосереджував увагу і Цицерон, за визначенням якого, держава тільки іноді може досягти суспільної злагоди і могутності, коли її «образ» відповідає особливостям характеру самого народу [138, с. 186].

У пізніші часи про таємниці людської свідомості міркували Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт. Так, згідно з декартівським принципом безпосередньої даності психічного, самосвідомість є внутрішнім спогляданням суб'єктом змісту власного внутрішнього світу. Співвідношення нового знання з тим, що вже було раніше, він називає рефлексією, на якій побудована самосвідомість. При цьому досвід людини несе особливу визначеність, незалежну від досвіду інших. Останню тезу цілком можна зарахувати до досвіду будь-якої спільноти, зокрема й народу [208, с. 57].

До декартівського розуміння взаємовідношення об'єктивного світу та самого суб'єкта близькі думки Дж. Локка, який вивчав передусім питання гносеології. Його основна праця «Досвід про людський розум» заперечує дрібні природжені ідеї і пов'язує роль зовнішнього досвіду з процесом пізнання. При цьому за допомогою стародавнього образу «чистої дошки» він демонструє, як душа людини наповнюється новим змістом. Переосмислюючи раціоналістичне учення Р. Декарта, Дж. Локк вводить категорії первинних і вторинних якостей, які виникають у свідомості внаслідок впливу зовнішніх речей. Результатом декарто-локівських роздумів стала теза про інтерспекцію як єдино можливий метод розкриття суті самосвідомості [208, с.163].

Найбільший інтерес до цієї проблеми виявили у XVIII ст. Ш. Монтеск'є, К. Лінней, Ж. Бюффон.

Так, Ш. Монтеск'є обґрунтовує принцип географічного детермінізму, використовуючи у своїх міркуваннях поняття «дух народу». Цей етнопсихологічний феномен формується та розвивається, за його уявленнями, з огляду на клімат, рельєф і ґрунт, тобто первинний та основоположний вплив на нього має географічне середовище [208, с. 203].

Виникнення терміна «менталітет» деякі вчені пов'язують з латинським словом «mens» і близьким до нього «mentalis» (mens, mentis – розум), яке зародилося в ХІХ ст. в мові середньовічної схоластики [6, с 25]. Інші вчені припускають, що менталітет походить від французького відповідника «mentalite», що означає «світосприйняття» [48, с. 19].

У більшості європейських країн цей термін почали активно використовувати в науковій літературі тільки з середини ХІХ ст., різними мовами він звучить майже ідентично. До прикладу, у французькій мові «mentalite» – це спрямування думки, розуму, склад розуму; англійською мовою «mentality» – це розвиток розуму, склад розуму; німецькою «die mentalität» – склад розуму, образ мислення, спосіб мислення [154, с. 158].

Вперше на ідеї колективної ментальності натрапляємо у книзі Алексиса де Токвіля «Демократія в Америці» (1835). Досліджуючи суспільну свідомість США, автор показав забобони, звички й омани, властиві американському суспільству. З них і складався, на його думку, національний американський характер [185, с. 4]. У ній автор демонструє, зокрема, властивості американського суспільства, які формують національний американський характер і зумовлюють панування в Америці демократії [98, с. 170].

Сам же термін «менталітет» вперше вжив американський філософ Ральф Емерсон (1856). Мислитель розкрив зміст цього поняття під час вивчення основного метафізичного значення душі як першоджерела цінностей та істин. Згодом поняття «менталітет» використовували представники соціології та інших напрямів філософії, зокрема неокантіанства, феноменології, психоаналізу [222, с. 19], а невдовзі й етнологи [89, с. 65].

Поняття менталітету розробляв соціолог Е. Дюркгейм. У працях «Про поділ суспільної праці», «Німеччина понад усе», «Німецький менталітет і війна» він визначає його як «колективну свідомість», «сукупність загальних

вірувань і почуттів, властивих у середньому членам певного суспільства». На його думку, ця сукупність «утворює певну систему, що має власне життя» [154, с. 158].

Згодом поняття «менталітет» застосовували етнопсихологи. Становлення етнопсихології як науки датують 1859 роком, коли німецький філософ М. Лоцарус і німецький мовознавець Х. Штейнгаль почали видавати журнал з етнічної психології і мовознавства. Вони запропонували будувати етнопсихологію як міждисциплінарну і пояснювальну науку про народний дух, як вчення про елементи і закони духовного життя народів та духовну природу людського роду. Надалі етнопсихологію розвивав В. Вундт, який вважав, що душа народу виявляється в мові, міфах, звичаях, моралі, вивчення яких є єдиним достовірним методом її пізнання [153, с. 124].

Голландський учений Ж. де Местр, відомий захисник монархії й папства, писав: «Загальні засади будь-якої хорошої установи мають бути узгоджені в кожній країні з місцевими умовами й характером її жителів; тільки на таких засадах можна створити для кожного народу притаманну лише йому систему установ, яка була б найкращою стосовно держави, для якої вона призначена» [215, с. 255].

Вагому роль у формуванні ідейно-теоретичних і методологічних передумов концепції менталітету зіграли й погляди Г. Лебона. «Кожна раса має стійку психологічну організацію. Моральні й інтелектуальні особливості, сукупність яких є втіленням душі народу, становлять собою синтез усього минулого, спадщину всіх попередніх поколінь». Щобільше, цей філософ вважає, що «долею народу керують набагато більше померлі покоління, аніж ті, що живуть зараз. Ними закладено основу раси... Душа раси змінюється дуже повільно, протягом століть» [51, с. 105, 112].

Нові підходи до тлумачення менталітету були відображені в ідеях А. Шопенгауера і Ф. Ніцше, а також в теорії К. Юнга «про колективне несвідоме». За К. Юнгом, колективне несвідоме розвивається не

індивідуально, а успадковується. Воно складається з резистентних форм, архетипів, які можна усвідомити лише вторинно і які надають змісту свідомості точно окреслену форму [228, с. 65].

Однак широкого використання поняття «менталітет» набуває лише у 20-х роках ХХ ст., передусім у Франції, зокрема в Марселя Пруста (третій том «Герман» епопеї «В пошуках втраченого часу», 1921 р.). Він із симпатією до новизни вводить його як гідний уваги неологізм у свій словник, заодно проникаючи в душевно-духовний стан людини.

Глумачний словник української мови визначає менталітет як «сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що проявляються в культурі, мові, поведінці» [25, с. 518].

У сучасних англійських словниках термін «mentality» інтерпретується так: «якість розуму, характерна для окремого індивіда чи класу індивідів»; «узагальнення усіх характеристик, які розрізняють розум»; «спосіб чи сила розуму»; «образ думок, напрям чи характер мислення»; «сума розумових здібностей та можливостей» [114, с. 28]. Як бачимо, менталітет і в українській, і в зарубіжній словниково-довідковій літературі асоціюється з процесом мислення, яке ототожнюється з певним соціумом чи окремим його представником.

Зарубіжні літературні джерела містять й інші визначення менталітету, де значною мірою наголошується, що менталітет – це те, що зумовлює розвиток суспільних відносин. Наприклад, Д. Філд відзначає, що «менталітет – стійкий склад розуму, який має якщо не логічну форму, то системний характер, оскільки корениться в матеріальному житті та поширюється серед значної частини населення, безпосередньо впливає на економічні, соціальні та політичні відносини» [203, с. 8].

Потрібно вказати, що поняття «менталітет», яке використовували західні вчені, трактувалося настільки неоднозначно, що Ж. Ле Гофф запропонував змиритися з цією невизначеністю, оскільки, на його

переконання, «саме в ментальності відображається його всеохопність і багатозначність» [74, с. 40].

Значно вплинули на формування уявлень щодо змісту менталітету такі напрями соціально-гуманітарного знання, як історія ментальностей, семіотика, теорія соціальної інформації, історична культурна і структурна антропологія [114, с. 19–26, 89–90].

Історія ментальності як спеціальний напрям історичного дослідження появилася у французькій історичній науці у 20–30-х роках ХХ ст. Цей напрям сформували і розробляли представники школи «Анналів»: М. Блок, Л. Февр, Ж. Дюбі, Ж. М. Гофф, Ф. Бродель, Ф. Мануру, Ф. Арієс. Предметом вивчення школи «Анналів» була антропологічно орієнтована історія, в центрі якої була людина як представник суспільства, який творить і сприймає культуру. Тут вчені зважають на думки, почуття, цінності, поведінку людини і соціальних груп [215, с. 94]. Під поняттям ментальності вони розуміли поєднання індивідуальної і колективної свідомості, в якій відображаються тривкі уявлення і стереотипи (ментальні структури), що їх можна пізнати за допомогою історичних джерел [70, с. 34].

Зокрема, Жак Ле Гофф вважав, що історія ментальностей – це історія на перехресті; історія уповільнення. Вчорашні уявлення уживаються в ній з фрагментами давньої магічної свідомості. Кардинальне завдання – розгадати той зв'язок, швидше духовний, ніж логічний, у якому перебувають ті уламки минулих світів. Інша проблема – зрозуміти, як ця мішанина передається із покоління в покоління [54, с. 34].

У науковий вжиток це поняття входить завдяки представникам історико-психологічного напрямку 1922 року, зокрема в монографії Л. Леві-Брюля «Примітивна ментальність», де аналізуються два типи ментальності – паралогічний та логічний [181, с. 232].

Важливим етапом у дослідженні поняття менталітету стали роботи французького історика Ж. Лефевра, який ввів поняття «колективна ментальність», зумовлене біологічними законами людського мислення.

В іншого історика школи «Анналів» Л. Февра поняття менталітету, навпаки, не має біологічного тлумачення. У його трактуванні, менталітет не є біологічно вкоріненою константою поведінки, а історично складеною структурою, яка визначає думки, емоції, поведінку людей, їхні цінності [132, с. 525]. Для російського історика-медієвіста А. Гуревича специфічні риси менталітету полягають у баченні їх як чітко і не зовсім усвідомлених, а то й взагалі не усвідомлених, манер мислити, інколи позбавлених будь-якої логіки розумових образів, які властиві певній епосі або соціальній групі. Ці способи орієнтації в соціальному та природному світі являють собою своєрідний автоматизм думки; люди користуються ними, не задумуючись і не помічаючи їх, подібно до мольєрівського пана Журдена, який говорив прозою, не здогадуючись про її існування. Що більш неусвідомлені ці позаособистісні настанови свідомості, то більш примусовий характер вони мають [49, с. 355–356].

Серед інших науковців, які зробили внесок у вивчення менталітету, можна виокремити ще Г. Бутуля, Т. Дінцельбакера, Н. Єліаса, Х. Гету, Т. Гайгера та ін. Зокрема, Г. Бутуль у монографії «Менталітет» (1952) запропонував досить розгорнуту дефініцію менталітету: «...це сукупність ідей та інтелектуальних установок, притаманних індивіду і об'єднаних логічними зв'язками чи віросповіданням... Наш менталітет знаходиться між нами і світом, як призма. Він, за висловом Канта, є апіорною формою нашого пізнання» [150, с. 47–53].

У західній літературі менталітет використовують на позначення найрізноманітніших феноменів. У зв'язку із цим чимало вітчизняних учених наголошують на тому, що спиратися у цьому питанні тільки на зарубіжну літературу було б неправильно [120, с. 10]. Саме через невизначеність, відсутність чіткого формулювання поняття «менталітет» в літературі немає його однозначного тлумачення. Для цього найчастіше використовують більш «зручні» поняття – «національний характер», «традиції», «національна свідомість» тощо [150, с. 55].

Вагомий внесок у дослідження проблем менталітету зробили українські філософи і поети середини XVIII – початку XX ст. Г. Сковорода, Т. Шевченко і І. Франко. Також менталітет досліджували М. Грушевський, Д. Донцов, М. Костомаров, Ю. Липа, В. Липинський, І. Нечуй-Левицький, Д. Чижевський, В. Янів та ін.

Г. Сковорода зазначав, що кожна людина має пізнати себе за допомогою пізнання свого народу. У творі «Симфонія про народ» він писав: «Кожен мусить пізнати свій народ і себе в ньому. Чи ти рус?.. Будь ним... Чи ти лях? Будь ляхом. Чи ти німець? Німечествуй. Француз? Французтвуй. Татарин? Татарствуй. Усе добре на своєму місці й своєю мірою...».

Т. Шевченко також звертав увагу на український менталітет. Шевченка називають Батьком нації, який не тільки залишив своїм нащадкам безцінну духовну спадщину, але й заклав потужну світоглядну «базу під українську національну ідентичність» [67, с. 9].

І. Франко у своїй творчості закликав будувати власну міцну та незалежну державу. Він зазначав, що у вільного народу є своя національна школа, що виховує патріотів рідного краю, що радіє віддати життя за честь і славу його. У народу-раба чужомовна школа, незрозуміла за мовою, невідповідна психічній структурі даного етичного типу, не може сприяти духовному розвитку, а відтак і досягненню духовного й матеріального гаразду [198, с. 117].

В Україні до проблем українського менталітету вперше звернулися члени Кирило-Мефодіївського братства. У своїй відозві «Брати українці» вони зазначали, «що всі слов'яни повинні з собою поєднатися, але так, щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу обществену. Такіі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорвати, ілліро-серби і болгары» [197, с. 173].

Один із членів Кирило-Мефодіївського братства М. Костомаров у праці «Дві руські народності» здійснив наукове обґрунтування теорії

національного характеру через серію глибоких почерків з народознавства, які подають у певній системі фундаментальні знання про національний характер, психологію, світогляд українського і російського народів, накреслюють методологічні підходи до вивчення історико-культурного досвіду, великих духовних традицій [138, с. 189].

Отже, можемо констатувати тісний взаємозв'язок людини з природою, який впливає на формування менталітету [88, с. 254].

Батько історії України М. Грушевський у праці «Хто такі українці, і чого вони хочуть» висвітлює питання щодо того, кого можна називати українцями. Передусім українцями він вважає всіх тих, хто зроду українець, родився і виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіма свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю. Але не тільки хто природжений українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з українцями і почуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра [47, с. 113].

Видатний український філософ Д. Чижевський у праці «Нариси з історії філософії на Україні» дає визначення народного світогляду, яке в дечому збігається з поняттям «менталітет». Під народним світоглядом він розуміє національно зумовлене ставлення конкретного народу до світу та життя. Він виявляється і в тім, що цей нарід у світі любить, чого в житті уникає, що в людині оцінює найвище, до чого ставиться негативно тощо. Народний світогляд з часом змінюється, впливи чужих культур і великі зміни у власнім житті – все це накладає відбиток на психіку народу. Тож народний світогляд є поєднанням певних надісторичних та історичних елементів [220, с. 18].

Проблеми ментальності досліджували й українські вчені-правознавці, зокрема С. Дністрянський у праці «Самовизначення народів». Про ідеї самовизначення він пише так: «Це не думки філософа, які міг би

замінити другий філософ іншими думками, це значення, скроплене кров'ю поколінь, нестримна логіка історичних випадків» [57, с. 14].

Також до цієї проблематики у своїх працях звертався філософ, соціолог, правник Б. Кістяківський. Ірраціональні, або фактичні елементи він знаходить в об'єктивному праві, тобто в правових нормах. Таким елементом у психічні переживання, які, з одного боку, є джерелом змісту понять, що складають правові норми, а з іншого – певним «ментальний» фоном функціонування правових норм. Наприклад, він вказував, що поняття «правоспроможність», яке міститься в нормі, викликає в нас безліч психічних переживань, пов'язаних із соціальними й етичними відчуттями, уявленнями, імпульсами, ідеями тощо [3, с. 149].

До середини 1980-х років у радянському суспільстві поняття «ментальність» вживали здебільшого у вузькому колі професіоналів-істориків, котрі критикували методологію західної історіографії. Однак, як пише російський історик М. Рожанський, «трохи раніше, ніж слова «перебудова» і «гласність» увійшли в європейські мови, російська мова запозичила поняття «ментальність», «менталітет», «ментальні структури» [137, с. 459]. Причинами введення цих термінів була загальна криза офіційної ідеології і суспільствознавства, зокрема так званого «істмату», прагнення прилучитися до західної наукової традиції, а також вибух ірраціональних, навіть архаїчних настроїв у суспільстві. «Таємничі» ментальні структури, здавалося, прокинулися і знайшли свій вираз у появі національної самосвідомості, причому інколи в досить конфліктній формі, у якій відкрилися вже, здавалось би, забуті давні пристрасті і неприязні [71, с. 20].

Отже, для кожного історичного періоду, як і для сучасних зарубіжних і вітчизняних науковців, не існує єдиного поняття «менталітет».

1.2 Методологічні засади дослідження правового менталітету

Менталітет, зокрема правовий, пронизаний людиномірністю. Буття правового менталітету забезпечує різноманітна діяльність людини, зокрема це здійснюється в духовній сфері. Духовна сфера, насичена людським розумом і почуттями, створює умови функціонування людини. До таких умов належить і правовий менталітет. Правовий менталітет створюється в основному двома шляхами: санкціонованим і несанкціонованим людиною. Тобто людина дає згоду на колективне утворення локальних норм поведінки (у думках, почуттях, діях), які допомагають їй виконувати онтологічні імперативи. Якщо немає згоди на створення життєвих особливостей, ці правові утворення виникають стихійно, синергетично. Людина тільки згодом відчуває, що невідомі сили нею керують, а вона вимушено підкоряється їм. У цьому й полягає сутність людських ментальних норм, правил.

Щоб дослідити ментальні правові утворення, зокрема свідомий і підсвідомий шляхи їх виникнення, потрібна не одна наука, а цілий комплекс. На нашу думку, дослідження правового менталітету найповніше здійснюються за допомогою правових аспектів людинознавства, етнофілософії, етнопсихології, етнічної антропології, етнології. Для висвітлення правового менталітету потрібні філософія права, антропологія права, теорія права, юридична деонтологія. Загалом усі ці та інші науки знаходять своє місце в метаантропології права.

Людинознавство починається з пізнання людиною самої себе. Вчені доводять, що існує дві найбільші загадки в усій природі – це розум і Всесвіт. Для людства питання з усіх питань, проблема, що стосується всіх інших і водночас цікавіша за будь-яку іншу, – яке місце людини в Природі та який її зв'язок із Космосом [176, с. 21]. Для правового менталітету це означає вміст онтологічних інтелектуальних зусиль у його творінні. Незалежно від того, чи ментальна норма перебуває у свідомій або несвідомій зоні, вона повинна

бути інтелектуально обґрунтована і скерована в бік онтологічних вимог. Якщо ж ментальна норма не суперечить онтологічним вимогам, то вона має природній зв'язок з Космосом. Тоді стає зрозуміло, що людина намагається створити такі норми, які не суперечили б нормам природного права, нормам світового розуму.

Розум – це наш внутрішній світ, де живуть наші найпотаємніші надії та бажання [176, с. 22]. Ці природні, закономірні таємниці розуму є методологією правового менталітету. Тому людина повинна постійно контролювати себе, щоб методологічні таємниці розуму не закривали її дорогу до онтологічного стану. Тобто ментальне творіння потребує онтологічного аналізу.

Методологія дослідження правового менталітету впливає передусім зі самого поняття «людина». В енциклопедії зазначено, що людина – це істота, яка найбільш відома сама собі у своїй емпіричній фактичності і найбільш трудно вловима у своїй сутності. Спосіб буття людини у Всесвіті настільки унікальний, а його структура складена із настільки різноманітних і суперечливих елементів, що це слугує майже нездоланною перепоною на шляху вироблення якого-небудь кратного, нетривіального і вже в той же час загальноприйнятого визначення таких понять як «людина», «природа людини», «сутність людини» тощо [130, с. 344]. Людина – це нескінченна, відкрита потенційність з великим, якщо порівнювати з усіма іншими істотами, ступенем свободи [206, с. 978]. Наявність розуму – це фактор, що спонукає людину до розвитку, до створення власного світу, де вона почувалась би «у себе вдома», проте кожний досягнутий нею щабель розвитку залишає її незадоволеною, провокуючи її на нові пошуки рішення [210, с. 350]. Із цих дефініцій та цитат впливають методологічні установки для дослідження правового менталітету: різноманітні і суперечливі елементи способу буття людини, потенційні можливості людини, створення власного світу, постійна невичерпна творчість, володіння деякими елементами

надприродних правових феноменів та ін. Загалом під установкою філософи розуміють фіксовану спрямованість свідомості людини, стан її психіки, який полягає у визначеній зорієнтованості, схильності та готовності, до прийняття і використання певних стереотипів поведінки або мислення [144, с. 221].

Різноманітні й суперечливі елементи способу буття людини властиві ментальним установкам або імперативам. І природно-біологічні, і суспільні ментальні норми є індивідуальними, а природно-біологічні завжди адекватно «реагують» на суспільні. Тому із цих діалектичних ситуацій випливають рушійні норми поведінки, які спонукають до пошуків онтологічних норм. У підсумку люди з різним менталітетом є закономірним явищем, оскільки мають спільне онтологічне завдання з різними (неповторними) шляхами його виконання, це визначає власну методологію їхнього життя на землі.

Наявність потенційних можливостей людини характеризує можливі, приховані, інколи й «запасні» життєві ментальні методології, які повністю себе ще не виявили. Причиною невикористання своїх потенційних можливостей є сповідування тих ментальних норм, які віддалені від онтологічних, а також відсутність віри у свою автономність у питанні зміни правової дійсності чи самої себе. Ця методологічна установка «працює» як в напрямі онтологічного ментального добра, так і в напрямі деонтологічного ментального зла. Тобто людина в галузі правового менталітету може і здатна на різні варіанти, про які й сама не здогадується.

Створення власного світу засвідчує, що людина почувається комфортно в ментальному пануванні. Ментальний дух своєї родини, своїх захоплень, власної творчості визначає методологію життя людини. Однак така методологічна установка може породити найбільше феноменів неонтологічних правових норм, оскільки людина, яка захоплена власним світом, часто не бачить життя поза ним. Такі ментальні норми є шкідливими, руйнівними в суспільстві і Всесвіті загалом.

Постійна невичерпна творчість людини скерована на невпинні пошуки методологічно-ментальних людських взаємин, що великою мірою відображається в суспільно-культурологічній частині менталітету. Такий методологічний пошук менталітету скерований до самовизначення, але пронизаний часто непоправними порушеннями, скажімо, відхід від правової природи. Річ у тому, що людина за своє коротке життя не завжди може отримати результати своїх задумів і планів та зіставляти їх з онтологічними установками. Тому ментальна творчість інколи має онтологічно невизначений характер. Про онтологічну визначеність досліджень довідаються інші покоління.

Володіння деякими елементами надприродних феноменів насичує людський правовий менталітет синтетичними установками у вигляді дивних атракторів. У філософській науці зазначається, що людина – це істота надприродна, тому що важливі феномени її існування, які складають її головну, невидиму, метафізичну природу: любов, совість, честь, гідність, розум, свобода тощо, не мають природних причин [206, с. 978], людина уособлює феномен надприродного [159, с. 182], людина бачить надприродний екзистенціал людської істоти і є надприродно вивищеною [144, с. 253]. Така думка про надприродність людини вносить ясність про утворення менталітету та його використання. На основі дослідження М. Кайку [176, с. 89, 92, 157], можна сказати, що менталітет має методологічні установки у своєрідному відеозаписі думок і почуттів, у візерунку мозку людини, у правовій бібліотеці спогадів та традицій, що допомагає читати ментальні думки й почуття. Тобто людина творить менталітет за допомогою надприродних установок самостійно, в тому й основна сутність методологічних досліджень.

Отже, методологічні установки правового менталітету мають природно-надприродну й соціально-історичну сутність. Яка частина переважає – сказати важко, однак все залежить від засвоєння тих

ментальних установок, що пропагують конкретні науки, котрі опанувала людина.

У межах етнофілософської парадигми ментальний профіль досліджували І. Кант, Д. Юм, Г.-В. Гегель, Ф. Шеллінг, І.-Г. Фіхте, К. Гельвецій, І. Г. Гердер та інші вчені XVIII–XIX ст., у працях яких розроблено панлогічні моделі ментальних властивостей соціуму. Вчення Г.-В. Гегеля про «дух народу» стало наслідком екстраполяції його теорії ідеалістичної діалектики про дух загалом на суспільну ментальність. К. Гельвецій у праці «Про людину» відзначав, що «будь-який народ має власні унікальні системи прийомів спостереження та відчуття дійсності», які змінюються або несподівано, або у конкретній послідовності, залежно від динаміки соціогенезу [143, с. 58]. І. Кант, публікуючи свою «Антропологію», проаналізував ознаки ментального профілю французів, англійців, італійців, іспанців, німців, відзначаючи не тільки позитивні, але й негативні характеристики їхньої національної ментальності. Отож, І. Кант експлікував дуальність ментальності та наявність у ній контроверсійних параметрів. Варто констатувати, що кантівський концепт «апперцепція», тобто «залежність сприйняття інформації від попереднього досвіду функціонування індивідів, процес відтворення у свідомості соціуму явищ зовнішнього світу на основі соціальної практики», допомагає зрозуміти системні властивості ментального профілю. І. Кант, досліджуючи два різновиди апперцепції – емпіричну та трансцендентальну – «чисту», «першоначальну», відзначав можливості апріорного пізнання в експлікації ментальності [78, с. 85–94].

За І. Кантом, емпірична свідомість є «розрізнена» (розірвана) та не взаємопов'язана із соціально-практичними цілями суб'єктів соціального простору, тому невідрефлексований минулий соціальний досвід, як складова ментальності, інтерналізується в процесі соціалізації індивіда та спільнот мимовільно. Інший німецький соціальний філософ О. Шпенглер одним із

перших спробував проаналізувати ментальний профіль на підставі ідеалістичних настанов, наголошуючи на винятковій духовній основі – «душі культури», яка встановлює внутрішню цілісність конкретної культурної системи [225, с. 92].

Ментальність українського народу, як і будь-якого етносу загалом, відображається не тільки у змісті національної правової системи, а й у правовому стилі її функціонування. Власне ці два аспекти прояву ментальності виступають водночас критеріями визначення належності українців і як етносу, і як держави до тієї чи іншої глобальної правової системи [99, с. 20].

Отже, важливою методологічною установкою у формуванні правового менталітету є етнічна філософія, яка формує ті життєві імперативи, які проявляються в повсякденному житті. Особливо це стосується попередніх поколінь, де зароджувався унікальний дух народу, який впливає на процес соціалізації, поведінку, спосіб життя, етнічну філософію новими ментальними феноменами, які синергетично знаходять своє місце в метаантропології менталітету.

Термін «етнічна психологія» вживають головно у двох значеннях: 1) для визначення особливостей психології, інколи – і психокультурного та психоетнічного життя етносів, народів, їхніх угруповань (типологічних сімей, історико-цивілізаційних спільностей, мовно-культурних спорідненостей, геополітичних груп, расово-географічних типів та інших) та їхніх індивідуальних представників; 2) на позначення кола питань, проблем, що мають вивчати соціально-політичні науки (політична соціологія, політична психологія, політична етнологія, політична географія, політична історія та інші) в галузі психології етносів, народів, їхніх угруповань та їхніх індивідуальних представників. В обох випадках маємо справу з одним реальним явищем – з психологічним перевантаженням та психологічною діяльністю етноісторичних спільностей в різних сферах суспільного життя людей [115, с. 39; 26].

У філософській та суспільно-політичній думці початку ХІХ ст. у зв'язку з аналізом національного менталітету того чи іншого народу виникла концепція онтологізації «духу народу», що набула поширення в ідеалістичній філософії другої половини ХІХ ст. З погляду соціально-філософських основ, концепція «духу народу» ґрунтувалась на визначенні народу (нації) як основного суб'єкта історії. Сутність нації розуміли як соціально недетермінований «дух народу», тобто індивідуальну етнічну свідомість, у якій були сконцентровані фундаментальні психологічні риси кожного народу, здатні за потреби проявитись в усіх соціально-політичних та культурних реаліях його буття. Мова народу вважалась першоосновою його духу, а межі поширення – кордонами нації. Витоки цієї концепції лежать в класичній німецькій філософії, зокрема в ідеалістичній філософії Г.-В. Гегеля і І. Г. Фіхте. Створення спеціальної дисципліни – «психології народів» було проголошено вже 1860 року. У цей час сформувався новий дискурс етнічної психології, засновниками якої були Г. Штейнталь і М. Лацарус. Згідно з їхніми уявленнями, народна душа має незмінну субстанцію – дух племені, від якого й залежить її діяльність, а отже, історія народу. У концепції Г. Штейнталю і М. Лацаруса народний дух не набуває конкретних рис, а є напівмістичним абстрактним феноменом. Вони трактували народний дух як особливе, замкнуте утворення, що виражає психічну схожість індивідів, які належать до певної нації, й одночасно як їх самосвідомість; зміст її повинен бути розкритий шляхом порівняльного вивчення мови, міфології, моралі і культури. Вчені вважали, що народна психологія як наука складається з двох частин – абстрактної і конкретної. Перша, тобто народно-історична психологія, має відповісти на запитання, що є народний дух, яка його структура та найбільш загальні закони розвитку, безвідносно до конкретних народів. Друга – психологічна етнологія – досліджує окремі народи як прояв цих загальних законів у дії. Джерелом пізнання в народній психології є «продукти» народного духу –

мова, міфи, характер, релігія, звичаї та історія етносу. Основні завдання етнопсихології вони визначали як дослідження специфічних способів життя і форм діяльності духу різних народів і вважали, що народна психологія повинна бути дослідженням духовної природи людського роду, основою для світу і соціуму чи власне духовного життя народу. Отже, М. Лацарус і Г. Штейнталь намагалися вибудувати цілісну систему уявлень про нову науку – народну психологію, систему, яка мала багато методологічних недоліків; найсуттєвішим було ідеалістичне трактування народного духу, надання йому субстанційного характеру, що зробило його позаісторичним і напівмістичним утворенням [143, с. 57–58].

На початку ХХ ст. ці ідеї було розвинуто і частково реалізовано в «психології народів» В. Вундта, однак його концепція етнічної психології відрізнялася від концепції Г. Штейнтала і М. Лацаруса. Він вважав, що вся сфера дослідження психології народів поділяється на дві частини: абстрактну, що намагається роз'яснити загальні умови і закони «національного духу», залишаючи осторонь окремі народи та їхню історію, і конкретну, завдання якої – охарактеризувати дух окремих народів і їхні особливі форми розвитку [37, с. 203]. З погляду В. Вундта, народний дух – це вищі психічні процеси, що виникають у процесі спільного життя членів етносу, сукупний зміст душевних переживань, відчуттів, прагнень. Дослідник заперечував ідею незмінної субстанційності народної душі М. Лацаруса і Г. Штейнтала, що було безперечним прогресом у порівнянні з його відомими попередниками. Крім того, В. Вундт заперечує право етнічної психології на самостійне існування, при цьому не відкидає існування етнічної психології як галузі наукового знання, що бере свій початок з понять індивідуальної психології. Він вважав, що поняття «душа народу» має таке саме право на існування, як й індивідуальна душа. На його переконання, психологія народів повинна вказати шляхи переходу до історичних відмінностей загального духовного розвитку. На думку В. Вундта, психологія народів саме в цьому

аспекті взаємодіє з естетикою, філософією, релігією, історією. Наслідком такої взаємодії є три великі галузі наукового знання, що потребують спеціального психологічного дослідження і становлять три головні проблеми психології народів: мова, міфи і звичаї. Цей троїстий набір для автора не випадковий, бо за аналогією зі своїми уявленнями про індивідуальну психологію він прагне звести і народну психологію до троїстої структури: розуму (його аналогом у народній душі є мова), почуттів (міфи) та волі (звичаї). Мова, за В. Вундтом, – початок й основна рушійна сила поезії та науки – містить загальні форми всіх уявлень народу, закони їхнього зв'язку; міф – основа релігії – вміщує в собі первісні народні уявлення, зумовлені почуттями і прагненнями; звичаї – це моральні принципи, що визначають напрям дії, волі та бажань. В. Вундт вважає, що ці три галузі знання насамперед виступають об'єктами історичного дослідження, а психологічне пояснення в цьому дослідженні є допоміжним засобом інтерпретації. Все ж таки, теорія В. Вундта була вже не антропологічною або біологічною, а саме психологічною теорією об'єднувальних засад для індивідів, особистостей конкретного народу. Ця теорія показувала більш гуманні принципи об'єднання людей, бо тут уже постає проблема самореалізації індивіда в межах спільноти – потрібно лише оволодіти трьома засадами людського співіснування – мовою, світоглядом, звичаями. Людина виражає себе через ці засади і стає безсмертною саме тому, що безсмертними є мова народу, його світогляд і звичаї [143, с. 59].

Пошуки дискурсрефлексії етнічної психології в системі наук продовжив професор Московського університету, російський вчений-феноменолог Г. Г. Шпет (1879–1937). Розглядаючи парадигму менталітету і намагаючись окреслити суб'єктивно-об'єктивну природу цього явища, він писав, що «духовний уклад» народу є величиною змінною, але завжди наявною при будь-якому соціальному переживанні. Духовне багатство індивіда – це минуле народу, до якого він сам себе зараховує, щоправда,

суб'єктивно, проте ми можемо, так би мовити, з боку об'єктивно визначити, під яким укладом розкривається його духовний зміст [226, с. 574]. Дух історії – це науковий метод, який розглядає історію культури як історію духу.

Матриця «духу народу» стає домінуючою і для французького соціолога Г. Лебона, котрий, однак, розглядав дух народу не просто як еталон характерних властивостей, а як категорію дієвого плану в констеляції з феноменами, факторами соціуму, екзистенції, світу. Він вважав, що історію держав варто розглядати як наслідок менталітету народів, детермінованого психологічним складом рас у культургенезі цивілізацій, що залежать від соціосередовища, природних характеристик, діяльності суб'єкта [51, с. 59–60].

Отже, етнічна психологія як методологічна установка правового менталітету впливає із соціально-психологічних особливостей різноманітних етносів. Це стосується духовної природи людського народу, що виникла історично як імператив народної душі та вищих психічних процесів, які здебільшого мають підсвідомий та індивідуальний характер. Адже кожна особистість володіє неповторними ментальними установками, які впливають на загальну методологію психології народів, психічно-правову діяльність етноісторичних спільностей.

Феномен національного менталітету багато дослідників осмислювало і в річищі етнічної антропології. Термін «антропологія» в перекладі з давньогрецької означає «наука про людину» (від слів «антропос» – людина, та «логос» – наука, поняття, вчення, думка). Вважають, що цей термін, як і безліч інших, у науковий обіг ввів видатний давньогрецький мислитель IV ст. до н. е. Аристотель: він вживав його стосовно вивчення духовних властивостей людини. Однак 1501 року в Лейпцизі з'явилася книга Магнуса Гундта «Антропологія про достоїнства, природу та властивості людини і про елементи, частини і члени людського тіла», де

йшлося вже і про фізичні риси людей [167, с. 3]. Відтоді поняття антропології значно розширилося.

На думку французьких просвітників XVIII ст., антропологія є універсальною наукою про людину, що має на меті вивчення біологічної історії, матеріальної й духовної культури, психології, мови тощо. По суті, йдеться не про одну наукову дисципліну, а про широкий комплекс природничих та гуманітарних наук, у межах якого розрізняють окремі розділи: філософську, психологічну, соціальну, фізичну, культурну, структурну, неофрейдистську, педагогічну антропологію, яка, своєю чергою, охоплює первісну антропологію, етнографію, порівняльно-історичне мовознавство тощо [167, с. 3]. Не менш важливу роль відіграють антропологічні дані й у висвітленні етногенетичної проблематики. Передаючись від покоління до покоління, фізичні риси людей слугують своєрідними біологічними «мітками», які дають змогу відтворити процес формування антропологічного складу давніх і сучасних народів; визначити ступінь спорідненості і намітити напрями генетичних зв'язків людських колективів; з'ясувати шляхи давніх міграцій племен; висвітлити роль місцевої та прийшлої людності у формуванні етнічних спільнот тощо. За певних обставин антропологічні дані мають переваги перед іншими категоріями етногенетичних джерел – археологічними, етнографічними, лінгвістичними. Мова і культура можуть поширюватись і без переміщення антропологічних типів, але антропологічні типи не поширюються, не несучи зі собою певної культури і мови. Важливо мати на увазі, що антропологічні дані зберігають свої інформаційні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи. Це пояснюється консервативністю спадкових рис фізичної подоби людей, які мало змінюються в часі. Антропологічну історію давніх та сучасних етносів можна порівнювати з генним потоком через століття, куди час від часу вливались окремі струмочки, струмки, а то й ріки. «Отже, антропологічна

проблематика є наріжною для європейської філософської думки. Від Протагора вона іманентно присутня як неодмінна компонента філософської рефлексії наступних культурно-історичних епох. У річищі цієї традиції в сучасній зарубіжній філософії сформувалися і стійко еволюціонують англо-американська культурна, німецька філософська та французька антропології. Проблема людини у кожній з них має своє специфічне тлумачення» [42, с. 9; 85].

Етногенез до вивчення менталітету розвився в рамках етнології, як виникнення та зникнення народів. Як спеціальна галузь емпіріосинтезу, етнологія лежить на стику багатьох наук – географії, соціології, геоморфології, генетики, історії культури [115, с. 66].

Отже, етногенез правового менталітету відображає походження, народження, виникнення своєрідних етнічних народів, обґрунтовує генну спадковість нації, скеровує інтуїтивне сприйняття ментально-правових норм до реалій. У філософсько-правовому обґрунтуванні поведінки людини має значення походження темпераменту нації, особливості зовнішнього вигляду та інтелектуального розвитку, інстинкт витримки та інші індивідуальні та колективні риси. Важливим є те, що етногенез доводить: генофонд для кожної нації є свій, який радикально змінити неможливо, і він своєрідно відображається у праві.

У межах цього підходу можна виокремити кілька напрямів розуміння суті національного менталітету. Одним з них є антропологічний підхід – розгляд антропологічних характеристик етносу як чинника, який впливає на психічну діяльність народу. На зламі XIX і XX ст. в Україні деякі дослідники звертались до антропологічних розвідок (Ф. Волков, І. Раковський, Р. Єндих, А. Носов, І. Сікорський та ін.). Дехто намагався підкреслити відмінні особливості українців, інші, навпаки, прагнули довести єдність українців з іншими етнічними спільнотами (передусім з росіянами). На думку К. Ушинського (1824–1870), до великого кола антропологічних наук

належать анатомія, фізіологія, психологія, логіка, філологія, географія, що вивчає природний простір як «оселю» людини і людину як мешканця земної кулі; статистику, політичну економію та історію в найширшому їх розумінні (з історією релігії), становлення філософських систем, літератур, мистецтв і власне виховання, що тією чи іншою мірою пов'язані з природою національного.

Розгляд антропологічних характеристик як фактора, що визначає особливості національного менталітету, зустрічаємо і пізніше, зокрема в науковій літературі української діаспори середини ХХ ст. Так, професор О. Кульчицький, використовуючи класифікацію Т. Клаусса, виокремлює серед українців за допомогою інтуїтивного сприйняття тіла дві домінуючі раси: динарську, яка охоплює, на думку автора, 44% населення України, та остійську – 27%. У рамках інтуїтивного підходу постулюється думка про те, що для динарської раси характерна зигзагоподібність, а для остійської – скругленість, що повинно виражатися в особливостях зовнішнього вигляду, міміки, жестикуляції [140, с. 6].

У межах біологічного підходу можна виділити і так званий генетичний напрям. Суть його полягає в тому, що кожний народ має свій генофонд, у якому зашифровані певні психологічні, насамперед характеристичні, риси етнічної спільноти. Оскільки вони зафіксовані генетично, то зрозуміло, що вони передаються з покоління в покоління за допомогою механізмів спадковості і проявляються практично в незмінному вигляді в усі часи й епохи. Отже, генна спадковість нації – це явище міжпоколінної передачі деяких національних особливостей, які становлять генофонд нації, найширше виявляється у переважанні серед її представників певних антропологічних, зокрема расових, особливостей. Генна спадковість нації виявляє себе в мові, господарській діяльності, мистецтві, політичній культурі, які відтворюються в процесі національної соціалізації індивіда. Так, В. Бехтерев вважав, що кожна нація має свій темперамент і свої особливості інтелектуального

розвитку, які спадково закріплені, а отже, передаються біологічним шляхом. А «все інше, що характеризує націю, залежить від її суспільного життя та її устрою, що складався століттями» і, зрештою, може бути змінене [141, с. 18].

З позицій цього підходу спробував пояснити особливості психології українців В. Янів (1908–1991). У своїй доповіді на науковій конференції в Римі він висловив ідею існування в українців сильного інстинкту самопіднесення на тлі послаблення інстинкту покори. Гіпотетична генетична структура, яка зумовлює подібне співвідношення інстинктів, була необхідна В. Яніву для теоретичного обґрунтування поширеного твердження про наявність в українців специфічної характерологічної особливості – індивідуалізму. У своїх працях з етнопсихології В. Янів розглядає низку фундаментальних проблем, зокрема української вдачі, соціальних інстинктів українського народу, його релігійності [232].

Отже, етнічна антропологія відображає спадкові риси людей, віддаючи перевагу консервативним властивостям. У цьому є природна правомірність і природна неправомірність, оскільки людина визначає своє духовне чи фізичне життя на власний розсуд, змінюючи зло на добро і навпаки, чергуючи духовну творчість із фізичною тощо. Така мінливість людської природи зумовлює масштабні міграційні процеси, які забезпечують переміщення ментальних антропологічних феноменів. На підставі того, що людина антропологічно є володарем всієї земної природи, вона ще є потенційно трансцедентально мислячою істотою, яка допомагає усвідомити себе у природно-правовому просторі: оцінити свої вчинки і можливості в галузі менталітету.

Для висвітлення проблем менталітету активно використовують етнокультурологічний підхід, який розглядає питання співвідношення психології і культури суспільства загалом. Аксиологічні чинники формування національного менталітету – це цінності, їх еволюція в суспільному житті, позитивна смислова взаємодія чи максима конкретної соціоісторичної

культури, що герменевтизували феномени культури як сукупність креативних функцій свідомості. Про культуру можна сказати, що вона рівнозначна соціальності, бо людина як соціальна істота існує тільки за умов культурного середовища. Водночас не існує соціальності загалом, всяка соціальність – це світ певного етносу як результат його етногенезу, що залежить і від необхідних, і від випадкових чинників [184, с. 40]. Категорії національного менталітету і національної культури є різноплановими, але складність їх розділення полягає в тому, що вони частково збігаються або принаймні зближуються. Це дає змогу в багатьох випадках визначати менталітет етнічної спільноти через її культуру, а архетипи культури – через психічний склад. Ю. Бромлей зазначає: «Культура і психіка, без сумніву, знаходяться в тісному взаємозв'язку, представляють собою нерозривну єдність, що, зокрема, чітко виявляється у наявності у них такої загальної зони, як суспільна свідомість. Але єдність культури і психіки не означає їхню тотожність, хоча б вже тому, що психіка не вичерпується свідомістю» [17, с. 78]. Специфіка виявлення національного менталітету в особливостях культури полягає, зокрема, в тому, що в елементах матеріальної і духовної культури ніби акумулюється минулий і сучасний досвід народу, його минула і сучасна історія. Як зауважував С. Дністрянський, кожен народ «мусить мати свою питому культуру, яка йому дає якраз характер народу. Сюди належать: своя рідна мова та інші культурні цінності, спільні історичні традиції і споріднені звичаї та традиції, тобто всі ті психічно-культурні моменти, котрі сполучили значне число людей в ідейні зв'язки без огляду на границі держави» [56, с. 695]. Зростаючи на національному ґрунті, культура того чи іншого етносу вбирає в себе елементи культури інших народів, внаслідок чого збагачується тим, що створено генієм іншого народу. Культуру можна визначити як специфічно національну парадигму життєтворення, яка, акумулюючи в матеріальних та духовних цінностях,

знакових системах певні знання, значення, творчі здібності й уміння народу, виступає особливим, стосовно інших, способом буття певного етносу [184, с. 40].

У рамках культурологічного підходу сформувалися два основні напрями, які відрізняються саме співвідношенням менталітету і культури. Досліджуючи структуру культури (міфи, національну кухню, системи шлюбу тощо), можна встановити структуру розуму, а отже, структуру всесвіту [141, с. 135–136]. Тобто культура є первинним елементом і твориться в природних умовах життя людини і народу. Явища культури, на думку Ф. Ратцеля (1844–1904), є ознаками взаємного зв'язку між народами і повинні поширюватися через душу людини, як зародок ідеї форми [102, с. 55]. Ф. Ратцель як один з представників дифузного напрямку в етнографії вважав, що природні умови спричиняють відмінності в культурах народів, що вони постійно вирівнюються в процесах зовнішніх відносин. Він розглядав явища культури як ознаки взаємного зв'язку між народами, відзначав відносну незалежність явищ культури від історії народу. Ф. Ратцель є одним із засновників «антропологічної школи», прихильники якої вивчали явища культури у зв'язку з конкретними, насамперед географічними, умовами існування етносу [143, с. 86].

Існує також думка, що культуру можна вважати деякою мірою похідною від психічної діяльності народу, яка надає їй своєрідності та емоційної забарвленості [122, с. 218]. Однак, приділяючи увагу тільки емоційній забарвленості культури, неможливо вирішити питання про взаємовідношення культури і менталітету. У цьому випадку потрібно зазначити, що ті настрої, які виникають і переживаються етнічною спільністю в конкретний час, перетворюються на елементи культури і закріплюються в ній тільки після того, як вони пережиті. Тобто існує деякий розрив у часі між фактом переживання, фактом ментального сприйняття (психічної діяльності) і його закріпленням у культурі. Існує і зворотний

зв'язок, коли окремі переживання закріплюються в культурі раніше, ніж стають масовими. У такому разі елементи культури активно впливають на свідомість і почуття спільності [66, с. 69].

Отже, життєва психологія відображає існування людини в культурному середовищі. Адже призначення людини в земному житті – це творіння «другої» природи, результати якого є культурою. Тому визначення, усвідомлення менталітету крізь призму культури породжує етнокультуру. Оцінка колективної творчості починається з індивідуальних здібностей, індивідуальної культури, а закінчується після значного періоду часу опанування, взаємного зв'язку між народом результатів. На стан етнокультури впливає світогляд спільноти, мова, народ – не мистецтво, природні умови та багато інших чинників, які формують на підсвідомому рівні правовий менталітет. Саме завдяки правовим властивостям етнокультури визначають самотність національно-правової культури будь-якої нації.

Висновки до першого розділу

З найдавніших часів і досі феномен менталітету досліджують представники майже всіх суспільствознавчих і гуманітарних наук. Але у зв'язку з динамічністю розвитку сучасного наукового дискурсу ця суспільно-філософська категорія повсякчас є об'єктом дослідження, відповідно, безперервно обґрунтовуються її найрізноманітніші тлумачення. Нині поняття «менталітет» в українській та зарубіжній науковій думці трактують по-різному. Це зумовлено складністю цього соціокультурного явища, відсутністю уніфікованої дефініції менталітету.

У цьому розділі зазначено, що дослідження правового менталітету найповніше здійснюються за допомогою правових аспектів людинознавства, етнофілософії, етнопсихології, етнічної антропології й етнології. Для

висвітлення правового менталітету потрібні філософія права, антропологія права, теорія права, юридична деонтологія. Загалом усі ці та інші науки займають своє місце в метаантропології права.

Незалежно від того, перебуває ментальна норма у свідомій чи несвідомій зоні, вона повинна бути інтелектуально обґрунтована і скерована в бік онтологічних вимог. Якщо ж ментальна норма не суперечить онтологічним вимогам, то вона має природний зв'язок з Космосом. Тоді стає зрозуміло, що людина намагається створити такі норми, які не суперечили б нормам природного права, нормам світового розуму.

Відзначено, що методологічні установки правового менталітету мають природно-надприродну й соціально-історичну сутність. Яка з них переважає – сказати важко, проте все залежить від засвоєння тих ментальних установок, які пропагують конкретні науки, що опанувала людина.

Важливою методологічною установкою у формуванні правового менталітету є етнічна філософія, яка формує ті життєві імперативи, що проявляються в повсякденному житті. Особливо це стосується попередніх поколінь, де зароджувався унікальний дух народу, який впливає на процес соціалізації, поведінку, спосіб життя, етнічну філософію новими ментальними феноменами, які синергетично знаходять своє місце в метаантропології менталітету.

Етнічна психологія як методологічна установка правового менталітету впливає із соціально-психологічних особливостей різноманітних етносів. Це стосується духовної природи людського народу, що виникла історично як імператив народної душі та вищих психічних процесів, які здебільшого мають підсвідомий та індивідуальний характер. Адже кожна особистість володіє неповторними ментальними установками, які впливають на загальну методологію психології народів, психічно-правову діяльність етноісторичних спільностей.

Етнічна антропологія відображає спадкові риси людей, віддаючи перевагу консервативним властивостям. У цьому є природна правомірність і природна неправомірність, оскільки людина визначає своє духовне чи фізичне життя на власний розсуд, змінюючи зло на добро і навпаки, чергуючи духовну творчість із фізичною тощо. Така мінливість людської природи сприяє масштабним міграційним процесам, які забезпечують переміщення ментальних антропологічних феноменів. Оскільки людина антропологічно є володарем всієї земної природи, вона ще є потенційно трансцендентально мислячою істотою, яка допомагає усвідомити себе у природно-правовому просторі: оцінити свої вчинки і можливості в галузі менталітету.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ АНТРОПОЛОГІЇ МЕНТАЛІТЕТУ

2.1 Філософсько-правове обґрунтування менталітету й ментальності

У юридичній науці завжди актуальним є обґрунтування й формування щонайменше трьох чинників: правового світогляду, національної правової ідеї та національного права.

Правовий світогляд – це стійке, позитивне ставлення людини до права як до ідеї належного, пропущеного крізь призму прав, свобод, обов'язків людини, на основі сукупності правових ідей, поглядів, уявлень, принципів, цінностей, переконань, які людина поділяє і які беруться за основу її діяльності [100, с. 8].

Правовий світогляд для людини має природжений характер. За своєю природою людина сприймає світ за допомогою правових категорій, в основу яких покладені дозволи і заборони. Навіть не маючи знань з основних галузей права, людина формує свій правовий світогляд за допомогою природжених законів (біологічних, фізичних, психічних тощо), які найчастіше містяться в моралі, звичаях, традиціях чи інших суспільно-світоглядних нормах.

Національна ідея – духовна основа життєдіяльності нації, система соціокультурних координат, яка задає їй світоглядні та цілепокладаючі орієнтири, визначає ціннісні орієнтації. На побутовому рівні – це відчуття й розуміння спільності історичної долі, усвідомлене сприйняття нерозривності генетичного зв'язку нації, держави й особи, власний ідеал народу, що є узагальненим (часто інстинктивним, підсвідомим) уявленням про призначення нації та її місце в навколишньому світі. На політичному рівні національна ідея – це система символів і вольовий імпульс, що виступають

духовною основою національних рухів і національної самоідентифікації, стрижень національної ідеології, політичний проект майбутнього нації. На теоретичному рівні – узагальнена світоглядно-методологічна вихідна позиція в концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо. На пізнавальному рівні – гносеологічна конструкція, що відображає погляди визначних представників суспільної думки на процеси націєстановлення, державотворення, на місце й роль націоналізму [61, с. 264].

Національна ідея потрібна суспільству й особливо державі. Держава повинна знати, чого вона хоче, яке суспільство потрібно будувати, у якому напрямі розвиватися. Для цього існують вектори розвитку, напрями у вигляді національно-правових ідей. Звичайно, суспільно-державні ідеї впливають із сенсу життя кожної людини, її онтологічного призначення. Тобто щоб держава набувала онтологічного статусу, вона повинна підтримувати онтологічний статус кожної людини, враховуючи індивідуальні та групові особливості.

Національне право має ґрунтуватися на сформованому правовому світогляді суспільства, нації та національній ідеї, яку підтримує держава. Тобто право має відповідати духу суспільства, бути своїм, мати визнані впродовж віків власні дозволи і заборони. При цьому завдяки правовому світогляду національне право узгоджується з міжнародним правом, оскільки жити в ізольованому суспільстві, закритій державі стає дедалі складніше.

Зазначені чинники призводять до об'єднавчої правової категорії – правового менталітету, що в юридичній науці не є новим поняттям. Річ у тім, що юристів, філософів, соціологів та інших фахівців постійно турбує проблема менталітету, зокрема правового. Однак у таких дослідженнях, на нашу думку, потрібно більше уваги приділити філософсько-правовому обґрунтуванню. Дослідження менталітету з позиції філософії права дає нові результати, які заслуговують уваги в наукових колах, як філософсько-правова теорія менталітету, його предметне поле.

До предметного поля менталітету варто зарахувати поняття менталітету населення, менталітету і ментальності, джерела менталітету, етнонаціональний фактор у менталітеті, види менталітету тощо, тобто потрібно дослідити відчутну форму і природу менталітету, що ґрунтуються на показі конкретних предметів і фактах, на наочних переконаннях про роль менталітету у формуванні правового світогляду, національної правової ідеї та національного права. Для цього спочатку розглянемо поняття менталітету [97, с. 266].

Дефініцій менталітету існує досить багато. Кожна галузь науки має свої дослідження з питань менталітету. Проаналізуємо наукові здобутки деяких галузей, зокрема філософії, культурології, психології, соціології, історії та лінгвістики.

Чимало філософів вважає, що визначальним чинником менталітету є духовно-інтелектуальні властивості людини, її думки, способи мислення, душевний і духовний склад [162; 25; 18; 12, с. 23]. Також наголошують, що в менталітеті закладено особливий спосіб світосприймання, світобачення [162; 25], що індивідуальні норми та принципи поведінки впливають на способи життя [162; 53]. Водночас у менталітеті домінують неусвідомлені, підсвідомі погляди, формується свій характер картин світу [162; 53; 25], звички, традиції, прагнення, символіка, інтуїція [162] тощо.

Культурологи виділяють у менталітеті такі основні елементи: систему національно зумовлених принципів [106, с. 249], розумовий інструментарій, індивідуальне реагування на світ, закладення у свідомість культури етносу [117, с. 17]. В основному культурологічне тлумачення менталітету ґрунтується на положенні про людину як частину культури [90, с. 388].

Психологи також звертаються до категорії менталітету, зокрема виділяють ментально-психічну складову в психіці людини. Під цим поняттям розуміють психоенергетичний потенціал, який утворився в процесі життєдіяльності етносу від зародження до наших днів і передається через несвідомий рівень кожному етнофору [94, с. 122]. Психологи наголошують, що ментально-психічна підструктура особистості утримує сукупність понять,

установок, значень, смислів, духовних цінностей, стереотипів, вірувань, почуттів, які перебувають на невідомому рівні [21, с. 73].

У соціологічних дослідженнях менталітету більше уваги приділяють спеціальним рисам соціалізації людини, її автономності, впливу соціального середовища [41, с. 237], настановам, отриманим у певному географічному і культурно-історичному середовищі [5, с. 334].

Історики під поняттям менталітету розуміють сукупність соціально-психологічних настанов, навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тієї чи іншої культурної спільноти. Як будь-який соціальний феномен, ментальності історично мінливі, але зміни в них відбуваються дуже повільно [60, с. 218]. Обґрунтування вирішальної ролі менталітету в історичному процесі в нову добу наведено у працях професора Гарвардського університету (США) Романа Шпорлюка [236, с. 53, 54].

Звичайно, існують й інші дефініції менталітету, у яких основна увага зосереджена на розглянутих компонентах у різній інтерпретації. Однак для більш повноцінного застосування у визначенні менталітету філософсько-правового предметного поля потрібно врахувати поняття ментальності. Річ у тім, що деякі дослідники по-різному зіставляють менталітет і ментальність. Одні вважають ці поняття ідентичними, інші – різними. Ми підтримуємо думку, що менталітет і ментальність хоч і близькі за змістом, проте краще відображають різний зміст. Щоправда, одні автори вважають, що первинним поняттям є ментальність, а вторинним – менталітет, інші навпаки.

Зокрема, зазначається, що менталітет виступає певною формою закріплення і конкретизації ментальності, як ядро суспільної чи групової свідомості, як підвалина структури національного духу [53, с. 123]. Але більшість дослідників схиляються до протилежної думки.

Так, ментальність як духовно-уречевлений, культурно-психологічний феномен, що має здатність виявлятися безпосередньо в матеріалізованих формах, є частковим проявом менталітету не тільки в настрої суб'єкта, а й у

його діяльності [162, с. 3–4]. Тобто під менталітетом варто розуміти своєрідні установки свідомості, не чіткі, не вербалізовані (тобто не виражені в словах і поняттях) його структури. Менталітет не вичерпується сферою свідомості, а містить і несвідомі та нераціональні прошарки людської психіки, які з тих чи інших причин не потрапляють у сферу рефлексії і не повністю підлягають раціональному осмисленню й артикуляції, що підкреслює лише загальне значення. Тому поняття «менталітет» доцільніше використовувати у словосполученні «менталітет індивіда», а «ментальність» – у сполученні «ментальність особистості», «ментальність українця». Це є невеликою принциповою відмінністю у використанні цих термінів [146]. Також існує думка, що менталітет – це та характеристика стану душі людини або соціуму, яку можна змінювати, пристосовувати до конкретних умов і завдань вживання і прогресу. Натомість ментальність є частковим аспектом проявом менталітету і визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу чи соціальної групи. Це своєрідна «рафінованість» людини в бутті власного етносу [12, с. 24].

Заслуговує на увагу висновок Т. Уварової, що менталітет – це еволюційно та історично сформована структура, що формує систему цінностей і норм життя як окремої людини, так і певних націй, народів, суспільств. Менталітет передбачає певний рівень засвоєння культури, а також почуття історичної й релігійної належності та дистанції від чогось і від когось. Саме тому менталітет виростає як складне поєднання таких компонентів як етнос, культура, релігія, наука, мораль, мистецтво і не може бути зведеним до жодного з них, тобто завжди має інтегративний та цілісний характер. Синтез усіх цих компонентів зазвичай здійснюється на рівні підсвідомості, і, як правило, не усвідомлюється людиною. Отож, менталітет є об'єктивною реальністю, що існує як характеристика того чи іншого природничо-соціального суб'єкта. Ментальність являє собою надособистісний аспект духовності, певний сплав раціональних орієнтацій і

невідрефлектованих компонентів колективного несвідомого, певну парадигму духовності, її структуроутворювальний компонент, що породжується відповідним культурно-історичним контекстом, досвідом життя багатьох поколінь. Ментальність формується залежно від традицій, культури, соціальних структур та середовища проживання людини, і сама також впливає на їх формування, виступаючи як джерело культурно-історичної динаміки, котре важко визначити [196].

Н. Небилиця вказує на те, що науковий аналіз менталітету має охоплювати емоційний і ціннісний аспекти життя соціальних груп, їхню духовну специфіку, а під ментальністю слід розуміти частковий, аспектний прояв менталітету не стільки в умовах суб'єкта, скільки в його діяльності, яка пов'язана чи впливає з менталітету. Тому у звичайному житті частіше доводиться мати справу з ментальністю, ніж з менталітетом, хоча для теоретичного аналізу важливіший останній [128].

На думку Л. Асланова, менталітет – це своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, які мислять і діють відповідно до історично сформованого коду. Менталітет – глибинний рівень колективного та індивідуального пізнання [93, с. 456].

Отже, менталітет як статика складається з базових теоретичних несвідомих компонентів, які є основою інтегральних установок, настанов, потенційними засадами світосприйняття і які можуть (за певних умов) проявитися в життєдіяльності людини. Своєю чергою, ментальність має кінетичні компоненти менталітету, які знайшли місце у проявах людини, це інтегральна база інтелекту в діях. Зрозуміло, що не всі компоненти менталітету проявляються в конкретних ситуаціях. У ментальності як динаміці проявляються лише деякі елементи менталітету у формі мислення, почуття, пристрастей, дій. Тому для теоретичного дослідження предметного поля правового менталітету і ментальності потрібно знайти відповідні дефініції і розмістити їх у правовому полі.

Вважаємо за потрібне використати дефініції Н. Каміної, Є. Чорного та А. Шоркіна. На їхню думку, ментальність – це груповий процес символіко-семіотичного моделювання, який протікає перманентно (постійно) і не усвідомлюється індивідами, він структурує стильові когнітивно-емоційні однакові картини світу соціо- і/або лінгвокультурної спільноти. Менталітет – це результат сукупного впливу умов, механізмів і форм вираження об'єктивної реальності на встановлення універсальних для певної етнокультурної чи соціально-політичної спільноти способів світосприйняття, світовідчуття, світорозуміння та поведінки [77, с. 10].

У правовому предметному полі ці дефініції стосуються поведінки людини на основі специфіки світосприйняття, світовідчуття та світорозуміння. Йдеться про інтелектуальну емоційну та почуттєву культури у правовому полі. На основі ментально сформованих культур людина здійснює відповідну поведінку в життєдіяльності, яка свідчить про її правову ментальність. Тобто те, що людина засвоїла, вона обов'язково проявляє назовні. Крім того, ментально засвоєні компоненти рано чи пізно знайдуть себе у поведінці, моделюванні способів правового життя. Причому цей процес відбувається постійно і безперервно на підсвідомому рівні.

Важливими у предметному полі є джерела формування менталітету. Із цього приводу В. Татаркевич зазначає, що людина народжується нічим і «буде такою, якою сама себе зробить». Автор наголошує, що умови, в яких живе людина, завжди ті самі: необхідність праці, спілкування з іншими, смерть [192, с. 428]. Із цього твердження можна вивести предметні ментальні засади людини: ставлення до праці, уміння спілкуватися, гідно завершити життя на землі. Звичайно, це базові ментальні засади, на яких формується багато індивідуальних норм поведінки. Саме прояви цих правових норм визначають правову ментальність людини і дають змогу проаналізувати джерела менталітету, тобто вплив умов середовища на способи життєдіяльності, її власний вибір очікуваних результатів.

Не викликає сумніву, що менталітету властивий етнонаціональний характер. Як зазначає А. Багнюк, етнічний фактор полягає в тому, що нація

формується з людей одного етнічного складу: об'єднаних мовою, самоусвідомленням себе самих і себе у світі; усвідомленням свого походження та своєї історичної єдності, а також спільністю традицій [10, с. 328]. Це означає, що менталітет має етнонаціональне походження, що є природною реальністю, ментальним фондом. Етнонаціональне походження означає, що людина сама для себе менталітету не створює, це не в її силах, хоча окремі мікроелементи менталітету є все-таки власною творчістю.

Національна ментальність (за суттю – людськісність) є латентним (прихованим) змістом національного буття або субстанційною основою національної духовності, яка визначає характер самосвідомості і життєдіяльності національних суб'єктів. Менталітет – це такий шар свідомості, який прихований від самої людини, тому впливає на її поведінку автоматично позасвідомо [10, с. 334]. Така латентність характеризує певні ментальні установки, ціннісні орієнтації, визначає своєрідну ментальну методологію життєдіяльності людини у вигляді духовних технологій (подібно до комп'ютерної технології).

Походження ментальності впливає з того, що нація неповторно та унікально «вбирає» в себе дух навколишнього середовища, тобто дух тіла природи. Тобто ментальність нації – це «спожитий» нацією дух природи, в якій нація оформилась і життєдіє. Вияв національної ментальності міститься в особливостях світосприйняття, у моральних вимогах і нормах поведінки в життєвих настроях і формах взаємин, у жилах характеру і в ставленні до праці, творчості. Загалом національний менталітет і ментальність є явищем унікальним завдяки розмаїттю природи – неповторне природне середовище задає неповторні ознаки життєдіяльності нації через пізнавально-практичне ставлення до цього середовища [10, с. 334–335].

До предметного поля належить структура менталітету, тобто його будова, яка має складові елементи з відповідною композицією. Варто зазначити, що визначати структуру менталітету можна за різними підходами.

Наприклад, О. Ненко образно позиціонує менталітет у вигляді будівельної конструкції, де фундаментом є сфера колективного несвідомого, а покрівлею – рівень самосвідомості індивіда. Структуру менталітету становлять: установки, що лежать в основі концепції світосприйняття; уявлення про те, що таке цінність, і відповідний набір «ціннісних образів»; апріорні уявлення про істину; «аксіоми свідомості»; система універсальних опозицій свідомості, їх модифікацій, поглиблень і значень (символів); концепція світосприйняття; сфера переживань, атрибутивно пов'язаних з концепцією світосприйняття і системою цінностей; правила мислення, шаблони оцінки й алгоритми, стереотипи мислення; семіотика поведінки [200, с. 152]. Отже, на думку О. Ненко, колективне несвідоме та самосвідомість – це відповідно початкова і завершальна складові компоненти менталітету. Колективне несвідоме містить архетипні зразки правової поведінки, за допомогою самосвідомості вони виражаються у правосприйманні та ставленні до правотворчості [97, с. 17].

Ще одну структуру менталітету наводить М. Шев'яков, розглядаючи її як особистісний комунікативний акт. Учений вважає, що центральною ланкою комунікативного акту є зміст повідомлення, що передається. У цьому разі можна уявити повідомлення як інформаційний потік, який рухається конкретними засобами комунікації від «адресанта» до «адресата». При цьому індивід може бути джерелом інформації. Отже, відбувається «ретрансляція», несвідома передача менталітету як частини масиву соціальної інформації. На ці ментальні процеси впливають визначені чинники [223, с. 57–58].

А. Гедель зазначає, що менталітет – завжди деяка цілісність, єдність протилежних початків – природного і культурного, емоційного і розумового, ірраціонального і раціонального, індивідуального і загального, в основі якого є людське життя [155, с. 167]. Щодо структури безпосередньо, то, на її думку, в менталітеті кожного народу наявне стабільне ціннісно-понятійне ядро і змінна периферія. Під ціннісно-понятійним ядром розуміють визначені духовні цінності та їх пріоритетний порядок (ієрархію), що впливають на формування

світосприйняття, самотність життєвих практик і повсякденних ідеологій. Окрім цього, центральну, ядерну частину утворюють деякі поняття, образи – базисні елементи культури, які формують моделі духовного життя – переживання, мобілізацію цих понять (що характерно для ментальності в її активній, суб'єктній формі). Отже, поряд із цінностями, ментальну серцевину становлять етнокультурні архетипи та їхня актуалізація. Периферію національного менталітету складають тимчасові, новостворені чи взяті з інших культур цінності, зміщення їх в порядку, що традиційно склався (виникають відповідно до так званих ціннісних переворотів). Обмін елементами ядра і периферії, що зумовлює еволюційні та революційні процеси всередині ментальності, відбувається під дією реально історичних, ідеологічних, культурних чинників, серед яких провідне значення мають тривалі в часі. Можливість потрапити з розряджених периферичних у заряджені ядерні шари отримують тільки ті цінності та поняття, які ізоморфні до тих, що входять до складу ядра, або принаймні не суперечать їм. Інші можуть претендувати тільки на те, щоб називатися «ціннісними орієнтаціями», «установками», «настроями», «віруваннями», «інтелектуальною модою», «духовними потребами», «соціальними сприйняттями», «звичаями» [155, с. 117].

В. Візгін вважає, що структуру визначають такі складові елементи: природне і культурне, раціональне і емоційне, свідоме і безсвідоме, індивідуальне і колективне [28, с. 177], а П. Берк називає такі елементи: інтереси, категорії, метафори [15, с. 59], індивідуальна та суспільна свідомість, життєві настанови, моделі поведінки, емоції, налаштування, культурні традиції [210, с. 370]. Звичайно, у наукових дослідженнях вказуються й інші структурні елементи з відповідними класифікаціями. Однак наше дослідження більше стосується менталітету у праві, його проявів у правовому житті людей, тому використовуватимемо відповідні структурні елементи та класифікацію.

Отож, менталітет розглядатимемо як своєрідний характер людини [183, с. 212]. Відзначимо, що під характером (грец., відбиток, ознака, риса,

особливість) розуміють сукупність відносно сталих індивідуальних психічних рис людини, що виявляються в її поведінці й діяльності, ставленні до суспільства, колективу, самої себе. У характері фіксується цілісність духовного життя людини, один з головних показників її індивідуальності [43, с. 352]. Прояви характеру ментально зумовлені. Тобто вони підкоряються меті життєдіяльності і меті поведінки, що в кримінальному праві фіксується як мета і мотив злочину (суб'єктивна сторона злочину). Звичайно, не кожна людина є злочинцем, але кожна людина має свою мету і соціальні мотиви життя відповідно до свого менталітету.

Мета – це усвідомлене передбачення бажаного результату діяльності, яке зумовлює пошук засобів і шляхів його досягнення. Засоби – предмети, способи дії, поведінки, соціальні інститути, за допомогою яких досягається мета; сукупність елементів діяльності, спрямованих на осмислення, покладання, реалізацію мети [210, с. 371]. Соціальний мотив – це установка соціального суб'єкта, яка визначається системою суспільних відносин і є передумовою здійснення певних соціальних дій. Мотив виступає конкретизацією соціальної потреби й інтересу, безпосереднім збудником їх реалізації [183, с. 234]. Із цих та інших дефініцій можна скласти велику кількість структурних елементів менталітету. Мета і мотив формують ментальність, яка, на думку С. Кримського і В. Заблоцького, втілює своєрідну «партитуру» нормальних життєвих сценаріїв, що забезпечують відтворення етнопсихологічної та соціокультурної специфіки соціумів [210, с. 369]. Життєві сценарії завжди перебувають у правовому полі, і щоб їх зрозуміти, потрібно часто вдаватися до філософсько-правового обґрунтування.

Закономірним чинником предметного поля є види менталітету. Здійснення класифікації менталітету на види є непростим завданням, і в науковій літературі таких досліджень недостатньо. Адже менталітет характеризується глибинним рівнем дифузії компонентів, феноменів раціонального й ірраціонального змісту. Також існують вроджені

індивідуальні і набуті в результаті колективні установки, настанови, що унеможлиблює однобічний підхід до класифікації менталітету.

Так, види менталітету виокремлюють з огляду на географічні, регіональні особливості, вікові характеристики тощо. Ми ж вважаємо, що менталітет доцільніше класифікувати за набутими, раціональними компонентами, які виникають внаслідок трудової та професійної діяльності у вигляді здобутків культури тією чи іншою нацією. Розглянемо ці види менталітету докладніше.

1. Етнічний менталітет. На нашу думку, він має насамперед соціокультурну природу і ситуативно-історичний характер, тобто виникає під впливом конкретних умов, обставин, подій. Тут важливо враховувати сучасне уявлення про минуле, яке формується завдяки тій інформації, що є доступною і поширеною в суспільстві. Саме тому особливо ретельно потрібно підходити до виховання історичної пам'яті, визначитися з пантеоном імен тих національних героїв, звитяга і досягнення яких можуть істотно вплинути на формування української особистості.

2. Регіональний менталітет. Ментальні характеристики і загалом, і у правовій площині відчутно забарвлені регіонально. Різні регіони України відрізняються один від одного не тільки історією, а й (що зараз важливіше) сучасним економічним, культурним, соціально-політичним становищем, тому вважається недоречним вести мову про якийсь загальноукраїнський менталітет (хіба що у проєктивному сенсі). Він розпадається на регіональні менталітети (у просторовому розумінні) і на менталітети соціальних груп (у сенсі соціального розшарування). Але й це може бути ефективно використане для формування особистісних якостей. Треба вкорінювати розуміння того, що багатоманітність і своєрідність різних регіонів – запорука сили і стійкості України. Для розвиненої людини очевидно, що необдумана уніфікація – шлях у прірву. Особистість має усвідомити, що держава створює для неї всі умови для всебічного і вільного розвитку незалежно від її етнічної належності або місця проживання.

Саме регіональні та стратифікаційні (субкультурні) форми ментальності є найважливішими і визначальними у поведінці особистості, тому що остання у своєму повсякденному житті спочатку сприймає себе як члена певної частини соціальної структури (верстви, професійної групи), потім – як мешканця конкретного регіону і тільки після цього – як представника певного народу.

Якщо перші шаблі ментальної ієрархії так чи інакше наявні в усіх громадян держави, то формування загальнодержавної ідентичності (з відповідними ментальними характеристиками) – завдання на перспективу. Можна припустити, що загальнодержавного менталітету як сталого явища в соціально-історичній реальності ще не існує (або ж він існує на сторінках наукових часописів і досліджень, у промовах державних діячів, і це, очевидно, також крок до дефрагментації менталітету, до громадянської консолідації).

3. Національний менталітет. Це узагальнювальна категорія, що вбирає в себе зміст як етнопсихологічних, так і соціокультурних чинників, співвіднесених з інтересами, настроями, очікуваннями суспільства, а також екстраполяція досліджених специфічних особливостей національного менталітету на сучасну українську політичну реальність. Багатовимірна амбівалентність феномену національного менталітету виступає джерелом і підґрунтям невпинного руху шляхом соціального прогресу суспільства, впливу етнонаціональних чинників на процеси формування суспільства та поступового визрівання державницької ідеології. Національний менталітет нерозривно пов'язаний з історичними умовами розвитку нації і відображає зміни народних світовідчуттів.

Виокремлюють також сімейний, політичний, історичний, економічний, соціологічний, філософський, релігійний, правовий та інші менталітети. Тобто у видах менталітету відображена налаштованість людини на професійну діяльність. На основі цієї налаштованості формується відповідна ментальність, яку розумом, раціональним способом не завжди можна

зрозуміти. Спільним для всіх видів ментальностей є соціальна ментальність, яка приблизно однакова для всіх людей і має більш-менш стійкі структури духовного життя. У соціальній ментальності найбільше проявляються певні юридичні (правові) невидимки, які й підпадають під філософсько-правове обґрунтування й утворюють первинне ментально-правове поле чи простір.

Ментально-правове поле ґрунтується на двох групах принципів: природних і культурологічних. Кожну групу принципів можна «виписати» лише для однієї людини, оскільки ментальні засоби індивідуальні, персональні.

Група природних принципів відображає глибинні процеси, які відбуваються в кожній людині. Це вроджені задатки, які стосуються таланту або бездарності. Пояснити причини появи ментально талановитих людей тактично неможливо. Кожна держава втілюється своїми національними геніями, які є взірцем, джерелом ментальності для інших. Така природність не піддається розумовому аналізу, її потрібно сприймати і реалізовувати у своїй життєдіяльності.

У групі природних принципів є нормативність. Це означає, що в менталітеті кожної людини закладені природні норми поведінки, ментальні норми, які спонукають до природного поводження, до справжнього, свого «обличчя» людини. Ментальні норми ніби диктують із середини певні закодовані установки, яких змінити неможливо, оскільки людина їх сама для себе не створила.

Ментальні норми є емоційно насиченими, складно сформульованими і, як правило, зафіксовані в передавальних від покоління до покоління соціокультурних імперативах поведінки: звичаях, традиціях, віруваннях. Ментальні характеристики частіше проявляються не стільки на рівні формально-логічного аналізу, скільки «проговорюються» у прислів'ях, міфах, казках, переданнях, анекдотах. Їх принциповою особливістю є те, що вони можуть бути передані, по-перше, шляхом порівняння з аналогічними характеристиками представників інших етнонаціональних утворень чи інших

соціальних груп, по-друге, шляхом зіставлення ступеня прояву ментальних характеристик у різні періоди [83, с. 91].

Культурологічна група принципів менталітету людини відображає процес творчості. Творчість є онтологічним обов'язком людини. Без творчості людина почувається неповноцінною. Зрозуміло, що культурологічних засад є невизначена кількість, тому розглядається не кожен принцип, а група принципів, яка властива людині. Для філософсько-правового обґрунтування менталітету й ментальності основним у групі культурологічних принципів є творення моралі, моральних норм, а згодом і правових норм.

Наголосимо, що культурологічна група принципів є насправді другою частиною, продовженням природних принципів. Якщо природні принципи менталітету є конкретною даністю, природним дарунком, то культурологічні принципи – досягненням, практичним результатом. І цей результат буде цінністю тоді, коли не суперечитиме природному дарунку. Така узгодженість двох груп принципів зміцнює менталітет морально і дозволяє ментальності діяти у природно-моральному полі чи просторі.

Окрім розглянути двох груп принципів менталітету, на нашу думку, існують ще й одиничні принципи: перманентність, самостійність і дифузійність.

Принцип перманентності (постійності) більше стосується ментальності, оскільки поведінка людини в життєдіяльності є постійним явищем і з постійним ментальним забарвленням, відтінком. Людина у стані свободної волі діє перманентно щодо свого рівня ментальності. Звичайно, в умовах імперативного впливу зовнішніх чинників, догодження іншим вона може діяти всупереч своєму менталітету, що буде штучним явищем і не матиме ефективного результату. Перманентність у ментальних діях підкреслює гельштат (цілісність) людини з її властивостями, якостями. Саме така людина належить собі, це її справжнє обличчя.

Самостійність як принцип ментальності не викликає заперечень, адже вибір ментальної норми із власного ментального тезаурусу людина здійснює без примусу інших і навіть без імперативу свідомості. Людина

самостійно, здебільшого на підсвідомому рівні, чинить так, як велить їй ментальність.

Дифузійний принцип стосується і менталітету, і ментальності. У першому випадку явище дифузії полягає в змішуванні ментальних норм у тезаурусі під час їх формування, засвоєння, а у другому – в реалізації (дотриманні, виконанні, використанні, застосуванні). Практично неможливо реалізувати якусь одну ментальну норму в одиничному, ідеальному варіанті. Тому прояв однієї ментальної норми супроводжується реалізацією і деяких дотичних норм.

Ментально-правове поле виконує й певні функції. Є. Таршис узагальнив наявні функції ментальності, серед яких виділив такі: інтерсуб'єктивність; «колективоутворення»; стабілізаційна інерційність; «функція несвободи»; продукування історичного розвитку; з'єднання раціональних форм свідомості з безсвідомими структурами, «неусвідомленими культурними кодами»; регуляція поведінки. Також вчений висловлює думку, що в ментальності, ймовірно, існує ще одна функція – олюднення свідомості. Він зауважує, що аналіз цієї функції потребує звернення до розгляду генезису людської цивілізації і, можливо, космічної природи свідомості [191, с. 24–25]. На нашу думку, функцію олюднення свідомості можна дослідити в метаантропологічному ментальному просторі.

В. Кирієнко зазначає, що оскільки менталітет визначає досвід і поведінку людини соціальних груп, то можна виокремлювати також соціально-евристичну і соціально-інструментальну функції. При цьому наголошує, що базовими функціями менталітету є соціально діяльні [83, с. 90, 91].

Функції менталітету розглядала також Н. Еріна, а саме: розрізнювання й упорядкування світу (функція категоризації); регулювання поведінки людей (функція регуляції); функція підтримки існування того чи іншого суспільства (функція гомеостазу) [62, с. 17–18].

На нашу думку, існують окремо функції менталітету і ментальності. До функцій менталітету варто зарахувати: доконечно-постачальну, проекційно-

рефлексивну і методологічно-ідеологічну. Функціями ментальності слугують: онтологічно-перцептивна, етнічно-продукувальна, моделювально-очищувальна і ментально-нормотворча.

Зміст доконечно-постачальної функції менталітету полягає в забезпечуванні ментальності необхідною інформацією, внаслідок чого людина здійснює відповідні дії. Ця інформація скерована на задоволення життєдіяльних потреб людини, є обов'язковою, неодмінною й неухильною. Тобто менталітет потрапляє в дію людини на свідомому і підсвідомому рівні без жодних обхідних шляхів. Він мусить знайти своє місце в поведінці людини, навіть у прихованих випадках.

Проекційно-рефлексивна функція менталітету впливає з того, що не всі компоненти мають перспективу на їх прояв у поведінці. Людина має змогу реалізувати своєрідний проект, план, автоматично, у вигляді рефлексу. Вибраний план прояву менталітету втілюється природно, закономірно і відображає специфіку людини, її ментальність. Приховати якийсь ментальний компонент у природній поведінці досить важко, а іноді взагалі неможливо. Дослідити частково це можна за допомогою поліграфа (детектора брехні).

Методологічно-ідеологічна функція менталітету продукує імперативну силу сформованих етнічно-національних засад. Формується власне, індивідуальне ставлення людини до світу завдяки певним компонентам менталітету. Це ставлення ніби диктує поведінку людині, керує нею в різноманітних процесах, є певною життєвою установкою, дороговказом. Тому ідеологія як система різноманітних поглядів, ідей, уявлень, переконань має ментальне походження. Методологічно-ідеологічна функція доводить, що люди є ментально різними. Різнманітну ідеологію не можна звести до однієї загальної, універсальної. Прикладом слугує велика кількість політичних партій в Україні та їх далеко не мирне співіснування.

Онтологічно-перцептивна функція ментальності зосереджує увагу на правильному сприйнятті ментальних ознак для необхідних дій. Адже

перцепція (від лат., чуттєве сприйняття зовнішніх предметів) і апперцепція (властивість сприйняття, яка залежить від попереднього досвіду, психічного стану [48, с. 644, 76]) свідчать про те, що онтологічні ментальні норми можна сприймати по-різному. Основним змістом цієї функції є сприйняття для поведінки дії тих набутих людиною для себе ознак менталітету, які є онтологічно обґрунтовані, тобто не шкідливі для суспільства і Всесвіту загалом.

Етнічно-продукувальна функція ментальності скерована на творчий процес, специфіку сприйняття і формування національної ментальності, впровадження корінних інтересів народу в життя. Тобто на основі отриманих, набутих ментальних рис людина виробляє, утворює таку норму ментальності, яка властива її нації. Звичайно, така творчість є індивідуальною, але загалом вона відповідає етнічним вимогам, хоча вносяться деякі доповнення, уточнення до вимог цивілізації, до власних уподобань. Це своєрідна модернізація етнічно-національних ментальних норм на підставі власного творчого досвіду. Зауважимо, що ці «модернізації» не стають квазіетнічними, а тільки необхідним доповненням.

Моделювально-очищувальна функція ментальності сприяє утворенню набору варіантів поведінки людини із відсівом непотрібних, побічних й неонтологічних елементів менталітету. Адже у підсвідомість потрапляють різні ментальні компоненти, які не обов'язково повинні бути реалізовані ментальністю. Потрібно скерувати свої зусилля на очищення, просівання і відкидання неправильного. Завдяки таким діям ментальність створює очищені моделі поведінки, які відповідають природним онтологічним нормам. Прикладом можуть бути різні варіанти організації одруження, відкинувши «викрадення» дівчини чи «цивільний шлюб». Такі ментальні традиції (хоч вони й існували в окремих регіонах в минулому чи існують зараз) потребують перегляду з використанням різних видів жарту.

Ментально-нормотворча функція ментальності формує неписані закони нації. Якщо менталітет містить норми, які ще набули реалізації, то

ментальність шляхом вибору необхідних норм творить певні ментальні закони, які обов'язково реалізуються в життєдіяльності людини. Опанування ментальних законів здійснюється на підсвідомому рівні. Людина з іншим менталітетом не може реалізувати в повному обсязі закони не своєї ментальності. При спробі використати якийсь закон не притаманної ментальності будуть штучні, вимушені дії, які не відобразатимуть реальної дійсності. Наприклад, ментальний закон святкування християнського свята представниками іншого віросповідання буде реалізований з багатьма порушеннями, навіть при великому бажанні досягнути адекватності.

Менталітет виступає складним духовним феноменом гетерогенної природи, у якому водночас репрезентовані інтелектуальні, усвідомлювані, а також емоційні, мало чи зовсім неусвідомлювані аспекти. Характерна риса менталітету – його темпоральність, ситуативність, зумовленість соціальним середовищем, субкультурною і територіальною специфікою. Саме в цьому аспекті можна вести мову про стійкість (усталеність) ментальних структур.

Водночас немає серйозних підстав говорити про наскрізну – через століття – непохитну спадкоємність ментальних проявів того чи іншого народу. Такі прояви важко зафіксувати, взагалі важко довести надісторичну (тим паче генетичну) природу ментальних феноменів. Вони породжені конкретним збігом соціальних факторів. Причому ментальні феномени мають багато спільного в подібній обстановці незалежно від етнічної належності – взяти бодай ідентичні риси менталітету представників тих чи інших професій, вікових груп, мешканців регіону.

Отже, філософсько-правове обґрунтування менталітету й ментальності лежить у своєрідному правовому предметному полі.

Існує відмінність між менталітетом і ментальністю. Менталітет має свої джерела і структуру. У менталітеті функціонують синергетичні норми, які ґрунтуються на відповідних принципах і виконують відповідні функції, які породжують певні види [менталітету]. Ментальність формує закономірні закони, які підкоряються власним принципам і виконують властиві їй

функції. Важливо те, що в ментально-правовому полі існує дві сфери: природна і культурологічна. Ці сфери по-різному стосуються і менталітету, і ментальності.

Отже, ментальність як категорія духовна виступає трансформаційним процесом взаємозумовлених переходів суб'єктивного й об'єктивного, універсального й індивідуального та не підлягає одномірній детермінації матеріальними чинниками. До праксеологічних атрибутів духу належать: активність як самотворча діяльність на перетині буттєвості та свідомості; безкінечність, тобто здатність трансценденції, виходу з себе у вищі ціннісні сфери, перетину всіх кордонів, здатності, що репрезентується невичерпними можливостями творчості та розуму суб'єкта; свобода як самодіяльність, як необмеженість самовідтворення, виявів проєктивних сфер свого здійснення, шляхів затвердження своєї буттєвості; абсолютність як самоцінність та властивість самовизначення своїх предикатів, як неодмінного джерела всіх форм перетворення існуючого; самосвідомість у вигляді саморефлексуєчого мислення та самопокладання смислу. Зауважимо, що завдяки явищу трансцендентності, яке властиве ментальності, вона мислиться як потенційно інтенційна, сприяючи розширенню меж екзистенції людини, зв'язує різні світи, долає відстань від (поцейбічного) світу явищ до (потойбічного) світу абстракції, архетипів, ідеальних сутностей, позбавляє від недостовірності, оскільки діє у власній суб'єктивності. Ментальність – це не тільки і не стільки пізнання, скільки антропне переживання людиною створюваної нею ж історії суспільства і культури, в яких вона є співучасником вищих сил, творчим початком боротьби добра і зла.

У сучасній європейській філософській думці проблему ментальності розглядають як проблему суб'єктивного. Загалом ментальність визначається як спосіб бачення світу, умонастрій, розумовий склад, уява або колективні уявлення. У такому разі певна епоха – це епоха встановлених самою людиною поглядів, настроїв, прагнень, домагань. Як наслідок, конкретно-історична епоха – це ментальний стан людини, яка встановлює собі межі сприйняття і

розуміння, межі привласнення і діяльності. Ментальність розуміється як розумовий специфічний стан, до якого входять уявлення, враження від епохи, настрої, смислові конструкти. Завдяки ним людина намагається зрозуміти іншу людину, «інструменти» її досвіду, які пов'язують матеріальний стан з ідеальним. Ментальність – це і «умонастрій», і «мислительна настанова», і «колективне уявлення», і «уявлення взагалі», і «склад мислення». Зміст цього поняття найкраще розкривається під час трактування психології людей минулих епох, у розумінні «бачення світу» чи вужче – «способу думання». Досить часто акцентують увагу на її внутрішній самодетермінації, зауважуючи: «людський дух залежить не лише від зовнішньої ситуації – клімату, расової належності, установи і навіть засвоєних розумових звичок, які викривили б природне світло, – але він і сам по собі є залежністю». Чуттєво-емоційна сфера має тісний взаємозв'язок з ментальністю, який є сферою невідрефлексованого і логічно не виявленого. Вона є тим рівнем суспільної свідомості, на якому думка не відділена від емоцій, латентних звичок і прийомів свідомості. Тобто ментальність має характер праксеологічної, динамічної зміни, є рухом до об'єкта, який у своїй основі спирається на глибинний рух.

Ментальність як одна з визначальних характеристик свідомості суб'єкта не підлягає одномірній детермінації матеріальними, зокрема соціальними, політичними та іншими чинниками. Людина не просто існує, а й «занурюється», вступає в діалог зі світом, а ментальність як відтворення сукупності ірраціонально-аморфних елементів внутрішнього світу, свідомого і несвідомого, логічного й емоційного, переконань, волі, вірувань, настанов, моделей та стереотипів поведінки, настроїв, надає можливість інтегрувати й актуалізувати свою діяльність перед обличчям світу. Така позиція позбавляє від примітивного уявлення про ментальність як спіритуалізацію догм та моралі, ностальгію за застарілими і ретроградними формами, які намагаються принизити розумну свідомість в її духовних самовизначеннях.

Отже, робимо висновок, що сьогодні не існує чіткого і єдиного визначення поняття ментальності. На нашу думку, ментальність – духовне

утворення, яке виявляється в характерних особливостях світосприйняття, системі моральних вимог, норм, цінностей, принципів виховання, формах взаємин між людьми, родинних засадах, ставленні до природи і праці, національному характері. Здійснений аналіз феномену «ментальність» та його особистісних виявів дає право стверджувати, що в структурі ментальності доцільно розрізняти емоційний (емотивний), вербальний (когнітивний) і поведінковий (конативний) компоненти. Емоційний компонент охоплює емоційні стани, які передують організації вербального й поведінкового компонентів, і переживання, пов'язані з найважливішими вербальними елементами. Вербальний компонент складається зі знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, що є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду, тобто процесів навчання. Поведінковий компонент слугує імпульсом актуалізації елементарних фіксованих установок, ціннісних орієнтацій та етнічних цінностей.

Розглядаючи онтологічні підстави існування ментальності у психіці людини, М. Холодна виокремлює такі її складові [213]: ментальний досвід, ментальний простір та ментальну репрезентацію. Ментальний досвід – система психічних утворень і породжених ними психічних та інтелектуальних станів, що забезпечують пізнання дорослою людиною світу і зумовлюють конкретні властивості її інтелектуальної діяльності. Ментальний простір – це динамічна форма ментального досвіду; суб'єктивний діапазон відображення, в межах якого можливі різні розумові переміщення. Ментальна репрезентація – це актуальний розумовий образ тієї або іншої конкретної події, тобто суб'єктивне бачення, розуміння й інтерпретація того, що відбувається. Ментальні репрезентації є оперативною формою ментального досвіду, вони змінюються, але зі зміною ситуації й інтелектуальних зусиль суб'єкта, який постає спеціалізованою й деталізованою розумовою «картиною» розумової ситуації. Т. Поплавська виокремлює чотири структурні елементи ментальності: розуміння, інтуїцію, ментальну свідомість і ментальні структури [94]. Розуміння в структурі ментальності є передусім онтологічним, а не

гносеологічним визначенням суб'єкта. Розуміння – це завжди визначений світогляд, який створює життєво-змістовні орієнтири буття та практичні дії. Інтуїція як структурний елемент ментальності поєднує несвідому і ментальну свідомість, перехід першої у другу. Ментальна свідомість – це поглиблений рівень індивідуальної свідомості, що становить універсальну основу кожного знання про світ у реальності, умова, за якої людське знання виявляє істинне значення для життя, отримує онтологічні характеристики. Ментальні структури – елемент несвідомого – є базисом світовідчуттів та емоційного забарвлення свідомості. Завдяки інтимно-особистісному характеру вони постають безпосередньо життєвою реальністю. Її майже неможливо визначити та виразити в раціональних, остаточних поняттях. Однак запропонована структура ментальності все ж таки має недоліки. Зазначені елементи ментальності не охоплюють всього розмаїття ментального феномену. Структурними елементами ментальності можна вважати також і пам'ять, і емоції, і почуття, і установки, і афекти, й інші психологічні моменти. Структура ментальності може змінюватись (з'являються нові елементи). Щодо внутрішньої структури ментальності, то трактувати такий аморфний і синкретичний феномен треба дуже обережно, з огляду на його складність та недостатню вивченість. Загалом ментальність людей можна розглядати на рівні: а) соціокультурних світів чи типів культури (ментальність архаїчна, антична, західноєвропейська, східна); б) національних культур (ментальність українців, росіян, китайська, американська); в) субкультур, носіями яких є різні соціальні групи (дворянська, злочинна, акторська, християнська, православна). Такий підхід можна класифікувати як екстенсіонально-просторовий, оскільки визначальним критерієм у визначеннях ментальних характеристик є спільноти людей. Щоправда, сам критерій – умовно-схематичний, оскільки в одних випадках вирізняється сукупність людей – нація, в інших – цивілізаційному та субкультурному – виокремлення спільноті здійснюється за іншими ознаками, причому несумірними й достатньо умовними, суб'єктивними.

2.2 Антропологічні компоненти правового менталітету

Грунтовне розуміння сутності правового менталітету, його глибинних структур потребує входження в антропологічний вимір, гармонійний простір. Тобто потрібно здійснити антропологічний аналіз менталітету, його впливу на право і навпаки.

Антропологічний підхід у дослідженні правового менталітету, правової ментальності породжує нову світоглядну й теоретичну проблему – правову оцінку. Із цього приводу Н. Небелиця аналізує антропологічний підхід з позицій специфічного бачення досліджуваного предмета представниками різних напрямів: психологічного, антропологічного, філософського [128, с. 125].

Зокрема, розуміння менталітету антропологами дуже неоднозначне. Одні вважають його характеристикою індивідуального мислення (і в цьому змісті менталітетом є деяке «довгочасне» становище людської поведінки), а інші наголошують, що свідомо рефлексія і розумовий процес не є ментальною основою. Важливі неусвідомлені елементи, які присутні у виді «колективного стоку думки». Антропологи фіксують сталість менталітету, його статичність, але разом з тим і його відносну ментальність, тому що він є механізмом, який визначає реакцію на навколишній світ. У термінології антропологів менталітет виражається через поняття загальної настанови, зв'язаної з поведінковими характеристиками, яка одночасно не залежить від свідомої рефлексії. Іншими словами, менталітет можна розуміти як систему відносно міцних стереотипів, оскільки для нього характерні визначені статичні властивості соціального типу, що склалися на практиці [128, с. 126].

На прикладі українського менталітету зазначимо, що звернення до ментальних факторів особистісного існування необхідне з уваги на те, що, по-перше, нерідко вважається, ніби специфіка ментальності нації може взагалі унеможливити будь-які реформи і позитивні соціальні трансформації.

По-друге, врахування особливостей українського менталітету необхідне для того, щоб у процесі оцінки перспектив особистісної еволюції не втратити, не загубити визначальних рис. По-третє, варто з'ясувати, в чому полягає феномен українського менталітету, щоб у разі потреби прагматично використати або ж рішуче подолати гравітацію ментального тяжіння. По-четверте, відносно неупереджений (наскільки це можливо) і критичний розгляд наявних поглядів на український менталітет дасть змогу, ми сподіваємося, дистанціюватися від невиправданих крайнощів у тлумаченні менталітету і його впливу на життя суспільства.

Щодо загального визначення змісту і місця менталітету в соціальному житті, то відчуття людиною того, що вона – «дещо» значуще і займає певне місце у спільноті, забезпечує соціокультурну вкоріненість особистості, життєво важливу психологічну комфортність, адже людина віддасть перевагу нехай навіть низькому статусу перед сумною перспективою маргінальності. Психологічна важливість чіткого визначення місця, яке займає людина, зумовлена двома компонентами. З одного боку, з самого початку антропосоціогенезу становлення людини як виду відбувалось у групах, які мали чітку внутрішню структуру, завдяки якій групи могли існувати. Розпад групи завжди сприймався як ознака регресу, загроза для життя. Саме такі почуття має індивід, який втратив своє місце в структурі, незалежно від того, чи він «випав» з неї, чи сама структура припинила існування, бо суб'єктивно для індивіда її вже немає. Людина втрачає усвідомлення свого становища, позбавляється впевненості у власному житті.

З іншого боку, людина, яка «випадає» зі структури, втрачає соціальне дзеркало, через яке вона звикла себе сприймати. Вона опиняється наодинці зі своїм «Я», вона змушена відповідати на одне з найжахливіших запитань: «Хто Я?» – в категоріях свого внутрішнього світу, бо, зрозуміло, рятівні соціальні статуси (які задавали рамки ідентифікування) зникають. Втрата належності до групи, певної спільноти ставить людину перед необхідністю усвідомлення екзистенційної самотності, перед безоднею жаху.

Для усвідомлення специфіки впливу менталітету на формування особистості в нашому суспільстві варто взяти до уваги той особливий стан, у якому перебуває наш соціум протягом принаймні десяти-п'ятнадцяти років. Наше суспільство складається переважно з людей, соціальна (зокрема етнічна) ідентичність яких переживає сьогодні складний етап кризи, фрагментації та переформування. Раніше майже кожен почувався радянською людиною, частиною «великої і сильної країни». Кожен займав чітке і передбачене місце, майбутнє було повністю пов'язане з наявним становищем, майже наскрізь детерміноване останнім. Сьогодні відбувається складний і суперечливий процес становлення нової держави, колишньої країни вже немає (хоча фантомне відчуття належності до неї і надалі впливає на соціальне самопочуття мільйонів людей), усталену структуру суспільства зруйновано, значна кількість населення перетворилася на маргіналів. Усі ці зміни цілком закономірні, але відбуваються всупереч волі індивіда, що посилює його загубленість і розгубленість, – відбувається процес, який визначається соціальною думкою як «примусова соціальна адаптація». Людина існує у групі (або ж потрапляє до неї) і має потребу в усталених, виражених ознаках групової належності, у безперечних і яскравих взірцях. Коли ж людина стає членом спільноти, яка тільки формується, такого взірця, еталону ще немає.

На підставі антропологічних міркувань нам потрібно сформулювати дефініцію правового менталітету. Наведемо для початку уже наявні визначення.

На думку Ю. Дмитрієнка, правовий менталітет – це всезагальна ідейно-світоглядна та нормативно-правова настанова або стереотип правової свідомості, задані з глибокого дитинства, колективний неподільний ідейно-світоглядний і нормативно-правовий образ правового мислення, який має відносну усталеність (за період становлення правової свідомості) та абсолютну усталеність (за період розвитку правової свідомості), ґрунтується не на критичній нормативності (правовій, моральній, ідеологічній чи

законодавчій) рефлексії або спонтанних випадкових правових ідеях, думках, простих темах, а на тому, що конкретно оцінюється, верифікується й розглядається в межах тієї чи іншої корпоративно-правової групи або суспільства як само собою зрозуміле [55].

У цій дефініції автор робить акцент на нормативно-правовій родинній настанові і в подальшому на нормативно-правовому мисленні. При цьому правове мислення він розглядає з позицій відносного й абсолютного узвичаєння, яке закріпилося у формі права.

Інший дослідник Д. Меньяло вважає, що правовий менталітет – це історично складені специфічні, найбільш типові і стійкі для певної соціальної та національно-етнічної спільноти системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти держано-правової дійсності [121, с. 6].

Ці дві дефініції правового менталітету сформульовані за різними антропологічними підходами, в яких немає чіткого розмежування природності й культурологічності, зокрема природного і позитивного права. Відчуваючи істотну розбіжність у поняттях, В. Завальнюк висловлює думку, що правовий менталітет – це визначені природними, історичними й соціальними умовами буття відносно стійкі уявлення про правову дійсність та стереотипи правової поведінки, властиві соціальним спільнотам різного рівня й походження (тобто можна говорити про правовий менталітет етносів, професійних і вікових груп населення, територіальних громад тощо) [68, с. 21].

Тож В. Завальнюк вбачає у правовому менталітеті онтологічні й деонтологічні умови: уявлення про право і правову поведінку (свідомість – дія). Така антропологічна схема є природно й соціально стійкою і загалом правдиво відображає правовий менталітет певних категорій людей.

Проаналізувавши ці та інші дефініції правового менталітету, можна зробити висновок, що правовий менталітет має компоненти, пов'язані з правовою природою людини (її анатомією і психологією), природним та позитивним правом (антропологією права), іншими чинниками, які досліджує багато наук.

Видається, що антропологічні компоненти правового менталітету повинні вписуватися в певну логічну схему: детермінізм – людина – причина – закономірність. Зміст цієї схеми складний, оскільки потребує різноманітних методологічних підходів до його висвітлення і врахування того, що менталітет утворюється природою, соціумом і самою людиною. Знайти когось (чи щось) відповідального за менталітет не вдається. Це, зокрема, стосується філософського, природничого, природно-правового, богословського-надприродного та інших методологічних підходів.

Так, під детермінізмом (лат., обмежую, визначаю) розуміють філософську концепцію, що стверджує об'єктивну закономірність і причинову зумовленість усіх явищ природи, суспільства і мислення [176, с. 247]. Тобто це філософське вчення про визначений (не довільний) характер буття явищ; теорія відносин опосередкування, завдяки яким продукуються речі і явища, визначається їхня природа і способи існування. Детермінізм відповідає на запитання, чим визначається її існування і чому вона змінюється і зникає, на що перетворюється. Детермінізм фіксує активність буття та стверджує, що будь-яка річ є результатом зміни інших речей, у них закорінена [210, с. 152]. У дослідженні важливо дослідити місце людини в детермінованому процесі.

Абсолютизація твердження, ніби свобода – це пізнана необхідність, свідомо чи несвідомо спрямована на визнання детермінованості діяльності і поведінки людини. Насправді людина має свободу волі, тому принцип детермінізму, до якого вдаються під час вивчення явищ природи, не застосований до аналізу життєдіяльності людини як особистості [195, с. 70]. Для правового менталітету важливо виявити причину появи тієї чи іншої установки з явищ природи, суспільства та зрозуміти закономірний вплив цієї установки (з урахуванням свободної волі людини) на поведінку людини. Крім того, важливо для правового менталітету виявити ступінь виконання людиною детермінованих установок, вплив природного імперативу закономірності на поведінку, необхідність застосування штучного

імперативу у вигляді позитивного права. Тобто у правовому менталітеті здійснюється поєднання природних компонентів і штучних, культурологічних. Якщо природні компоненти володіють властивістю незмінності, то культурологічні – змінні і залежать в багатьох випадках від свободної волі людини.

На нашу думку, найбільш ймовірні такі групи компонентів правового менталітету: онтологічно-природна й деонтологічно-культурологічна, які пов'язані з людиною, причиновими наслідками та обґрунтовуються правом, установками.

Першій групі властиві тілесно-душевні установки космічного детермінізму, природні та специфічно природжені норми, етнічно-родинні феномени, які мають причиново-наслідкове обґрунтування.

Відомо, що будь-яке явище детерміноване [210, с. 153]. Крім того, кожне явище природи впливає на пізнання онтології світу. У цьому ведуче місце займає космологічний детермінізм (вчення про те, що визначеними є тільки явища природи) [207, с. 133]. Космологія як наука, яка досліджує походження, еволюцію, структуру Всесвіту загалом [210, с. 304], дотична до формування правового менталітету, оскільки закони природи закономірно впливають на специфіку тіла, душі й мислення людини. Наслідки цих впливів утворюють своєрідні установки, які спонукають людину бути готовою діяти певним чином, тобто ментально.

До космічного детермінізму входить географічний детермінізм, який наочно і більш видимо впливає на формування правового менталітету людини.

Географічний детермінізм є науковою течією, представники якої переконані в залежності змісту людської діяльності та характеру суспільних інститутів від природного середовища, у якому існує певне суспільство. Фактори природного середовища при цьому розглядають як незалежні змінні, що впливають на ті чи інші характеристики суспільства – залежні змінні [9, с. 102]. Тобто зміст людської діяльності, а також сім'я, родина, як

суспільні інститути, отримують від природних явищ нове незмінне природне явище – явище менталітету, яке визначає структуру тіла й душі людини. Про це стверджує чимало дослідників. Наприклад, арабський мислитель Ібі Хальдун висловлює думку про те, що людство виростає з природного світу під впливом задоволення природних потреб, поступово відокремлюється від природи, але природні чинники і надалі впливають на людину, особливо температура повітря, клімат. Ш.-Л. Монтеск'є у праці «Про дух законів» створив географічну систему, за якою клімат, ґрунт і стан земної поверхні визначають дух народів, що впливає на політичний устрій та форми суспільного розвитку. У ХІХ ст. переосмислення цих ідей у соціології призвело до формування географічної школи, яка обґрунтувала висновки про взаємодію людського духу і фізичної природи країни: природне середовище є аргументом, а людська діяльність – функцією [182, с. 102].

Ще більшою мірою це стосується поглядів Д. Хьюма, який свідомо доповнює географічний фактор суспільно-історичним, розглядаючи його як рівноважний попередньому. Британський філософ називає дві групи причин, що зумовлюють відмінності в національних характерах: моральні і фізичні. «Під моральними причинами я розумію всі обставини, які здатні впливати на розум, які роблять певний комплекс звичаїв та навичок прийнятними для нас. До таких факторів відносяться форми правління, розташування націй щодо своїх сусідів та інші схожі обставини. Під фізичними принципами я розумію ті якості повітря та клімату, які непомітно та поступово впливають на характер, змінюючи тонус та склад тіла, і надають людям певний темперамент, який хоч і можна іноді здолати за допомогою роздумів та розуму, але який все ж матиме перевагу в більшій частині людей та впливатиме на їхні звичаї» [71, с. 77].

Отже, життєдіяльний процес людини можна іменувати природною функцією, природною діяльністю (призначенням чи роллю). Фактично це онтологічний обов'язок (навіть робота), який людина у земному житті повинна звершити. Але це звершення здійснюється у складних умовах змін,

непостійності. У такому разі змінюється аргумент, незалежна змінна величина – це природне середовище: в одному природному середовищі людина виконує одну функцію, в іншому – дещо змінену функцію, і це закономірно. Іншими словами, географічний детермінізм формує специфічні особливості правового менталітету. Ці особливості залежать також від соціального середовища й антропологічних рівнів людини.

Природні та специфічно природжені норми необхідні для онтологічно-природної групи компонентів правового менталітету, оскільки правовий менталітет – це передусім норми.

Природа, в якій суджено нам жити, диктує нам свої закони, і ми є тільки сліпими виконавцями. Заперечити нас немає змоги. Ми в пульсі і ритмі землі, в її космічному колообігу, і вигнати нас звідти поки що немає сили [50, с. 7]. Таке диктування природою своїх законів називається ментальними законами природи. Ці установки, як вказує О. Господаренко, творить реальність, оскільки живить почуття і думки людини, змушує її діяти [44, с. 130]. Тобто природні установки є природними незмінними правилами життя. Людина на підсвідомому рівні бере від природи тенденції, закономірності, норми, так утворюється правовий менталітет, який не підлягає зміні, оскільки це буде зміною правової природи людини, зміною мікроприроди, мікрокосмосу. Але цими ментальними установками повинен керувати розум людини.

Крім природних норм, на формування менталітету впливають ще й природжені норми. Від природних вони відрізняються тим, що враховується антропологічний фактор народження: успадкування здібностей, нахилів, різних генетичних особливостей, можливо, навіть різних родинних вад, патологічних станів, спадкових і неспадкових хвороб, які впливають на зміст правового менталітету. Ці норми також незмінні, не здобуті в процесі досвіду. Зрозуміло, що природжені норми, пов'язані з різноманітними патологічними захворюваннями, не можуть бути визначені у правовому менталітеті.

Важливу роль у компонентах правового менталітету відіграють етнічно-родинні феномени. Йдеться про менталітет етносу і родини, який феноменологічно «вмонтований» у людину. Це неможливо пояснити розумом, але можна усвідомити чуттєвим досвідом, як феноменологічний принцип філософії права. Цей принцип відображає процес пізнання цілісно, вищими ейдосами, що є винятковим, незвичайним, рідкісним процесом. Людина пізнає право у правових явищах без особливого аналізу, розчленування на дрібні частини. Сприйняття чи несприйняття правових явищ «порційно» свідчить про дію або подію феноменологічного принципу. Розум у феноменології відіграє корелятивну роль. Він допомагає осмислити правові символи, феномени правового досвіду, життєвого світу як процесу. Тобто правові явища – це життєві процеси, які виникли не безпідставно і які потрібно сприймати однозначно, оскільки вони підкоряються природним установкам [175, с. 75]. Звідси феномен менталітету – це субстанція духовна, яка має давньоісторичне походження і пов'язана з індивідуальними груповими й суспільними інваріантами поступового розвитку як похідних складових культури народу, його релігії, життєустрою, філософських ідей, освіти, буденності [128, с. 125]. Звідти і з'являється феноменологічна етнічно-родинна установка.

Етнічно-родинні установки хоча більшою мірою впливають з етнокультури, проте ми беремо до уваги ті норми, які мають феноменологічний зміст. Тобто етнічно-родинні установки в менталітеті можуть мати пояснення, а можуть і не мати, оскільки є онтологічними. Це стосується не тільки сім'ї, а рідних людей, які мають кровну спорідненість. У цьому випадку міцно вкорінені норми правового менталітету, які часто є ведучими і стають екзистенційно-антропологічними основами буття людини.

Родинне гніздо є ціннісною початковою константою людського буття, особливим місцем антропологічних витоків, де панує найміцніша людяність, домашньо-просторова ментальність [38, с. 94-99]. Домашня ментальність формується на підсвідомому рівні і не завжди піддається кореляції. В

основному залишаються ті феномени менталітету, які утворюють ту частину мікросвіту людини, яка постійно використовується.

Розглянуті компоненти правового менталітету онтологічно-правової групи мають причиново-наслідковий зв'язок. Зокрема, відомо, що кожне явище породжується іншими явищами і відбувається постійне відтворення процесу детермінації [210, с. 152–153]. Так, якщо брати до уваги етнічно-родинні феномени, то вони породжують природні і природжені норми. Цей процес є онтологічним. Людина не підозрює, що сама несвідомо творить детермінаційні зв'язки. Культурою назвати це не можна, оскільки не враховуються розумові зусилля.

Друга група (деонтологічно-культурологічна) містить такі компоненти правового менталітету: антропологічно-етичний детермінізм, культурно-правові норми, соціалізаційні настанови та закономірні зв'язки між ними.

Антропологічно-етичний детермінізм відображає особливості вияву людської волі [207, с. 133], зокрема свободної волі. Життєдіяльність людини не мислима без свободної волі, оскільки ця властивість є етнологічною. Заради свободної волі людина йде на все: ризикує самим життям, готова втратити матеріальні блага чи певну вигоду тощо. Тому, зрозуміло, здобутки інтелектуальної діяльності людини навіть підсвідомо скеровані на те, щоб зберегти свободну волю [175, с. 29]. Важливо знати, яку діяльність виконує свободна воля для правового менталітету, його компонентів.

Насамперед зазначимо, що антропологічно-етичний детермінізм як компонент правового менталітету належить до сфери психологічної культури, оскільки репрезентує людську волю. Тим самим наближається до культурологічного детермінізму.

Детермінізм культуральний – це вчення, згідно з яким розвиток людини, її психологія та поведінка детермінуються культурою, а вплив біологічних чи психологічних чинників на цей процес є незначним або взагалі відсутній [41, с. 120]. Тобто завдяки свободній волі, її прояву людина активно займається творінням «другої природи», використовуючи

багатолітні здобутки своєї нації, культурологічні традиції і все те, що етично обґрунтовано. Тобто у правовий менталітет мають потрапляти тільки етично-моральні норми, інакше він не буде правовим. А володіючи високим рівнем правового менталітету, людина творить етичні взірці культури. Тобто існує тісний взаємозв'язок: менталітет – культура.

Є. Таршис висвітлює три взаємопов'язані процеси: менталізації, тобто проникнення культури у свідомість індивіда; власне функціонування ментальності, тобто процес, який здійснюється в межах свідомості індивіда, пов'язаний зі сприйняттям і переробкою змісту культури й образного змісту ментальності, та об'єктивації, тобто переходу ментальності в діяльність чи продукти діяльності [191, с. 38]. Тож прояв свободної волі людини, антропологічно-етичний детермінізм є обов'язковим компонентом правового менталітету. Це деонтологічно-правова творчість, як обов'язок, як прояв внутрішнього імперативу обов'язку людини в життєдіяльності.

Культурно-правові норми як компоненти правового менталітету впливають з правової культури людини, нації, суспільства тощо.

Під правовою культурою розумітимемо сукупність духовно-практичних здібностей, що дають змогу людині вибудувати цивілізовані взаємини з іншими індивідами, структурами громадянського суспільства і державними інститутами, які відповідають морально-правовим критеріям [13, с. 238]. У цих компонентах головну роль відіграють духовно-практичні здібності людини, які регулюються моральними, природно-правовими нормами, духовними догмами тощо.

Ці здібності можуть бути не тільки природженими, а й набутими завдяки різноманітним культурним імперативам. Тобто в культурологічних діях, у творчій праці виробляються морально-правові засади життя і стають ментальною нормою, дієвою формою правового буття. Фактично людина в такий спосіб потрапляє під правову соціалізацію, правову життєву практику, які є вкрай необхідними. З цього приводу деякі автори, зокрема Є. Храмова, зазначають, що людина не може пізнати світ у відриві від своїх культурних

коренів; вона сприймає все, що її оточує, – мову, релігію, науку, тобто те, що становить певну цивілізацію і культуру. Кожен образ світу, отже, антропоморфний. Культурно заданий образ світу впливає на будь-яку людську діяльність, тобто смисл і мета людської діяльності визначаються духовною сферою, ментальним «кліматом», у межах якого реалізується діяльність [214, с. 135].

Отже, культурно-правові норми є своєрідним ментально-правовим кліматом, який людина створює сама для себе і свого оточення. У цьому кліматі функціонують свої морально-правові умови, які властиві чи певній місцевості, чи соціальній групі. До цього клімату призвичаюються люди. Тому в іншому ментальному кліматі, ментальних імперативах їхня життєдіяльність буде менш ефективною.

Третім компонентом деонтологічно-культурологічної групи правового менталітету є соціалізаційні настанови, які є неправдивою зміною пріоритетів людського життя і відображають родинні цінності.

Настанови й установки мають різний зміст. Так, у настановах менше імперативності, а більше рекомендацій, навіть повчань. Крім того, вони стосуються більшої кількості людей, які необов'язково мають родинні зв'язки. Тобто настанови більше наближаються до соціалізаційних процесів, які впливають на ментальні настанови.

На прикладі України О. Крутій і О. Радченко вказують, що, виявляючи ментальні настанови, які мали негативний вплив на формування національної єдності та державних якостей українського народу, спочатку варто визначити природні і споконвічні, а потім набуті в умовах політичного поневолення. До другої групи (набутість) психологічних чинників слід віднести ментальну фрагментарність суспільства, породжену тривалою насильницькою розірваністю українського народу, його території між різними державами та цілеспрямованою асиміляцією. Різні ментальні настанови формували й різні типи політичних цінностей та ідеалів, відділяли українство від власного культурного рівня [104, с. 178].

Ми розглядаємо групу компонентів, які сформувалися в культурологічно-правовому процесі, як обов'язковій діяльності людини. Тому набуті соціалізаційні настанови варто перевірити на морально-правову, природно-правову цінність. Річ у тому, що соціалізаційні настанови хоча й скеровані на набуття нових цінностей, але в окремих ситуаціях, умовах (наприклад, тривале поневолення народу) можуть бути спрямовані на знищення, знецінення, споконвічних ментальних настанов, які вивели свого часу націю на високий ступінь цивілізації. Важливо, щоб соціалізаційні настанови не принижували родинного духовно-морального менталітету, а вивищували менталітет набуття матеріального добробуту в будь-який спосіб, внаслідок чого менталітет віддалятиметься від природного права, від моралі і духовності.

Зауважимо, що людина може скеровувати свою діяльність на викорінення негативної ментальності. Тобто зміна умов функціонування соціалізаційних настанов спочатку в сім'ях, а потім в різних соціальних групах і держави загалом відродить забуті позитивні соціалізаційні настанови, які підносять правовий менталітет на вищий рівень.

Між трьома компонентами правового менталітету деонтологічно-культурологічної групи існують закономірні зв'язки. Видається правдоподібною така схема: антропологічно-етичний детермінізм – культурно-правові норми – соціалізаційні настанови. Це означає, щоб отримати ціннісні культурно-правові норми менталітету, потрібний ефективний вплив антропологічно-етичного детермінізму та соціалізаційних настанов. Тобто правова культура менталітету повинна мати інтелігібельне обґрунтування.

Крім того, взаємопов'язаними є обидві групи компонентів: онтологічно-природна й деонтологічно-культурологічна. Основний зв'язок полягає в тому, що вони є обов'язковими, одна без одної не існує, перша, яка є незмінною, впливає на другу, яка піддається кореляції.

Наприкінці відзначимо, що менталітет існує у трьох визначально важливих вимірах, які потрібно враховувати з уваги на завдання формування особистості.

По-перше, менталітет репрезентований у вимірі наукової картини світу, а саме як штучно сконструйоване поняття на зразок веберівського ідеального типу, який не має емпіричного прообразу. У цьому відношенні треба розробляти моделі змісту і структури менталітету сучасної особистості, робити ці моделі надбанням освітян, виробляти відповідні технології практичного впровадження тих чи інших проєктивних інновацій у формування особистості.

По-друге, менталітет існує у вимірі ідеології, де він став ідеологічним знаряддям, ідеологемою. У цьому відношенні категорія «менталітет» повинна досить активно використовуватися для обґрунтування завдань громадянської консолідації, доведення того, що народ має глибокі і поважні традиції терпимості і працьовитості, зваженості й поваги до приватної власності, індивідуалістичні риси й естетичну витонченість тощо. Тим самим ідеологія може стати в пригоді у справі спрямування ментальних потоків у бажане русло розвитку.

По-третє, менталітет існує у вимірі свідомості, у вигляді уявлення українців про самих себе. Тому вплив українського менталітету на формування особистості потрібно розглядати в контексті ідеологічного тиску і засвоювання масових уявлень індивідом в процесі соціалізації.

Ми виходимо з принципової можливості й необхідності активної політики виховання відчуття належності українських громадян до творення історії та культури, формування ментальних засад консолідації громадянського суспільства в Україні, дбайливого збереження всього того, що становить духовну спадкоємність народу і може вважатися справжнім уособленням найкращих рис національного менталітету. Багато в чому цей менталітет може бути відповідно реконструйований, відтворений, зокрема через посередництво освітянської політики

(принаймні в тих його рисах, які концентрують уявлення народу про цінність праці, справедливість, життєві цінності тощо). Іншими словами, у ракурсі становлення особистості менталітет потрібно розглядати як феномен динамічний і гнучкий, як перспективний об'єкт виховного й ідеологічного впливу.

Отже, антропологічні компоненти правового менталітету належать до природного права, а для людини є своєрідною методологічною стратегією поведінки і володіють властивістю автономії. Людинознавство у праві обов'язково скерує на антропологічні пошуки природно обґрунтованих установок і настанов. Поглиблена зацікавленість у пошуку антропологічно-правових вимірів менталітету людини виникає на шляху вироблення ціннісних концептів позитивного права. Адже людина як мікрокосмос потребує жити з макрокосмосом у природно-правовій гармонії. Ця онтологічна вимога повинна отримати від культурологічної діяльності людини підтримку певних видів детермінізму. Тобто культура підтримує детермінізм, застерігає від деформації менталітету, що є онтологічно передбаченим.

2.3 Антропологічно-ментальна правосвідомість

Дослідивши теоретичні аспекти, зміст правового менталітету, важливо зосередитися на питанні місця людини в менталітеті, тобто на антропології менталітету. Тут увагу акцентовано головню на первинному людському чиннику – свідомості в комплексі із підсвідомістю. Особливо актуальними для правового менталітету є ментальне право, підсвідоме право і правова свідомість. Ці всі поняття випливають з природного і надприродного права й уточнюються чи конкретизуються антропологією права.

У науковій літературі досліджень про антропологічно-ментальну правосвідомість поки що є мало. Наше завдання полягає в тому, щоб показати постійний вплив природних і людських законів на формування менталітету людини. Внаслідок цього впливу менталітет потрапляє у природно-правовий простір, правове поле і набуває антропологічних властивостей. Надалі утворений правовий менталітет виконує одну з методологічних функцій, яка стосується здебільшого правосвідомості.

Антропологічно-ментальну правосвідомість потрібно починати досліджувати, на нашу думку, із зіставлення правосвідомості з теорією природного права. О. Фролова вважає, що причини природного права є частиною масової правосвідомості й одночасно виступають в ролі ідеологічного оформлення соціальних очікувань членів суспільства як вимог досконалості права. Законодавець (офіційна правосвідомість) повинен перейматися актуальними тривогами населення (масова правосвідомість) – проблемами смертної кари, забезпечення особистих прав і свобод громадян тощо; знати правосвідомість соціальних меншин, інтереси яких повинні враховуватися і закріплюватися в законодавстві, та здійснювати необхідні правові реформи з огляду на правову свідомість – правове почуття, здоровий глузд і бажаний для конкретного народу і часу суспільний ідеал [204, с. 402].

Вважаємо, що масова правосвідомість найбільше відображає зміст правового менталітету, в якому міцно вкорінені антропологічні властивості права. Ця вкоріненість виконує роль внутрішніх, підсвідомих імперативів і є надбанням правового менталітету.

Проаналізуємо антропологічно-ментальну правосвідомість за складеною нами схемою (рис. 2.1).

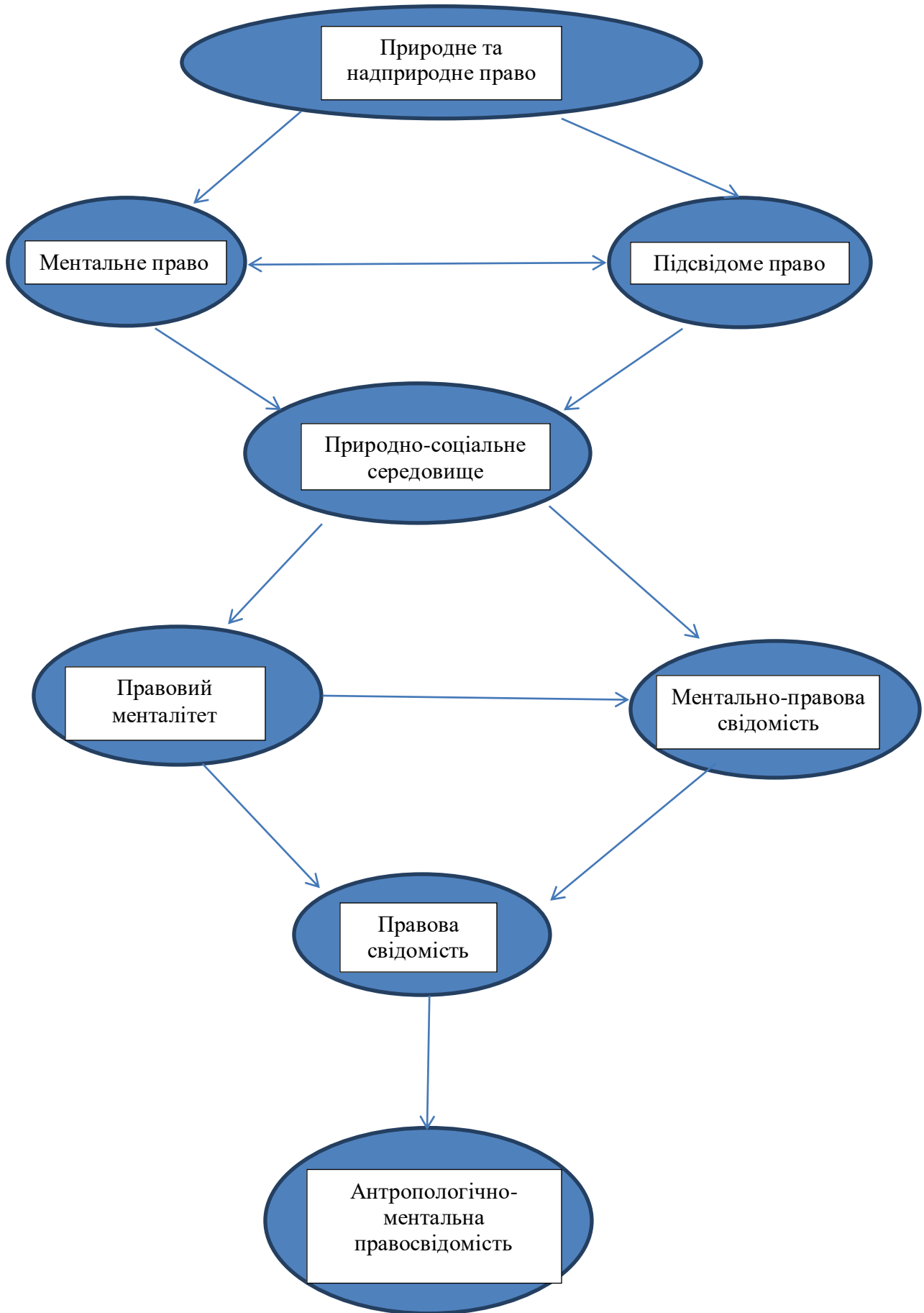

Рис. 2.1. Схема формування антропологічно-ментальної правосвідомості

Початок антропологічно-ментальної правосвідомості лежить у природному та надприродному праві. Зокрема, ми виходимо з того, що наука природного права – це вчення про філософію правової культури, її онтологію та гносеологію, про синергетичні правові процеси, правову красу для морального обґрунтування свободної волі людини у природному просторі. Надприродне право, коли порівняти з природним, існує в ірраціональному вимірі [173, с. 211–212]. Філософський аналіз правової культури як сукупність духовно-практичних здібностей особистості, що дозволяє їй вибудовувати цивілізаційні відносини, які відповідають морально-правовим критеріям, з іншими індивідами, структурами громадського суспільства і державними інститутами [13, с. 238], дає змогу глибше дослідити антропологічно-ментальну правосвідомість.

Йдеться про те, що природне і надприродне право незалежно від волі людини формують обов'язковий варіант правової культури. Ця обов'язковість впливає із синергетичних природно-правових дій через вплив природи на людину відповідно до суспільних феноменів, детермінантів соціуму, в якому перебуває людина. Обов'язкова правова культура є природним феноменом, який балансує правову культуру, що утворюється на основі позитивного права. У підсумку виникає правова краса, що є онтологічним явищем і формує природну правову красу, – так зване ментальне і підсвідоме право [92, с. 213].

Ментальне право утворюється синергетично, без активної дії свідомості людини. Тому під ментальним правом розуміємо систему етнічно-природних вдач людини, які визначають і деякою мірою регулюють синергетично утворену модель мислення і поведінки. Тож ментальне право є належним, бажаним, повсякденним. Людина ним і користується, і визначається за ним як особистість. Тобто в кожній людині норми власного ментального права лежать на поверхні, їх потрібно відчувати, оскільки розумом їх зрозуміти неможливо. Ментально-правові операції мають антропологічне обґрунтування, раціональний та ірраціональний зміст. Спосіб мислення,

сукупність інтелектуальних навиків, склад розуму та інші антропологічні компоненти надають ментальному праву раціонального чи ірраціонального змісту. Тим самим здійснюється мета – антропологічне обґрунтування ментального права, яке формує навіть метаантропологічну правову свідомість. Етнічно-природна вдача людини є важливим чинником ментального права. Адже, як визначає О. Волік, дух народу (й людини зокрема) визначає природа краю, яка назавжди бере людину в полон. Клімат, рельєфність, ґрунти, гідросітки тощо – усе це впливає на особливості менталітету [33, с. 55–56]. Тому змінити природно-правову вдачу людини практично неможливо, оскільки вона міцно вкорінюється у підсвідомість і свідомість людини.

На основі природного й ментального права виникає підсвідоме право, всі вони наближені одне до одного. Як зазначає С. Гладкий, дослідники здебільшого не розмежовують поняття «правова свідомість» і «правова психіка», внаслідок чого укорінені в надсвідомому психічні утворення виявляються вписаними у сферу свідомості. Отже, свідоме у правовій психіці концептуально не відмежоване від несвідомого, тоді як практика самопізнання спрямована саме на розширення першої з указаних сфер психіки за рахунок другої та потребує чітких теоретичних орієнтирів [40, с. 14].

З іншого боку, менталітет – це підсвідома соціально-психологічна «програма» дій і поведінки окремих людей, нації загалом, що виявляється у свідомості і практичній діяльності людей. Джерело її формування – сукупність психологічних, соціально-економічних, природних явищ, що діють протягом тривалої еволюції країни. Менталітет містить почуття, симпатію й антипатію, образи, уявлення про людину та її місце у світі. Водночас усі ці уявлення й відчуття не піддаються логічній систематизації, осмисленню. Вони пов'язані не так зі свідомістю, як з підсвідомістю; якщо свідомість регулює мислення людини, то менталітет – її поведінку [104, с. 175].

Отже, природне і надприродне право скеровані окремо й на підсвідомість, яка слугує необхідним пластом для свідомості. Тому якщо існує правова свідомість, що регулює мислення, то існує й правова підсвідомість, яка регулює дію. Тоді правова підсвідомість виступає важливим чинником підсвідомого права. На нашу думку, підсвідоме права – це система закритих психічних процесів, які не перебувають у фокусі свідомості, але впливають на поведінку людини за правилом дивного атрактора.

Тобто підсвідоме право утворене природним і надприродним правом, під впливом ментального права скероване на регулювання постійної діяльності, безперервного процесу душевного життя людини. Цінність підсвідомого права в тому, що воно робить достовірними не стільки слова, скільки дії, емоції, екзистенційні парадигми, сприяє формам, методам і методиці читання людини за її антропологічними властивостями. Характерним є те, що дія підсвідомого права є автономною дією щодо свідомості. Але свідомість при активних зусиллях може контролювати дію норм підсвідомого права. Якщо постійно пам'ятати про можливі прояви підсвідомості, то вдається налагодити владні повноваження свідомості.

Життєдіяльність за напрямками підсвідомого права подібна до властивостей дивного атрактора. На думку С. Сливки, простий атрактор (лат., притягувати) веде до порядку, а дивний – до хаосу, навіть захоплюючого хаосу. Проте у дивних атракторів досить багато порядку. Зокрема, вивчаються різні явища, застосовуються різні методи, а результат один. Очевидно, що це результат синтезу природних явищ, який виконує функцію захисту, безпеки [175, с. 150]. Тобто дивний атрактор підсвідомого права притягає людину до добра, доброчесності, застерігає від порушень норм природного права тощо. Головне – потрібно навчитися слухатися підсвідомих норм і частіше поміщати їх у свідомості, у природному соціальному середовищі.

В онтологічному сенсі соціальне постає перетворенням природного, в результаті чого змінюється його форма, тип впорядкування та функціонування: якщо природні процеси відбуваються в прямому поєднанні причин та наслідків без заздальгідь визначеного задуму, то соціальне передбачає наміри, задум, мету. Внаслідок проходження всіх людських дій через бодай якусь частинку розуміння, усвідомлення, задуму соціальна регламентація набуває ідеалізованого характеру, що впливається у функціонування теоретичних норм права, застосування соціально узаконеного примусу, домінування певних ідеологічних доктрин і програм. Тому хоча соціальне постає відчуженим від людини і навіть ворожим, проте людина не набуває людських якостей поза включенням у соціальні процеси. Щобільше, саме соціальне вводить людину у такий спосіб буття, що набагато перевершує її біологічне життя та індивідуальні життєві прагнення [144, с. 195].

Звідси випливає, що ментальне і підсвідоме право переходять у соціальне, зміцнюють соціальне середовище природними компонентами, які необхідні для адаптації та вибору способів життєдіяльності людини, що породжує різноманітні реакції людей. У природно-соціальному середовищі відбувається соціальна взаємодія, дифузія, змішування людини і світу, ментально-підсвідомих норм з природно-надприродними нормами. Як наслідок, індивідуальне ментальне право та індивідуальне підсвідоме право стають надбанням соціуму, втрачають персональну силу. Завдяки великій кількості індивідуальних ментально-підсвідомих норм соціальне середовище збагачується тим і надалі стає постійним джерелом поповнення такого правового досвіду, якого вимагає соціум, суспільство. Природно-соціальне середовище насичене ментальними нормами і стає своєрідним спрямовувачем життєвих потреб, інтересів, цінностей, природної поведінки людей. У підсумку взаємного доповнення (середовище і людина) можна виокремити зміст правового менталітету і ментально-правової свідомості.

Правовий менталітет відображає нормативну налаштованість людей, оскільки його породжує природно-соціальне середовище, де містяться морально-правові основи менталітету. Зокрема, моральні вимоги в менталітеті, моральна субкультура зароджуються в таких екзистенційно-антропологічних основах як родина, сім'я, батьківський дім. Феномен батьківського дому формує феноменологічні зв'язки менталітету з духовністю, культурою і взагалі буттям. Втрата батьківського дому є втратою специфічного місця буття людини у світі, сімейно-родинного джерела менталітету. Без цього джерела людині (у нашому випадку дитині) можна штучно насаджувати необхідні ментальні атрибути. Тобто в менталітет дитини феноменально або штучно вписуються необхідні норми мислення і поведінки, які ґрунтуються на моральних вимогах.

У подальшому менталітет нації дістає вияв у системі моральних вимог, соціальних норм, цінностей і принципів виховання, формах правовідносин між людьми. Важливим чинником впливу на менталітет є особливості правового регулювання суспільних відносин [23, с. 108–109]. Суспільні відносини регулює в основному держава, але на правовий менталітет мають вплив й інші фактори, які містяться в соціумі, у явищах природи тощо. Тобто йдеться про дію природних чинників. У підсумку, як зазначає Т. Власевич, менталітет можна розглядати як усталеність, звичку, певний обсяг свідомості, загальний тонус довготривалих норм поведінки, систему моральних норм, цінностей, принципів виховання, форму взаємин між людьми [32, с. 57]. Усі ці фактори, як було зазначено, підпадають під вплив дивних атракторів, які здійснюють процес єднання природних факторів, як частину норм природного права. Тобто правовий менталітет є сумою правової природи людини, природного і позитивного права. На основі такого об'єднання виникає ментально-правова свідомість.

Ментально-правова свідомість випливає з того, що для ментальності як духовного утворення характерні особливості світосприйняття, що в ментальності є питання природи, її пізнання, особливості земного і

трансцендентного світів [32, с. 57]. Загалом правовий менталітет – це типовий і усталений зміст правосвідомості людей, який визначає цілісне сприйняття (усвідомлене або неусвідомлене) ними правової дійсності, особливості їх правового мислення, правового світогляду [227, с. 215]. Видається, що правовий менталітет є своєрідним методологічним аспектом правосвідомості. Деякі автори вважають, що правовий менталітет є глибоким пластом суспільної свідомості [124, с. 275] і характеризується бінарністю, яка проявляється у співвідношенні усвідомлених і неусвідомлених елементів [86, с. 23]. Зміст прояву правового менталітету дає змогу встановити зміст правосвідомості. Тож зв'язок цих двох понять не заважає їхній автономності.

Н. Коваленко вважає, що хоча правосвідомість і правовий менталітет є досить автономними явищами, вони значною мірою набувають водночас взаємного впливу. Правосвідомість є засобом внутрішнього життя і функціонування правового менталітету [86, с. 23]. З іншого боку, А. Лактіонова зазначає, що свідомість може бути ментальною субстанцією, сутнісна природа якої – мислення та усвідомлення [110, с. 44]. На думку І. Іваннікова, правовий менталітет – це сукупність правової свідомості, правової культури і діяльності. Правовий менталітет матеріалізується у створеному, чинному і розробленому законодавстві. Він виконує регулювальну роль у процесі правотворчості та правореалізації, впливає на поведінку індивідів, національних та інших соціальних груп, класів, усього населення держави [95, с. 158]. Отож, ментально-правову свідомість утворив правовий менталітет, що відображає антропологічну потребу людини: менталітет потрібен для свідомості, а свідомість потрібна для виконання онтологічних завдань людини. Така взаємопов'язаність свідчить про існування ментально-правової свідомості та забезпечення існування правової свідомості, очищеної від ментальності. Звичайно, така очищеність не зводиться до абсолютності, але дає змогу більше враховувати чужі думки. Таке явище спостерігається у формуванні державницької думки в багатонаціональному суспільстві, у формуванні позитивного права.

Відомо, що правова свідомість є джерелом позитивного права. Головними елементами правосвідомості є знання права, ставлення до права, практика його застосування, установки й орієнтації у правовій поведінці [86, с. 22]. Ментальне не зводиться до свідомого досвіду [217, с. 12]. І свідоме не може відображати ментального. Свідоме і ментальне хоча й перебувають в умовах дифузійності, проте в позитивному праві діє тільки свідоме, тобто правова свідомість. Воля законодавця побудована так, що в позитивне право увійшли узгоджені, збалансовані, виражені ментальні норми, але вони набули сили норм позитивного права. Про правовий менталітет тут не йдеться. Тобто виглядає, що в позитивному праві правова свідомість ніби нехтує правовий менталітет, хоча насправді відбувається поглинання правового світогляду певної частини правового менталітету. Інша частина не має права домінувати в позитивному праві, можливо, пізніше вона знайде своє місце в позитивному праві.

Варто погодитись з тим, що правосвідомість тісно пов'язана й переплітається з іншими формами суспільної свідомості: політичною, релігійною, економічною, моральною тощо [86, с. 22]. Тобто щоб зрозуміти право як суспільне явище, потрібно всебічно підійти до цього питання, використати максимальну кількість культурологічних надбань людства та антропологічні особливості суб'єкта права, що відображають індивідуальну правосвідомість.

Компонентами індивідуальної правосвідомості є правова ідеологія, аксіологічна ментальність та правова психологія. Крім того, у правосвідомості існують ще й такі самостійні елементи: правовий юридичний світогляд, правове юридичне мислення, правовий юридичний менталітет. Юридичний світогляд, юридичний менталітет, юридичне мислення утворюють певні структурно-функціональні підсистеми системи правосвідомості (правосвідомості як системного утворення, явища) [227, с. 212]. На нашу думку, такою підсистемою є антропологічно-ментальна правосвідомість.

Антропологічні компоненти правосвідомості репрезентують світогляд, мислення, менталітет. Але в антропології правосвідомості провідне місце займає менталітет, тому його дослідники [227, с. 212] й називають ціннісно-правовою орієнтацією особи. Тобто правосвідомість має ментальний зміст, характеризується множиною компонентів менталітету, які залежні від антропологічних характеристик, етнічних моральних чеснот, територіальних особливостей тощо. Але центральним питанням дослідження антропологічно-ментальної правосвідомості є людська природа, усвідомлене й неусвідомлене. Зокрема, А. Шульга зазначає, що неусвідомлені елементи правових установок у менталітеті є найбільш усталеними, а усвідомлені елементи – більш мінливі [227, с. 213]. Неусвідомлювані елементи відображають приховані антропологічні чинники у вигляді синергетичних атракторів, які, очевидно, в менталітеті переважають, оскільки існує усталеність.

Антропологічно-ментальна правосвідомість характеризується складною природою формування впродовж тривалого періоду життя і є онтологічною необхідністю поєднання природних, надприродних та штучних чинників. Це формування долучається до онтологічних основ буття людини, підносить її гідність та велич, підкреслює її унікальне творіння. Філософський підхід до людини доводить, що існує піднесення несвідомого над свідомим, яке в правосвідомості є антропологічно-ментальним. Неврахування цього чинника призводить до невірального зубожіння природного і духовного середовища, порушення співвідношення антропологічного і соціального тощо. Така мінливість людської природи підкреслює, що проблема правосвідомості людини належить до головних проблем життєдіяльності. Глибину зіпсованості людської природи встановити важко, але починається процес псування з кандидата в правосвідому особу – дитини. Розуміння сутності й процесу формування антропологічно-ментальної правосвідомості дає змогу значно покращити сприйняття правової реальності та віднайдення гідного місця у правовому житті і менталітеті.

2.4 Антропологія ментальних архетипів правової культури

Правова культура як система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права є складовою частиною загальної й охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку (право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворчість, правозастосовна та інша правова діяльність) [229, с. 37]. Фундаментом менталітету є архетипи – безсвідомі колективні уявлення, які успадковуються біологічно. Найбільш глибинними, впливовими чинниками їх формування (як і загалом ментальних відмінностей етносу) вони вважають ментальне і соціальне середовище, а також етнічний темперамент тощо [119, с. 1–5]. Тобто правосвідомість формує правову культуру (архетип – менталітет), а ментальна правосвідомість – ментальну правову культуру. У цьому природному формуванні потрібно виокремити елементи антропологічних архетипів, дослідити несвідомі, свідомі, підсвідомі частини, які формують ментальні архетипи.

Несвідоме – не містика, а реальність духовного життя. З фізіологічного погляду, несвідомі процеси виконують своєрідну охоронну функцію: вони розвантажують мозок від постійного навантаження свідомістю там, де це необхідно. Людський розум тримав би в собі непомірно тяжкий вантаж, якби йому доводилось контролювати кожен психічний акт, кожен рух і дію. Людина не могла б ні результативно мислити, ні результативно діяти, якби всі елементи її життєдіяльності водночас потребували свідомості [211]. Несвідоме виникає в дитинстві. Ці власне дитячі душевні сили, які не сприймаються свідомістю дорослого, не можуть безслідно зникнути. У психічному світі також панує законзбереження енергії, інфантильне, витиснуте із свідомого душевного життя, не зникає, воно утворює той центр, навколо якого кристалізується несвідоме душевне життя [111, с. 5]. Несвідоме у Фрейда – це місце збору забутих і витіснених змістів, і тільки завдяки їм воно має виключно особисту природу (особисте несвідоме) [228,

с. 11]. Згідно з В. Джеймсом, у несвідомому акумулюється та реєструється попередній досвід, і там (цілком відокремлено від свідомості) цей досвід обробляється [233, с. 443].

Отже, несвідоме не контролюється свідомістю і виявляється у формі звичок, ментальних навиків, які не потребують жодної творчості, є непорядкованим, має закриту оболонку (систему), належить тільки одній людині. Видається, що несвідоме поповнюється не лише завдяки розуму в процесі життєдіяльності, а й вродженим інстинктам. Тобто те, що не може потрапити в розум, потрапляє у несвідоме. У підсумку утворюються два пласти (шари): верхній – набутий особистий, нижній – вроджений колективний. Для правової культури обидва пласти несвідомого мають цінність, але особливо цінним є нижній, глибинний, природжений, який іменують колективним надбанням поколінь.

Змісти колективного несвідомого ніколи не були у свідомості, а тому й не були індивідуально здобутими, і своїм існуванням завдячують лише спадковості [228, с. 64]. Зміст колективного несвідомого – це архетипи. Колективно-несвідомі змісти свідчать про прадавні, первісні типи, тобто про спадкові наявні загальні образи [228, с. 12–13].

Архетип (грец., образ) – в аналітичній психології термін, що ним позначають «первісні уявлення» або «універсальні форми думки», які є цеглинами, з яких складається колективне несвідоме. Архетипи колективного несвідомого – це пам'ять поколінь, яка сформувалася тоді, коли наші предки тривалий час переживали схожі події [171, с. 564]. Тобто архетипи – це своєрідні кумулятивні уявлення про світ і життя в ньому людини, які не залежать від рівня наявних сьогодні знань, є вродженими патернами (лат., батьківський) людської поведінки. У нашому розумінні архетипи виступають як певні установки, передчуття, досвід інтуїції, що регулюють психічне життя і соціальну поведінку людини. Вони є певними медіаторами між зовнішнім і внутрішнім у картині світу людини, інтегруючи всю роботу психічного [58, с. 171–176].

Архетипи колективного несвідомого як першообрази, як архаїчний феномен, будучи ментальними архетипами, містять різноманітну кількість норм поведінки, яку пропагували прадавні люди, генетично близькі до конкретної людини. Звичайно, це моральні норми і духовна культура, які приховані, латентні і виражаються у структурах відповідної поведінки людини у вигляді своєрідних рефлексів чи інстинктів. Звідси й ідея правових норм й основних елементів правової культури. Тому можна говорити про існування ментальних архетипів правової культури, яка не є єдиною, а має певну класифікацію, оскільки, на думку К. Юнга, існує стільки архетипів, скільки існує в житті живих ситуацій [228, с. 65].

Важливо знати причини прояву ментальних архетипів правової культури, адже вони перебувають у закритій системі найнижчого пласту несвідомої зони. К. Юнг наголошував, що автономія несвідомого часто починається там, де виникають емоції [228, с. 356]. Він зазначав, що в колективному несвідомому криється запас енергії у «цілісній» формі, аналогічно як у кам'яному вугіллі. Втім, як і поклади кам'яного вугілля, вона має певні межі [235, с. 91]. Тому не дивно, що людина у спокійній обстановці діє за одними нормами, а в емоційній – за іншими. Також сюди можна зарахувати пригадування у стресових ситуаціях забутої інформації тощо. Власне в цих та подібних фактах можна віднайти деякі властивості особистої ментальності. Адже, як зазначає О. Донченко, коли людина втрапляє в архетипову ситуацію, вона діє відповідно із внутрішньою схемою, типовою для кожного. Тобто йдеться про успадковані інстинкти і форми відчуття, сприйняття й розуміння, які ніколи не усвідомлювались індивідом і не були затребувані ним протягом життя, але які є характерні для цілої групи: нації, раси, людства [58, с. 171, 173]. Це поведінковий архетип, який міститься у своєрідній ментальній програмі.

Архетипи утворюють своєрідні загальні апріорні, психічні і поведінкові програми. Прототипи, структурні елементи психіки є ніби зразками поведінки, мислення і бачення світу окремої етнічної групи. Архетип є

символічною формулою, що починає функціонувати там, де свідомі поняття або ще не існують, або де з внутрішніх чи зовнішніх підстав вони взагалі неможливі [162, с. 2–4]. Тобто людина може користуватися окремими ментальними архетипами правової культури, які мають несвідомий зміст. Проте свідомість потрібна, щоб із несвідомих архетипів вибрати ті, які мають природно-правову цінність.

Досліджуючи другий пласт (верхній) антропологічного архетипу – свідомість, наголосимо, що він пов'язаний із життям людини в теперішньому часі.

Свідомість – властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільство, вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвищих формах відображення матерії [171, с. 573]. Сфера свідомості – це сфера знань, культурної соціалізації особистості. Вона великою мірою контролює і гальмує інстинктивні потяги і звички. Однак цей контроль обмежений. Довільна діяльність людини, свідомі програми її поведінки взаємодіють з іншими сферами психіки – генетично успадкованими і сформованими на ранніх стадіях її вікового розвитку. Відбір інформації для свідомої саморегуляції проходить через суб'єктивно-емоційні фільтри. Свідомі програми поведінки для соціалізованої особистості є головними поведінковими схемами. В екстремальних ситуаціях та в умовах десоціалізації вони можуть перейти в автономний режим функціонування [27].

Автономний режим функціонування забезпечують не всі ментальні архетипи правової культури, а тільки вибрані свідомістю. Відбір ментальної інформації здійснює свідомість із несвідомості нібито автоматично. Але свідомість відіграє позитивну роль у пригадуванні ментальних архетипів і вирішує доцільність їх застосування в поведінці.

Свідомість походить від несвідомої психіки, яка давніша за неї і яка надалі функціонує разом із свідомістю чи незважаючи на неї. Свідомість і несвідоме не утворюють цілісності тоді, коли одне придушує чи

перешкоджає іншому. Вони є двома аспектами життя. Хоча трапляється, що несвідомі мотиви керують свідомими [228, с. 360, 370]. Це в тих випадках, коли проявам ментальних архетипів немає перешкод свідомо і несвідомо, залежно від життєвої ситуації, від того, які функції виконує свідомість.

Основними функціями свідомості ментальних архетипів правової культури, на нашу думку, є: управлінська, контрольна, охоронна і культурологічна.

Зміст управлінської функції свідомості в теорії архетипів полягає у виробленні свідомої програми правової життєдіяльності. Забезпечення усвідомленого буття людини, її активної діяльності у світі здійснюється за допомогою знань про архетипи. Так, Н. Медведева наголошує, що у свідомості людини повинно бути відображено, що архетипи є цілісною, амбівалентною структурою та мають позитивні й негативні аспекти (тобто потребують управлінської діяльності), архетип має достатню кількість власних елементів, які не належать іншим відомим архетипам (не потребують запозичень від інших людей) [116, с. 2–6]. Але архетипи створені не тільки для того, щоб ними управляти, потрібно й прислухатися до закладеної в них енергетики, які продукують, як наголошує О. Донченко, своєрідний архетиповий менеджмент [58, с. 181]. Архетипи є основами людського буття, окреслюючи місце людини в просторі, часі, історії [123, с. 4]. Тобто архетипи дані людині для того, щоб свідомо прислухатися до них і виробляти свою індивідуальну управлінську діяльність у правовому полі. У підсумку менеджментська властивість архетипів повинна бути в основі управлінської функції, оскільки свідомість має керувати несвідомістю із врахуванням того, що людина вже запрограмована своїми архетипами – ними потрібно вміло користуватися.

Контрольна функція свідомості за ментальними архетипами впливає із спонукальних дій. У більшості випадків ментальні архетипи, які містяться в несвідомій зоні, спонукають людину до правомірних або неправомірних дій. Ці дії стосуються певних звичок, інстинктів, які людина проявляє навіть

у думках, пристрастях тощо. Одним з основних гарантів контрольної функції є повага до етичних, етнокультурних архетипів. Дослідники зазначають про домінування етнокультурних архетипів, які визначають особливості світогляду, характеру, творчості й історичної долі народу [69, с. 337]. Архетипи забезпечують основу поведінки, структурування особистості, розуміння світу, властиве тій чи іншій етнічній групі [162, с. 2–4]. Тому контролююча діяльність полягає в тому, щоб було використано максимальну кількість архетипів, необхідних для життя, а за потреби свідомість повинна відтворювати та оживляти їх.

Охоронна функція свідомості ментальних архетипів правової культури призначена для забезпечування ментальних здобутків у несвідомому, ментального майбутнього, яке є у природній програмі людини й іменується долею.

Під долею філософи розуміють сукупність всього сущого, що впливає і не може не впливати на буття людини, народу тощо, і водночас не може бути змінено самою людиною [207, с. 429–430]. У давнину існування особливої сили називали долею, яка визначає життя людини з його основними подіями, тональністю та результатами. Це обґрунтовується законами долі, її намірами й планами, її підступністю, непередбаченістю тощо. У сучасній філософії антропологічного спрямування поняття долі тлумачиться як результат зустрічі, перехрещення людських екзистенційних характеристик із чинниками та впливами природного й соціального середовища: людські риси, підсилені особистими прагненнями, дають цілком певні результати та приводять до цілком певних подій, з контексту яких особистість виводить свої зворотні дії; останні відповідають внутрішнім можливостям та рисам особистості, а загалом відбувається те, що може відбутись, а не те, чого прагне людина. Тому доля, з такого погляду, є цілком реальним явищем, яке заслуговує на те, щоби людина, осмислюючи її, краще осмислювала саму себе [144, с. 62]. Архетип долі визнається сильнішим за розум. Він зумовлює панування ірраціонально-героїчних вчинків за екстремальних умов і пасивне життя за

умов повсякденності, впевненість у тому, що у світі відбувається так, як має бути, тому життя потрібно сприймати як подарунок [119, с. 1–5]. На таке осмислення скеровує менталітет, його правова культура, яка є тією особливою силою, яку свідомість повинна пильнувати від згубних впливів природного середовища тощо.

Відомо, що минуле визначає майбутнє, тому в архетипах «записана» таємниця майбутнього буття – доля народу, нації тощо. Оберігаючи ментальні архетипи, людина оберігає те, що визначає її перспективу. Звичайно, поняття менталітету і долі не збігаються, але зв'язки і взаємовпливи між ними існують, як будь-які інші антропологічні чинники. У цьому випадку антропологічна доля є духовною міцністю, умовним здоров'ям, яке охороняє менталітет шляхом правової культури. Високий рівень правової культури, особливо її внутрішніх аспектів, ніби «заспокоює» менталітет, робить «правослухняною» ментальність і тим самим убезпечує природну дію долі.

Ментальні архетипи правової культури супроводжують доленосне життя людини. Архетипні закони долі повинні проявлятися не тільки для забезпечення щасливого кінця земного життя людини, а й для глибшого пізнання нею себе як коронованої істоти Всесвіту, в якій більше таємниць, ніж антропологічних знань. У цьому охоронна діяльність менталітету проявляється антиномійно: різні суперечності мають однакову силу та право на онтологічне існування. Свідомість людини не повинна відкидати жодних ментально проявлених фактів, які виринули з охорони долі. У природно-правовому просторі доля не виглядає непередбачуваною, а має можливість проявити заплановані наміри антиномійно.

Культурологічна функція свідомості ментальних архетипів правової культури проявляється в поміркованій реалізації архетипів. Це впливає, зокрема, з думки Н. Медведєвої про теорію архетипів К. Юнга. У цій теорії зазначено, що повсюди нас оточують образи внутрішні та зовнішні, природні та закодовані. Ці образи різні: добрі, злі, спокійні, агресивні, позитивні й

деструктивні. Архетипи – не уявлювані самі по собі, вони виринають зі свідомості як наслідок самих себе, в ролі архетипних образів та ідей [116, с. 1–6]. Тому, використовуючи деякі основні критерії архетипу за Н. Медведевою, визначимо завдання культурологічної функції: формувати концепт та символ у свідомості; свідомо відрізнити позитивний і негативний аспекти архетипу; чинити опір спробам спотворити структуру архетипу; визнати, що архетип істотно впливає на емоції людини, за сприятливих умов здатний породжувати думки й імпульси; усвідомити, що в архетипах закладено специфічну власну енергетику.

Така свідомо культурологічна реалізація архетипів розв'язує конфлікти між свідомим і несвідомим, сприяє випробовуванню різноманітних моделей можливих ментально-правових ситуацій тощо. Культурологічна функція свідомості підвищує людські творчі можливості, підносить рівень свідомості в усвідомленні навколишнього буття й ускладнення умов діяння в нелінійних природно-правових процесах.

Взагалі культурологічна функція свідомості має достатній вплив на формування долі та екзистенції людини.

Важливим є ще один верхній пласт антропологічного архетипу – підсвідомість. У філософському словнику зазначено, що підсвідоме – це пласт свідомості, який глибоко перебуває, переважно вважається прикритим верхньою свідомістю, він виявляє себе явно тільки в особливих випадках [207, с. 347]. Підсвідоме – це термін на позначення психічних процесів, які перебувають під порогом свідомості. У філософській і психологічній літературі підсвідоме нерідко ототожнюють з несвідомим. Проте це різні поняття. Термін «несвідоме» ширший. Він охоплює всі психічні явища, що не усвідомлюються людиною (інстинкт, інтуїція, автоматизм, лунатизм, гіпноз тощо). Поняттям «підсвідоме» позначають лише ті феномени психіки, які в конкретний момент перебувають поза фокусом свідомості, але органічно з нею пов'язані, впливають на її перебіг і з відповідною зміною умов порівняно легко переходять в її сферу [199, с. 363].

Підсвідоме є ще особливим пластом або рівнем несвідомості [209, с. 209], тому не дивно, що менталітет є й підсвідомою програмою [104, с.175]. Хоча підсвідома програма менталітету є вужчою, проте конкретнішою від архетипної несвідомої програми. Адже менталітет рідко перебуває поза фокусом свідомості і стає легким здобутком для впливу на життєву ситуацію, хоча на нього впливають однакові природні закони несвідомості й підсвідомості, але з різною швидкістю (швидкість несвідомості більша). Менталітет, який перебуває у підсвідомості як особливому пласті несвідомості, завжди «знає», що «робить» свідомість, і є її своєрідним чорним ящиком.

Підсвідомість є мимовільною сферою особистості, «другою натурою людини», «центром» індивідуальних поведінкових штампів, манер поведінки. У підсвідомість витісняються різні комплекси – нереалізовані бажання, пригнічені прагнення, різні екзистенційні чинники, які формують стійку підсвідому спрямованість поведінки особистості, великий енергетичний потенціал. Підсвідомі прояви завжди присутні в процесах свідомості, вони відповідальні за переробку підпорогових впливів, що формують неусвідомлювані спонукання, емоційно орієнтують свідомість на найбільш значущі сторони діяльності. Підсвідомість – це сфера невивчених станів й установок, зокрема й установок вищого, морального рівня, вона активно включається, у всіх випадках, коли вичерпуються можливості свідомої діяльності. Критерієм підсвідомого є його беззвітність, мимовільність, сповнена неформальність, що створює малозрозумілі для нього психологічні бар'єри [27].

Насправді ми розглядаємо антропологію ментальних архетипів, яка перемістилася з несвідомого на більш вживаний пласт – підсвідоме, і потрапила в підсвідому правову культуру. У підсвідомій правовій культурі ментальність має часті прояви, більш активна, більше інформації «записує» в «чорному» ящику. Через підсвідомість проходить ментальна інформація з несвідомого у свідоме, також ця інформація може бути у вигляді осаду свідомості й опинитися у підсвідомості.

Взаємодія свідомого і несвідомого може здійснюватися узгоджено або суперечливо, проявляючись у різноманітних несуміжних вчинках людини, внутрішньоособистісній конфліктності. Загалом свідомість озброєна поняттями, підсвідомість – емоціями і почуттями. На рівні підсвідомості відбувається миттєва оцінка сприйманого об'єкта або явища діяльності [27]. Ця дія правової культури дає живучість ментальному архетипу, який перетворився на ментальні емоції і ментальні почуття, що є високим результатом несвідомого, свідомого й підсвідомого.

Але ментальним емоціям і ментальним почуттям не дають розвиватися повною мірою так звані ментальні стереотипи. Під стереотипами розуміють односторонній, перекручений і, як правило, упереджений погляд, властивий представникам соціальних, етнічних груп чи класів. Стереотипи часто не піддаються зміні чи корекції, тому що є основою почуття соціальної солідарності (мовляв, усі так говорять) [1, с. 321–322], це соціально-психологічне явище, яке визначається як неточне, узагальнено-іраціональне уявлення про певну категорію людей, як стійка система установок, що склалася в конкретному суспільстві і визначає ставлення людей до того, що відбувається в суспільстві та за його межами. Стереотипи можуть проявлятися у ставленні людей до певних суспільних подій, явищ, соціальних груп, окремих людей, а також у політичних, економічних, національних, релігійних, культурних та інших взаємовідносинах людей. Стереотипи, будучи один раз сформованими, надалі зберігаються навіть за появи протилежної інформації. Це нерідко використовують для соціальної дискримінації певної групи людей, для підтримання стійкого негативного ставлення до них чи до інших соціальних подій, пов'язаних з ними [129, с. 240–241]. У переносному розумінні стереотип – це надто часто вживаний, заяложений вираз, погляд, думка [176, с. 790]. Стереотипи завжди простіші, ніж реальність [212, с. 67]. Термін «соціальний стереотип» вперше запровадив 1922 р. У. Ліппман у праці «Суспільна думка» для означення образного емоційного уявлення про соціальний об'єкт («картинка в голові») [235].

Порівнюючи ментальні архетипи і ментальні стереотипи, можна зробити висновки про їх соціальне походження. Зокрема, будь-який архетип зародився у несвідомості дуже давно і пройшов тривалу природно-правову соціалізацію. Стереотипи є, як правило, продуктом теперішнього часу, який сприйняла свідомість без соціалізаційних впливів. Наприклад, під час виборчої кампанії претенденти поширюють один проти одного негативні стереотипи з біографії. Часто трапляється, що такі стереотипні ярлики чи етикетки надовго приживаються і викоринити їх нелегко. Фактично це є порушенням норм природного права, це антиправова культура і до антропології ментальних архетипів стосунку не має. Такі видумані стереотипи необхідно руйнувати, що і є завданням культурологічної та охоронної функції свідомості.

Впродовж віків люди боролися з різними стереотипами, щоправда, значних результатів досягти не вдалося. У сучасному розвиненому світі дедалі частіше постає питання руйнування стереотипів, тому що усталені стереотипи не дають змоги нормально реалізовуватись людям, котрі не згодні із зальноприйнятою думкою. Стереотипи, які не відповідають реаліям, стають серйозною проблемою і суспільства, і окремої людини. Часто в основі виникнення стереотипів лежать необґрунтовані традиції, фальшива культура, нетрадиційна релігія, викривлене сімейне виховання, засоби масової інформації тощо. Вважається, що негативні стереотипи найбільш вкорінені в молодіжному середовищі [59, с. 22–23]. Тобто стереотип є продовженням масових маніпуляцій свідомістю, а не взаємовпливу двох суб'єктів спілкування [212, с. 71]. Для такого взаємовпливу необхідні стереотипні ситуації, які виникають у процесі життєдіяльності, з огляду на спосіб мислення, у процесі пізнання тощо. Деякі стереотипи можна вважати культурним спадком. Зокрема, це стосується творчості народних геніїв, досягнень науки і техніки, де стереотипи мають світове визнання і стають головними елементами антропології ментальних архетипів майбутньої правової культури. Про

корисність чи шкідливість національних стереотипів легше судити з аналізу видів стереотипів.

Наприклад, О. Шиприкевич пропагує не упереджені, об'єктивні етнічні (національні) стереотипи в Україні. І. Іванова досліджує культурно-мовні, народні (національні), поведінкові, базові та інші стереотипи, у яких задекларовано подвійність форм реалізації ментальних за сутністю стереотипних уявлень, статичних і дійових [75]. Це стереотипи, які узгоджені з природним правом і щодо України мають виправдувальний характер.

Досліджуючи етнічні гетеростереотипи (інші стереотипи), О. Шиприкевич наголошує, що стереотипи чужих народів формуються упродовж століть.

Сусідній етнос приписує іншому нерідко негативні риси, зокрема й ті, що властиві йому самому. Перевага тих чи інших етнічних гетеростереотипів залежить від міжетнічних взаємин: при співпраці переважають позитивні стереотипи, а при протиборстві – негативні. Так, серед українців відсутні негативні гетеростереотипи білорусів, а також литовців, хоч наші предки проживали впродовж тривалого часу в одній державі. Етнічні гетеростереотипи, як правило, негативні, адже чужинці не можуть сприймати того, що відмінне від їхнього. На противагу їм в етнічних автостереотипах як уявленнях народу про самого себе переважають певні функції й адаптації, протистояння, протесту, виокремлення і спрощення, досягнення певної мети. Етнічні стереотипи характеризуються стійкістю, передаються від покоління до покоління, що протидіє їх швидкій зміні. Стійкі етнічні стереотипи можуть впливати на внутрішню і зовнішню політику. Особливістю стереотипів є вибірковість, бо людина у своєму оточенні вибирає тільки те, що вигідне їй, і відкидає все не вигідне й небажане. Етнічні стереотипи сприяють згуртованості етнічної спільноти, бо діють автоматично і досить ефективно [224, с. 45–51].

Зрозуміло, що етнічні стереотипи бувають позитивні і негативні, чого не можна сказати про архетипи. Етнічні стереотипи формують ментальні

стереотипи на основі архетипних культурологічних елементів. Пильної уваги потребують культурологічні елементи, в які можуть потрапляти згубні чужорідні стереотипи, хоча і схвалені чужоземною правовою культурою. Загалом чужі стереотипи зрідка можуть стати антропологічною ментальністю.

Отже, антропологія ментальних архетипів правової культури доводить запровадження поняття про право. Із давньої елементарної архетипної правової культури людина усвідомлює різні соціальні середовища, де порушувалися (і досі порушуються) її врівноваження. Завдяки свідомій культурологічній діяльності минулого зараз маємо такі несвідомі ментальні архетипи, які формують правову культуру сучасності, зокрема свідомі й підсвідомі елементи. Функції свідомості скеровані на гармонізацію порушених врівноважень відповідно до ментально-правових архетипів та позитивних ментальних стереотипів, які є важливими в ранньому дитячому віці. Загалом правова культура впливає з менталітету, який головно розміщений так: у несвідомому – архетипи, у свідомому – стереотипи, у підсвідомому – програма, складена з несвідомого і свідомого.

Висновки до другого розділу

Менталітет як статика складається з базових теоретичних несвідомих компонентів, які є основою інтегральних установок, настанов, потенційними засадами світосприйняття і які можуть (за певних умов) проявитися в життєдіяльності людини. Ментальність же містить кінетичні компоненти менталітету, які знайшли місце у проявах людини, це інтегральна база інтелекту в діях.

У другому розділі дисертації виокремлено функції менталітету і ментальності. До функцій менталітету зараховано: доконечно-постачальну, проєкційно-рефлексивну і методологічно-ідеологічну. Функціями

ментальності вказано: онтологічно-перцептивну, етнічно-продукувальну, моделювальну-очищувальну і ментально-нормотворчу.

У менталітеті функціонують синергетичні норми, які ґрунтуються на відповідних принципах і виконують відповідні функції, котрі породжують певні види [менталітету]. Ментальність формує закономірні закони, які підкоряються власним принципам і виконують властиві їй функції.

Наголошено, що ментально-правове поле ґрунтується на двох групах принципів: природних і культурологічних.

На підставі аналізу дефініцій правового менталітету зроблено висновок, що правовий менталітет містить компоненти, пов'язані з правовою природою людини (її анатомією і психологією), природним та позитивним правом (антропологією права), іншими чинниками, які досліджує багато наук. Висунуто припущення, що антропологічні компоненти правового менталітету повинні вписуватися в таку логічну схему: детермінізм – людина – причина – закономірність.

Відтак всі складники правового менталітету поділено на дві групи: онтологічно-природну й деонтологічно-культурологічну.

Друга група (деонтологічно-культурологічна) містить такі компоненти правового менталітету: антропологічно-етичний детермінізм, культурно-правові норми, соціалізаційні настанови та закономірні зв'язки між ними.

Антропологічні компоненти правового менталітету належать до природного права, а для людини є своєрідною методологічною стратегією поведінки і володіють властивістю автономії. Людинознавство у праві обов'язково скеровує на антропологічні пошуки природно обґрунтованих установок і настанов. Поглиблена зацікавленість пошуку антропологічно-правових вимірів менталітету людини виникає на шляху вироблення ціннісних концептів позитивного права.

Ментальне право потрактовано як систему етнічно-природних вдач людини, які визначають і деякою мірою регулюють синергетично утворену модель мислення і поведінки. Тим самим ментальне право є належним,

бажаним, повсякденним. Цим правом людина і користується, і за ним же визначається як особистість. Тобто в кожній людині норми власного ментального права лежать на поверхні, їх потрібно відчувати, оскільки розумом зрозуміти їх неможливо.

Отож, правосвідомість формує правову культуру (архетип – менталітет), а ментальна правосвідомість – ментальну правову культуру. У цьому природному формуванні потрібно виокремити елементи антропологічних архетипів, дослідити несвідомі, свідомі, підсвідомі частини, які формують ментальні архетипи.

РОЗДІЛ 3

МЕНТАЛІТЕТ

У МЕТААНТРОПОЛОГІЧНО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ

3.1 Менталітет у буденному правовому полі

Дослідивши філософсько-правові детермінанти антропології менталітету, важливо дати правову оцінку їхнім правам у позитивно-правовому полі. Тому доцільно розглянути зміст цього поняття.

Правове поле розглядають як впорядковану народними приписами і державними правовими нормами імперативну сферу композиційних дій людини. Воно є імперативною сферою дозволів і заборон, з визначеним складом правопорядку, правовими обов'язками та відповідальністю. На людину час від часу впливає наказовість, примус духу природного права і вона опам'ятовується, що живе у впорядкованому, унормованому середовищі, де панує обов'язок жити за встановленими нормами, що її дії перебувають під контролем права. Ці дії – композиційні, до них входять і думки людини. Правове поле відображає нормативну діяльність не тільки держави, а й суспільства. Насиченість правового поля нормативно-правовими актами держави не є єдиною вимогою. Є ще народні приписи, правила, закономірності у формі усних звичаїв, традицій, моралі, які мають не меншу імперативність у регуляції, хоча й формуються еволюційно [174, с. 76].

Зрозуміло, що буденне життя, буденний вимір менталітету здійснюються у правовому полі. Тобто компоненти правового поля мають вплив на компоненти менталітету людини, і буденність найтісніше пов'язана з правовими рисами менталітету, що потребує спеціального дослідження.

Так, основними компонентами правового поля є нормативно-правові акти, а компонентами менталітету – ментальні феномени, про які людина не здогадується, свідомо не користується, але може допускати як імперативне явище, що інколи з'являється. Звідси завдання: дослідити вплив нормативно-

правових актів на ментальні феномени у правовому полі. Ментальні феномени виникають і в повсякденному, і в неповсякденному житті [91, с. 138].

Повсякденне життя – це життєвий процес з його щоденним побутом, проблемами, справами, зустрічами, розмовами, взаємодіями. Це потік звичайних буденних дій, переживань людини в усій повноті, ситуативній конкретності, безпосередній даності й емоційній наповненості. Повсякденне життя оточує людину і панує над нею, накладаючись на її свідомість найсильніше, накопичувально і ємно. Воно первинне, вихідне в життєвому досвіді людини і є основою, на якій формуються всі інші сфери людської життєдіяльності. Повсякденне (звичне, природне, близьке, те, що відбувається кожного дня, не викликаючи здивування, не потребує пояснення, засвоєння і закріплення в особистому досвіді) виникає в результаті опанування (засвоєння) норм, традицій, цінностей, способів взаємодії з оточенням, засобів досягнення цілей тощо, а також неповсякденного (незвичного, несподіваного, того, що перебуває за межами усталеної повсякденності, не є особистим досвідом) [183, с. 123].

Буденні норми, традиції, цінності, практичні настанови тощо є феноменами від випадку до випадку. У більшості випадків людські композиційні дії є свідомими або надсвідомими (автоматичними), що становить незначну частину ментальних норм, оскільки впливає свідомо реалізація нормативно-правових актів, які не особливо дослухаються до ментальних норм. Окремі дійсні елементи ментальних норм (як феноменальних) проявляються в неповсякденному. Тобто феномени з'являються у правовому полі несподівано як компоненти менталітету, пов'язані з минулим. Ці компоненти потрібно перевіряти на істинність, онтологічність життєвого світу.

Філософи зазначають, що життєвий світ – це потік феноменів, у якому завжди перебуває людина і який постає для неї сповненим значень і сенсів внаслідок того, що в кожному феномені, окрім чуттєвих вражень і

переживань, присутні предметні значення і сенси. Згідно з феноменологією, не існує окремо реальності і її сприйняття людиною, оскільки поза людським сприйняттям для людини нічого не існує. Отже, життєвий світ – це сукупність людських сприйнятів, що мають свою будову, онтологічну і пізнавальну глибину. Відповідно людський життєвий досвід має низку виявлень, сфер, значень тощо [144, с. 83–84].

Ідеться про те, якщо людина живе ментальним життям з повним проявом феноменів, то чи не завдає таке явище шкоди життєвому світу, чи відповідає це онтологічності, чи узгоджено це з іншими членами суспільства. Якщо розглядати ментальні структури з феноменологічним обґрунтуванням, то, крім сприйняття, людина більше не хоче пізнавати. Їй не цікавий духовний світ, для неї достатньо буденного способу життя. Для визначення відповідності буденного менталітету природній онтології потрібно, щоб людина сама зрозуміла свою ментальну природу укладу повсякденного життя.

Оскільки до форм побуту (матеріальних і духовних) належать традиції, звичаї, обряди, смаки, мода, норми співжиття, відпочинок, релігійні переконання [221, с. 136], то існує й відповідна класифікація буденної свідомості. Буденна свідомість – це сукупність уявлень, знань, установок і стереотипів, оснований на повсякденному досвіді людей у соціальній спільноті, до якої вони належать. Вона визначає, як встановлюються гармонійні пропозиції та відповідності [22, с. 37]. Але кожна форму побуту можна розглядати як окрему ментальну установку чи ментальний стереотип, які пов'язані з минулим або специфікою життєдіяльності. Зауважмо, що не всі установки, стереотипи є феноменами, а тільки ті рідкісні, непомітні, які містяться у підсвідомій зоні і проявляються при певних акмеологічних обставинах (бажаних або небажаних, природних чи неприродних тощо).

Перевірку на онтологічну істинність здійснює сама людина в межах наявного правового поля ступеня володіння моральними цінностями,

духовних імперативів тощо. Тобто на запитання, чи потрібно володіти тими або іншими ментальними нормами, відповідає буденна свідомість. Адже, як вказує О. Васильченко, буденна свідомість формує світ, у якому функціонують і повсякденна практика, і безліч повсякденних теоретичних дискурсів. Також вона забезпечує стійкість до протиріч. Завдяки буденній свідомості забезпечується контакт між системами індивідуальної й суспільної свідомості, що дає змогу вибудовувати індивідуальну соціальну поведінку з урахуванням суспільних вимог [22, с. 30, 38]. Мається на увазі, що людина завдяки буденній свідомості повинна демонструвати свої ментальні особливості у правовому полі так, щоб не почуватися ізольованою в суспільстві, а навпаки примножувати буденні суспільні норми новими, потрібними для соціуму правилами поведінки, що в підсумку може позначитися на менталітеті суспільства.

Наступним взаємозв'язком правового поля з менталітетом є встановлені законодавцем дозволи і заборони, які поширюються на всі сфери у буденному.

Під правовим дозволом розуміють передбачену законом міра можливої поведінки, що забезпечує задоволення суб'єктивних прав та юридичних ресурсів особи. Правовий дозвіл створює сприятливі умови для реалізації прав та інтересів особи в межах закону, визначає позитивно-правову мотивацію, передбачає можливість підвищення позитивної активності суб'єктів у сфері права, спрямованої на впорядкування суспільних відносин [230, с. 268].

Зрозуміло, що на «перебування» менталітету у правовому полі має бути відповідний правовий дозвіл. Тобто повноцінний прояв ментальності повинно дозволити право, дати «згоду» на здійснення вузьких проявів композиційних дій, які мають сприйняти інші члени суспільства. Як правило, на буденному рівні відсутні категоричні заперечення, радикальні дії держави щодо обмеження. Однак у тоталітарних державах такі обмеження мають існувати у формі непрямих і прямих заборон, обмежень.

Непрямі заборони прояву «небажаних» компонентів конкретного менталітету формує держава передусім у своїй конституції, а потім у законах. Це стосується мовних питань, релігійних розбіжностей, демонстрування незрозумілої для влади культурної й соціальної самобутності тощо. Ці заборони з'являються радше задля захисту владних повноважень, посягання на їхній суверенітет.

Прямі заборони деяких ментальних особливостей часто містяться в підзаконних актах, відомчих нормах, різноманітних соціальних та професійних приписах, відступи від яких пов'язані з покаранням від імені колективу. Здебільшого заборони утверджують державні пріоритети, вводять ментальне життя в межі жорстких регламентацій. Більшість ментальних заборон на побутовому рівні тоталітарна держава пов'язує з пережитками минулого, із гальмуванням сучасного суспільного розвитку, з надуманим опіумом народу. Такі антиментальні «рекомендації» впливають також з атеїстичної пропаганди, панування однієї нації над іншою тощо.

Із дозволів і заборон щодо прояву окремих особливостей менталітету випливає, що такий вплив на людину є негативним. Ментальні дії під контролем позитивного права, надуманого державного обмеження, можуть призвести до соціального вибуху, масових народних незадоволень. Адже ментальні феномени повинні бути дієвими, живучими, оскільки вони формувалися без участі сили, примусу. Для цього правове поле повинно скеровувати менталітет на формування онтологічних, правових обов'язків, правової відповідальності. На буденному рівні менталітету легше довести людині, що вона своїми неправомірними діями завдає шкоду своєму народові, нації.

Правове поле впорядковується також народними приписами. Якщо під приписами розуміти правило, покладене в основу будь-якого вчення, моралі, ідеологічного напрямку тощо; канон, а також правило співжиття, норму поведінки [177, с. 1–2], то народний припис в галузі права є звичаєвим правом, яке наші предки використовували для регулювання суспільних

відносин. Компоненти народних приписів впливають з традиційного духовно-культурного середовища як певний імператив, де особливе місце займали релігійні норми, що регламентували духовне життя населення. В Україні у ХХ ст. відбувалася зміна духовно-культурних, моральних імперативів. Як зазначає А. Киридон, українське суспільство грало за правилами, запропонованими державною системою, де панували атеїстичні настрої, антирелігійна пропаганда. Влада пропонувала готову модель життєвої поведінки. Колишня система моральних норм перестала виконувати роль регулятора реальної поведінки людей, а нова система ніяк не утверджувалася [82, с.42]. Тобто в революційно змінених правилах співжиття, нормах поведінки виражався менталітет українського народу, який почав зазнавати змін.

Основними чинниками становлення нового ментального рівня в Україні стали урбанізація і культурна революція. Спостерігалось торжество руйнівної етики вседозволеності, ментально-духовні конфлікти, радикальна руйнація реального й ментального універсуму [82, с. 45]. Загалом влада завдавала шкоду, перешкождала реалізації народних приписів, простежувався державний імператив зміни національного менталітету. Насильно змінені нові положення менталітету знаходили своє місце у правовому полі. Але нова ментальність, яка зазнавала небезпечних змін, потребувала соціального захисту, нових ментальних імперативів, які могло дати тільки суспільство як реакцію на насильство.

Концепція ментальної динаміки трансформувалася у відновлення глибинних структур українського менталітету і переведення його в нелегальне становище у дисидентському русі. При посиленні зовнішніх ментальних перешкод відновлювалися ментальні архетипи, які «ожили» в нових умовах. Так відбувалася звичайна ментальна революція, яка вносила в український менталітет нові компоненти. Ці компоненти продукували (і продукують) різні суспільні інститути. Навіть сучасна воєнна ситуація на Донбасі приносить для менталітету не тільки негатив, а й нові необхідні позитивні компоненти.

Тобто буденний менталітет постійно змінюється, пристосовується до наявних суспільних умов. Але ці зміни в ментальному відновленні пов'язані з порушенням прав і свобод людини.

Забезпечення прав і свобод людини є міжнародною проблемою. Держави, які вважають себе демократичними, мають гарантувати права і свободи людини та сприяти їхній реалізації. Дедалі більшої ваги набуває заборона дискримінації, яка окреслює не тільки дії, що розглядаються в суспільстві як недопустимі у ставленні до певних суб'єктів (поводженні з ними), але й передбачає конкретні обов'язки держави, спрямовані на забезпечення юридичної рівності [156, с. 1]. Йдеться про недопустимість ментальної дискримінації в буденному вимірі.

Дискримінація (лат., розрізняю) тісно пов'язана з диференціацією (фр., різниця, відмінність, поділ, розчленування) [176, с. 261, 265] і стосується буденного менталітету.

Зокрема, ментальну дискримінацію можна розглядати як внутрідержавну і зовнішньодержавну. До внутрідержавної ментальної дискримінації можна зарахувати гендерну ментальність, національну етнічну ментальність, вікову ментальність, посадову ментальність, професійну ментальність, сільську ментальність та ін.

На побутовому рівні гендерна нерівність існує практично завжди, оскільки в сімейному, родинному середовищі чоловіки і жінки виконують різні функції, що й позначається частково на ментальності. Зрозуміло, що домашній гендерний менталітет може мати не тільки позитивні, а й негативні наслідки. Для впорядкування непотрібної дискримінації існує сімейне право.

Національна (етнічна) ментальність містить дискримінаційні елементи щонайменше у двох випадках: місце народження в іншій державі; місце проживання в різних регіонах (це часто стосується й поколінь). Водночас з часом ступінь дискримінації знижується. Адже піддається забуттю звідки хто походить, якою ментальністю володіли його батьки і прабабушки, щоправда, деякі особливості все-таки даються взнаки. Все залежить від побуту, який

сповідує те чи інше покоління, бажання адаптуватися в конкретному соціумі, уміння не реагувати на дрібні зауваження.

Вікова ментальність завжди підлягає повній дискримінації у вигляді дідівщини. Інша справа з інтенсивністю прояву цього вікового розмежування. Це залежить і від старших, і від молодих. У перших може проявлятися зверхність, а у других – відсутність покірності. Найчастіше це простежується в навчальних закладах, військових формуваннях тощо. Профілактичним засобом такої дискримінації є уміле керівництво колективом, правила внутрішнього розпорядку, внутрішні статуси і взагалі виховна робота в колективі.

Посадова ментальність впливає із займаного в суспільстві службового становища, виконання службових обов'язків типу керівник – підлеглий. Різна ментальність цих осіб постійно може породжувати дискримінацію. Навіть наявність функціональних обов'язків кожного з них (де розмежовані і скоординовані дії) не позбавляє прояву приниження чи непослуху. У будь-якому разі немає непослушних підлеглих, а є бездарний керівник. Тому менталітет керівника має бути не тільки недискримінаційним, а й високого педагогічного такту.

Прояви дискримінації у професійній ментальності залежать від побутових умов виробництва, пріоритетних завдань, володіння професійними якостями, набутими в навчальному закладі, авторитетності попередніх місць праці тощо. Правове поле професійної ментальності повинно бути насичене бездоганними знаннями професійних вимог, особливо тоді, коли здобута освіта не повністю відповідає професійним запитам.

Дуже нелегко доводиться сільським мешканцям, котрі хочуть стати містянами, набути міську ментальність. Ярлик про сільські звички, побутові навички надовго «наклеєний» на людину, яка почала жити в місті, оскільки правове поле сільської ментальності має дещо інші параметри, компоненти. Не можна дати однозначної відповіді про цивілізованість цих ментальностей.

Нерідко людина із сільською ментальністю займає більш природно-правову позицію, ніж міська людина. Однак намагання проявити елементи дискримінації час від часу все-таки трапляються. Загалом ці процеси залежать від інтелектуальної та моральної культури. Крім того, спостерігається схвалення проживання в сільській місцевості людини з міською ментальністю.

Отже, внутрідержавна ментальна дискримінація в буденному вимірі існує незалежно від можливого намагання людей позбутися її. Ця дискримінація особливо не впливає на поведінку людини, за винятком крайніх екстремумів, які можуть призвести до непередбачуваних наслідків.

Зовнішньодержавну ментальну дискримінацію на буденних засадах збурюють певні внутрішні причини держави. Тобто одна держава може проявляти пряму або латентну, офіційну або неофіційну дискримінацію тоді, коли на це фактично немає підстав: ментальність цього народу більш природна від потенційного дискримінатора (агресора), проявляється зовнішня смиренність, слухняність тощо. Це означає, що такі недискримінаційні чинники як духовність, єдність нації (народу), інтелектуальний потенціал, економічна потужність, міцний військовий захист, природні ресурси, територіальна визначеність (міжнародно-правова демаркованість) та інші можуть провокувати інші сусідні держави на дискримінацію, демонстрування сили і переваги.

Духовність означає якісний стан внутрішніх спрямувань і прагнень людини до найвищих та безсумнівних особистісних і соціальних цінностей. Духовність передбачає відданість цілком певній сукупності вищих цінностей, вироблених у культурно-історичному процесі [144, с. 64–65], це вираження ставлення індивіда до світу, до себе у світі, до інших людей не стільки в самій людині, як поза нею. Духовність, маючи надіндивідне походження, конкретизується і проявляється в індивідуальних формах – ідеях, образах, почуттях, знаннях, які мають індивідуальних і конкретних носіїв, і навіть надіндивідні форми духовності – філософія, мистецтво, мораль, наука,

релігія, політика, право – живуть і реалізуються тільки через індивіда [9, с. 342]. Загалом ментальність народу насичена духовністю, вищими від буденності цінностями. Таке суспільство є ментально «мудріше» від потенційних духовних поневолювачів, тому й має проблеми із сусідами. Головне в такій ситуації – не допустити своєрідного «розхитування» суспільства.

Міцний зв'язок між членами суспільства, згуртованість не тільки корінного населення, а загалом народу, навіть людей інших національностей – це і є єдність нації. Історія свідчить, що людство постійно прагне до єдності, в якій відчує не тільки фізичну, а й духовну силу, що протидіє різноманітним дискримінаціям. Крім того, єдність нації є однією з головних турбот суспільства і держави, але домагання цієї єдності має бути невідступним правилом істини.

Завдяки єдності народ не допускає зазіхання із зовні на корінні національні інтереси, на природну справедливість, використовуючи різноманітні профілактичні форми протесту проти дискримінації. Однією з таких форм є єдність Церкви у суспільстві.

Єдність Церкви – це духовна величина, а не просто єдність її членів між собою. Тобто Церква не є простою сумою вірян, а спільністю вірян, які є народом. У Церкві повинна бути не ізольована віра без любові, а віддана, жива і плодоносна у любові віра. Любов є силою єдності, яка стримує Церкву від розпаду, забезпечує примирення різних конфесій. Звичайно, єдність Церков не відкидає історію походження й розвитку, мови, моралі, звичаї, спосіб життя і думки. Їх національний склад від початку міг бути й різним [109, с. 180, 354, 370, 372].

Тобто буденне правове поле під впливом єдності внутрішньодержавних Церков продукує такий ступінь менталітету, який застерігає від зовнішньої дискримінації. Церква утримує вірян у правовому полі і «відсікає» можливі негативні ментальні елементи, які характерні в побуті. Адже міцно вкорінені неприродні побутові ментальні структури, які виходять за правове поле, для

зовнішнього ворога є неабиякою знахідкою. Ворог знає «болючі» місця чужого суспільства і легше та влучніше розгортає свою дискримінаційну війну. Тому єдність Церкви є великою силою для боротьби з чужоземною дискримінацією.

Важливим недискримінаційним чинником є інтелектуальний потенціал суспільства. Філософи вважають, що інтелект є інтегральною (об'єднання в ціле раніше ізольованих частин) характеристикою людської свідомості, інколи – її синонімом. Він проявляється як здатність людини діяти доцільно на основі збереження власної цілісності й активності, діє як дещо ціле, проте щоразу спрямоване на якусь конкретну мету, а тому здатний інтегрувати, засвоювати і зовнішні об'єкти, і схеми власних дій, тобто набувати досвід [144, с. 100].

Інтелектуально розвинене суспільство для побутового рівня формує надійний ментальний заслін різноманітним чужоземним розчленуванням. Іншими словами, ментально «мудре суспільство» є закритим для «немудрих впливів». Хоча можливі матеріально звабливі пропозиції запрошення інтелектуально розвинених особистостей у свою державу. Це можливо найчастіше при низькій економічній потужності.

Економічна потужність держави відіграє велику роль для менталітету в буденному правовому полі. Адже економічна потужність залежить від ментальних правил ведення господарства. Якщо ці ментальні правила зумовлені правовим полем, то економічні чинники позитивно впливають на різноманітні суспільні відносини, які не піддаються дискримінаціям. Екологічний добробут утримує членів суспільства від необдуманих вчинків і не сприяє можливим зовнішнім дискримінаціям.

Не дозволяє сусіднім державам здійснювати ментальні дискримінації міцний військовий захист. Наразі в буденному вимірі фізична сила держави визначається технічно оснащеною армією. Поки що бояться фізично сильного, а фізично слабкого принижують. Держава вимушена

використовувати великі кошти на військовий захист, а не на духовні потреби, аби зберегти і примножити ментальні цінності свого народу.

Наявність природних ресурсів є серйозною приманкою дискримінаційних дій сусідніх держав. Адже природні ресурси, особливо мінеральні, водні, земельні тощо є життєдайними компонентами навколишньої природи. Людина має змогу використовувати їх для задоволення своїх потреб. Навіть характер ментальних компонентів висвітлює володіння тими чи іншими природними ресурсами. Тому зазіхання на природні ресурси іншої держави спрямоване на дискримінацію побутового менталітету, до якого людина звикла і без нього ускладнює своє життя.

Найчастіше суперечності між сусідніми державами виникають через невпорядкованість кордонів або неправильну (на чийсь погляд) їх демаркацію. Ці суперечності можуть існувати віками, що й позначаються на побутовому менталітеті.

Загалом зовнішньодержавна ментальна дискримінація в буденному вимірі має двояке повчання: для дискримінованого (пригніченого) народу і дискримінатора (пригнічувача). Як зазначає М. Джілас, народ, що дозволив собі пригнічувати інші народи, приречений на несвободу. З іншого боку, людина, народ, який не бореться за свободу, ніколи не здобуде її [115, с. 125]. Тож основна думка полягає в тому, що потрібно з братською любов'ю проявляти терпіння одне до одного, і це має відобразитися в державних правових нормах.

Отже, менталітет у буденному правовому полі має цінні правові орієнтації. Людина сприймає повсякденний світ за еталон практичності, за фундаментальну реальність, яку змінити неможливо. Тому слушною вважаємо думку В. Петрушенка, що ментальне є надприродним [144, с. 136], і це можна довести в наступних вимірах метаантропології.

3.2 Менталітет у граничному екзистенційному вимірі

Менталітет людини практично є незмінним. Однак у буденному вимірі можливі випадки, коли соціальне середовище пропонує нові природні норми поведінки, які згодом стають штучними ментальними нормами, витіснивши деякі природні норми, яких з тих чи інших причин не сприймає середовище. Але у підсвідомості витіснені ментальні норми зберігаються постійно і за потреби або подумки ці норми можуть відновитися, хоча й втратиться чіткість, гострота їхніх дій. Тобто в екзистенційному вимірі витіснена в буденному ментальна норма може отримати друге життя.

Екзистенційний вимір людини, її властивостей є початком надприродного, часто незрозумілого, навіть загадкового.

Суть людського буття – екзистенція, яка має основну категорію, «існування» – безпосередньо цілісність об'єкта, яка виступає як буття у світі і дана людині в її переживаннях, але не доступна раціональному пізнанню. Спільним у поняттях «життя» й «існування» є ірраціональне, позарозумове пізнання. Відмінне між ними те, що «життя» завершується, а «існування» переходить за межу – у трансцендентне. Екзистенція – це не просто «існування», а, відповідно до смислу слова, «знаходження поза», тобто «знаходження поза собою» або «існування поза собою» [9, с. 184, 187]; вихід людини за будь-які усталені стани і межі, що фіксує фундаментальні особливості людського способу буття, такі як його неузасадненість, проблематичність, відірваність від інших [144, с. 68].

Екзистенція розкривається в різних вимірах людського буття у вигляді екзистенціалів – вузлових ситуацій її прояву у світі. Екзистенціали є в буденному, граничному і позаграничному, тому вони поділяються на «прохідні» і «локальні». «Прохідні» пронизують різні виміри людського буття, наприклад, самотність, дружба, зустріч, тривога, а «локальні» присутні в одному із згаданих вимірів: страх, турбота, самотність (у

буденному); туга, жах, відчай, гнів, надія, віра (у граничному); любов, свобода, толерантність (у позаграничному) [205, с. 426, 436].

Наявність локальних екзистенціалів, їхній зміст свідчить про певну потенційну енергію, про можливі дії, які випливають з онтологічних вимірів. Наприклад, у граничному онтологічним є потенційна дія наявної ментальної енергії. Ця енергія почала формуватися ще в буденному, але під впливом активного екзистенційного мислення вона переходить у граничне [87, с. 71].

Екзистенційне мислення – це таке мислення, в якому в міру потреби бере участь фізично-душевно-духовна людина повністю зі своїми передчуттями і побоюваннями, своїм досвідом і сподіваннями, своїми турботами і потребами. Тільки такому «мислителю» відкривається істина, істотне в речах [207, с. 525]. Тобто людина повинна набути певного досвіду, духовно збагатитися ментальними атрибутами, щоб увійти в онтологічно необхідне екзистенційне мислення, яке дасть змогу з роздумів отримати ментальні чесноти. Саме отримати, а не створити, оскільки створити чесноту людина не може.

Чесноти повинні проявлятися у глибині людської сутності, тобто в її екзистенції [172, с.35]. Ситуативне, «вигідне» мислення хоч і належить до екзистенції, але не є морально схвальним, оскільки така штучна установка думки не є онтологічною, більше заперечує, ніж підтримує буття, буттєві елементи. Важливо зауважити, що онтологічна установка міститься в чеснотах, які наповнені ментальними атрибутами. Ці атрибути є закономірними, однак вони можуть надавати чеснотам більшої або меншої сили, що залежить від ментальної енергії. Ментальне забарвлення чеснот підкреслює належність людини до того чи іншого ментального простору з різними координатами у природно-правовому просторі. Тобто певне «прислухання» чесноти до ментальних норм надійно утримує людину у природно-правовому просторі. Чеснота легше «приживається» з ментальними відтінками, «робиться» своєю, індивідуальною, але правомірною, адаптованішою до соціального середовища.

Онтологічні джерела ментальності заховані в ірраціональному, тому ми вважаємо за потрібне уточнити його природу. У процесі оволодіння предметно-матеріальним світом формується творче його освоєння завдяки пізнанню, що передбачає і розуміння, і духовні характеристики будь-якого співвідношення, а також інтерпретацію та інтуїцію, що приводить не тільки до знання, але й до його ірраціональних форм (гадань, віри, містичних передбачень). Як глибинне, «внутрішнє бачення», ірраціональне охоплює і найвищі містичні переживання, і найнижчі підсвідомі прагнення. Тому ірраціональне є сферою нескінченних можливостей у контексті самовизначень людини.

Залежно від тієї чи іншої соціальної, інтелектуально-культурної парадигми абсолютизація свідомого і несвідомого в процесі виявлення особистісного «Я» в «духовному» має темпоральний характер. Прояви ірраціонального в духовному характеризуються внутрішнім прагненням особистості до самоідентифікації, уявленнями людини про себе, рефлексивними актами в процесі діяльнісного буття, моральними інтенціями.

Розглядаючи екзистенційні чинники національної свідомості, потрібно зазначити, що вони зумовлені загальними ментальними характеристиками. Рух глибинних домінант ментальності детермінує становлення національної свідомості. Ірраціонально-екзистенційні складові національної свідомості трансцендентуються з ментальної «традиційності», «автентичності», «справжності», «вдачі», «складу мислення», процесуально оформлюючись у кордоцентризм, домінування емоційного над раціональним, в індивідуальність, інтровертність тощо. Це стало причиною утворення особливого, недискурсивного типу мислення, як вияву специфічної, вже орієнтованої на самозаглиблення та самоаналіз типу свідомості. Щодо трансценденцій, то вони мають не тільки важливе, але й позитивно-унікальне значення для формування свідомості як феномену духовно-культурного буття. Адже трансцендування у світ постає як одна з найсуттєвіших ознак людини.

Розглядаючи менталітет у граничному екзистенційному вимірі, ми повинні дослідити процес ментальних утворень у граничному за допомогою екзистенціалів та чеснот. Це ментальне утворення людина здійснює креативно (творчо) з виходом у віртуальну реальність, враховуючи різні рівні ментальної свідомості та повноту набуття чеснот. Звичайно, в ідеальному виді дифузія чеснот з менталітетом не існує, оскільки є ще й інші впливи, які відстежити складно. Проте основне міститься в них, що можна дослідити на тих прикладах, де яскраво виражені розглядувані характеристики. Тому в більшості ментальних утворень чесноти й менталітет мають екзистенційну спорідненість, оскільки є детермінантами однієї людини в природно-правовому просторі. Іншу людину характеризує дещо інша спорідненість у зв'язку з іншою точкою координат у просторі.

Наприклад, в особи, яка перебуває в місцях позбавлення волі, немає сподівань на краще, вона перебуває в безнадійній ситуації, відчуває сильний душевний біль. Тобто людина в розпачі, відчаї. Такий локальний екзистенціал граничного в конкретному випадку поєднаний з гнівом на суспільство, в якому було скоєно злочини, на людське оточення, яке не змогло запобігти злочинним діянням тощо. Зрозуміло, що в такої особи немає твердої надії і віри у краще, що, вийшовши з місць позбавлення волі, вона зможе повноцінно жити і виконувати онтологічні завдання, які стоять перед людиною в життєдіяльному процесі.

Розглянемо два можливі випадки творчого поєднання проявлених екзистенціалів граничного (відчаю, гніву, безнадійності і безвір'я) чеснотами та менталітетом. Хоча в житті існує досить багато комбінацій поєднання розглядуваних категорій.

Отож, перший випадок: людина (засуджений) з негативними граничними екзистенціалами не сприймає чеснот. Така ситуація призводить до посилення агресії, звинувачення всіх у псуванні його долі тощо. Тобто творчість засудженого полягає в тому, що у підсвідому зону він насильно поміщає негативну екзистенційну, антиморальну, антидуховну інформацію,

що є великою небезпекою для суспільства. Ментальні норми, отримані ще до потрапляння в місця позбавлення волі, навіть якщо вони були позитивними, самотійно не зможуть виправити негативний дух людини. На допомогу менталітету повинні прийти чесноти, і креативність в такому разі відіграє важливу роль.

Другий випадок: особа, яка перебуває в місцях позбавлення волі, визнає себе винною, але не вдається до відчаю, гніву і має надію на поліпшення ситуації, вірить, що зможе ще бути корисною суспільству після відбуття покарання. Це означає, що особа допустила до себе духовну дію чеснот, зокрема мудрість, обов'язок, совість, мир, радість, довготерпіння, милосердя тощо, які пов'язані з поміркованістю, мужністю відступити від зла і розпочати жити по-новому з добром. У такому разі отримані раніше ментальні норми стають у пригоді, допомагають сприйняттю чеснот. Людина згадує всі добрі вчинки своїх рідних, оточення, думає, якими були б їхні дії в її ситуації, у такий спосіб у підсвідому зону такої людини потрапляє позитивна інформація – поєднання менталітету з чеснотами.

Відтак ми доходимо висновку, що у граничному екзистенційному вимірі менталітет потребує нового духовно-душевного підживлення – чеснот. Кожна чеснота виводить кожну ментальну норму на вищий рівень. Хоча в чистому виді чесноти не існують, тому їхній вплив на менталітет також буде сукупним, як наслідок, може утворитися кілька ментальних норм, які доповнюють одна одну.

Отже, у граничному вимірі локальні екзистенціали набувають змісту ментальних норм. Наприклад, такі граничні екзистенціали як віра, надія, любов породжують феномени креативності в ментальному полі, що є онтологічним.

Креативність (лат., створення) розуміють як життєве, творче ядро здібностей до плідної діяльності: фантазія, інтуїція, імпровізація в мисленні, оригінальність, обдарованість, гнучкість особистості, конструктивне науково-технічне мислення, натхнення, художні здібності тощо. Така плідна

діяльність є певною загадкою, вона може мати мету або ні, одним людям властива, іншим ні. У творчій діяльності містяться спонтанні компоненти, які задають напрям. Зокрема, філософсько-аналітичні і спеціальні феноменологічні дослідження. До креативності зараховують великою мірою здатність розуму «захоплюватися» і його спонтанну відкритість для нових відповідей на старі запитання, для несподіваних підходів до розгляду світу [207, с. 224]. Деякі дослідники пояснюють креативність як волю та натхнення; кордоцентричність; її пробудження; як морально-етичну проблематику (етику відповідальності); свободу і любов; самореалізацію та актуалізацію тощо [190, с. 99]. Креаціоналізм – характерне для теїстичних релігій вчення про створення світу Богом з нічого. Безпосередньо пов'язаний з уявленням про Бога як надсвітову особистість, що вільно створює навколишній світ, дає поштовх для його руху, створює людину з її історією тощо [210, с. 307]. Креативність – це здатність реагувати на нові умови, змінюючи їх. Ця здатність завжди означає створення нового, процес такого створення може бути прискорений як у сфері свідомості, так й у сфері безсвідомого. Креативність передбачає творчі здібності, які можуть проявлятися в мисленні, почуттях, спілкуванні, характеризувати особистість, продукти діяльності, процес їх створення [205, с. 180].

Ми розглядаємо креативність в екзистенційному вимірі щодо набуття нових ментальних рис спільно з чеснотами. Тому, на нашу думку, таку природно-правову креативність визначатимуть оригінальність, натхнення, воля, прагнення, адаптація тощо як феномени свідомості і підсвідомості, їх загадка. Для отримання нових феноменів ментальних утворень повинен бути вольовий акт, уміння сприймати природні впливи на себе для майбутньої реалізації.

Креативність граничного екзистенційного виміру менталітету ґрунтується, на наше переконання, на певних природних принципах. У граничному до основних креативних принципів ми зараховуємо: еволюційність, спадкоємність, адекватність, необхідність, консерватизм, реальність тощо.

Менталітет потребує розвитку (еволюції), а не перевероту (революції). Тому креативний принцип менталітету у граничному полягає в тому, що дух людини, її думки і почуття мають адаптуватися до середовища, його порядків та настанов. Еволюційні уявлення і зміни відображають зв'язок менталітету й середовища та декларують незворотні зміни в еволюції. Тобто еволюційні процеси, рушійна сила еволюції не повертає менталітет у попереднє, висхідне положення, оскільки еволюційний процес здійснюється від простого до складного під впливом природного права і граничне ніколи не збігається з попереднім буденним. Тоді буденною ментальністю буде вища сходинка граничного, яке здійснено завдяки еволюційному підходу. Революційними (руйнуючими) діями змінити менталітет неможливо. Деякою мірою це можливо шляхом еволюції в уже зруйнованому революцією середовищі. Але в цьому випадку діють норми еволюційної етики.

Еволюційна етика, як зазначає Г. Спенсер, – це різновидність етичної теорії, згідно з якою мораль міститься в природі людини і морально позитивною є така поведінка, яка сприяє найбільшій тривалості, широті і повноті життя [130, с. 409]. Це свідчить про існування еволюціонізму, який висвітлює певні ментальні здібності. Тобто еволюційна етика в ментальності забезпечує повноцінне життя із врахуванням ментальних здібностей людини. Людині легше жити, коли вона розумно, творчо, з еволюційною етичністю розширює свій менталітет відповідно до правил середовища.

Креативна екзистенційність менталітету визначається і принципом спадкоємності. Він у граничному вимірі свідчить про поповнення ментальних феноменів людини основним змістом сімейної екзистенційної антропології. Це родова, вроджена ментальна особливість, яка транслює нащадкам корінні, батьківські властивості. Засади батьківської спадщини породжує і продовжує рід, підтримує родинні традиції. Отримавши їх, нащадок не повинен нехтувати їх. Він зобов'язаний бути послідовником спадкової ментальності, хоча й частково видозміненої через вплив нових

соціальних факторів, але повністю не відкинута, оскільки це генетичний закон спадковості, генетичний код (мутації) сім'ї, родини і загалом нації.

Порушення генетично ментального закону є порушенням креативності у природному праві. Річ у тому, що спадкоємність має природну онтологічну спрямованість. І своїм запереченням спадкоємності людина не передає і не реалізує генетичної інформації. Ми, як наступники своїх батьків, зобов'язані дбати про онтологічну наступність, підтримувати повторення подібних типів.

Спадковий принцип креативності відображає здатність духу людини передавати особинам наступного покоління свої ментальні особливості, а також характерні риси становлення цих особливостей у процесі індивідуального розвитку організму протягом усього періоду життєдіяльності. Тобто нащадок, дотримуючись принципу ментальної спадковості, тим самим дотримується певних норм природного права, що забезпечує (частково) правову комфортність, зручність у творенні нового і розуміння сутності самого творіння.

Принцип спадкоємності менталітету не суперечить соціалізаційним процесам, тобто набуттю нових ментальних рис мимовільно. Адже навіть кожна набута ментальна норма має спадкову особливість. Щоб виявити ці особливості, людина повинна проявити виняткову креативну здатність не тільки у свідомості, а й підсвідомості, що повною мірою практично неможливо.

Креативність граничного екзистенційного виміру менталітету визначається ще й принципом адекватності.

Адекватний (лат., прирівняний) означає однаковий, узгоджувальний, співрозмірний. Явище є адекватним, якщо воно відповідає даності, якої стосується, якщо воно «правильне» [207, с. 15]. Уявлення про світ є адекватним, якщо воно відповідає тим речам, до яких відноситься. Оцінка адекватна, якщо вона узгоджується з прийнятими в конкретній галузі стандартами оцінювання або якщо здійснювані на її основі дії приносять позитивний результат. Поняття адекватності ширше від поняття істинності.

Адекватними здатні бути і описи, і оцінки, навіть орективи (висловлювання, завдання яких – вселяти певне почуття) і дії людини [206, с. 17].

Людина повинна постійно задумуватися, чи вона творить або приймає чужу ментальну норму адекватно. Стандартами, даностями, правильністю слугують онтологічні норми, які є оригінальними, абсолютними. Тобто екзистенційний вимір менталітету перевіряється на відповідність оригіналу, онтологічним вимірам, істинності. Зрозуміло, що ці адекватності не можуть бути еквівалентні, рівносильні, рівноцінні.

Адекватність менталітету природним, онтологічним напрямом породжує відповідний критерій істини. На нашу думку, у менталітеті основним критерієм істини є не теорія, а практика, досвід, дійсність. Адже креативний менталітет повинен бути співвідносним з природними вимогами, задовольняти певні вимоги й умови, інакше людина не може зі своїм менталітетом адаптуватися в соціальному середовищі. Тому практика, досвід виношує свою «ходу» на своєрідну «приписку» нової ментальної норми. Адаптація пристосування засвідчує доцільність креативної ментальної норми.

Зв'язки менталітету з навколишнім світом свідчать про існування принципу необхідності. У філософському словнику зазначено, що необхідність – це поняття, яке позначає те, що впливає зі сутності, внутрішніх зв'язків явищ та процесів, що має характер повноцінності, сталості, однозначності, тобто закону, і протиставляється винятковості та неминучості. Необхідність лежить в основі людської свободи, яка реалізує прагнення людини до опанування собою і дійсністю за допомогою пізнання, використання і зміни певної необхідності на іншу [144, с. 141]. Тобто поява певних детермінантів менталітету має своє обґрунтування і впливає із внутрішніх екзистенційних потреб. Людина повинна відчувати потребу у створенні власної норми, яка відповідає умовам природності і ментальності.

Фундаментальні екзистенційні зв'язки явищ і процесів існують між природним законом та логікою. Зокрема, природний закон лежить в основі

закономірності. Закономірна необхідність є нелінійною, синергетичною, передбачуваною. Це означає, що ментальна норма обов'язково виникне, якщо для цього будуть відповідні умови і настане певний час тощо. Передбачуваний, імовірний характер закономірності є природним, онтологічним. Це природне веління закону.

Логічні ментальні норми також закономірні. Вони впливають з мислення, чітких послідовних дій, які обов'язково приводять до конкретного результату у формуванні менталітету, що є бажаним, неминучим. Логіка має свої закони, закони мислення, а також напрями розвитку. У граничному екзистенційному вимірі логіку появи якоїсь ментальної норми обґрунтовує метаантропологія. Можна говорити, що гегелівська метафізична логіка може мати самостійний закономірний напрям – метаантропологічний, який необхідний ментальній логіці.

Загалом ментальне нормування за допомогою природних законів чи логіки відображає перехід з однієї сфери в іншу. Зокрема, йдеться про те, що сфера суцього, існуючого є також сферою можливого. Тому зі суцього й можливого за допомогою нових ментальних норм можна перейти до іншої сфери – онтологічної, наявного буття. Цей перехід є неминучий, оскільки людина перебуває в постійному креативному русі, який приводить її до нових сфер буття. Головне, щоб ці сфери потребували принципу необхідності.

Поряд з іншими принципами в менталітеті наявний принцип консервативності, який оберігає традиції, національно-родинні цінності, необхідні правила й порядки. Менталітет за своєю суттю містить багато консервативного, навіть архаїчного. До цього зобов'язують людину її етнічні корені, ортодоксальні властивості. Тим самим консервативний принцип зближує ментальні норми з природно-правовими, навіть онтологічними. Менталітет, перебуваючи на позиціях природного права, дотримується природно-еволюційного порядку. Це означає, що в консервативно-ментальному нормуванні невідомо звідки проявляється нормування, яке

може доповнювати традиційні норми або заперечувати їх. Доповнення традиційних ментальних норм новими нормами відбувається, як правило, без зовнішніх впливів. Ці впливи є шкідливими для консерватизму. Людина здебільшого сама приходиться до висновку, що нові суспільні умови життя потребують нових адекватних норм мислення й поведінки. Природно-еволюційний порядок легко засвоюється людиною, яка ставиться позитивно до креативності. Батьківських ментальних настанов не заперечують – їх творчо доповнюють або видозмінюють.

Заперечення консервативного ментального принципу означає заперечення консервативних цінностей. Таке заперечення ставить людину в незручне становище: вона відійшла від старих традицій, а в нові ще не потрапила (для цього потрібний тривалий період, іноді й людського життя може не вистачити). Як наслідок, людина залишається без ментально-консервативних цінностей і перебуває в неприродному екзистенційному вимірі.

Хоча консервативний принцип стосується минулого, проте він для теперішнього не є перешкодою. Адже за допомогою минулого пізнається теперішнє і прогнозується майбутнє. Життя на землі не є простим перебуванням, а творчим, креативним онтологічним діянням. Тому людина зобов'язана використовувати консервативні ментальні норми у формуванні теперішнього, а то й майбутнього менталітету. Головне при цьому не відходити від онтологічності.

За допомогою креативності у граничній екзистенції з'являються ментальні норми, які відображають такий природний принцип як реальність. Реальність (лат., речовий) – одна з фундаментальних категорій філософії, передусім онтології, але також і поняття буденної свідомості. Загалом реальність – це все те, що здатне продукувати дію та сприймати її, реагувати на дії. Реальністю називають не тільки актуально наявне, а й все те, чому можна приписати означені властивості в минулому або в

прогнозованому майбутньому [144, с. 174]. Це стосується й менталітету, його норм. Реальність менталітету – це норма, що виникла раніше або тепер, яка в певному сенсі ще є перехідною і не потребує доказування її існування. Принцип реальності менталітету є онтологічним, але характеризується і об'єктивною, і суб'єктивною реальністю.

Об'єктивна реальність ментальної норми стосується суспільства, його необхідних інститутів. Перебуваючи в суспільстві, людина зобов'язана сповідувати визначені ним ментальні норми, інакше суспільство її не сприйме, що є об'єктивним. Однак визнання обов'язково є суб'єктивним. Одна й та сама ментальна норма має незліченну кількість суб'єктивних відтінків, які також є реальними й онтологічними. Це пояснюється особливим становищем людини у Всесвіті, її визначеними координатами у природно-правовому просторі.

Реальність менталітету існує й тоді, коли людина створює ментальну норму, але не реалізує її видимо. На це є різні причини, але реальність відображена в думках, почуттях, пристрастях, що не менш важливо, ніж дії.

Часто реальність порівнюють із дійсністю, хоча це різні поняття. Так, у реальності можна розрізнити можливість і необхідність, а в дійсності вони збігаються [207, с. 378]. На можливому й необхідному в менталітеті, як правило, не акцентується, хоча вони існують, це відбувається в основному у підсвідомості. Спеціальних досліджень цих феноменів є небагато. Загалом дійсність є об'єктивною реальністю, реальність – це дійсність, а не видуманість чи плід фантазії.

У менталітеті проявляються всі види реальності: об'єктивна (природа, фізичний світ), емпірична (спостереження, експеримент) і теоретична (світ конструктів теорій і моделей) [131, с. 428], але з різною потужністю і необхідністю.

Так, об'єктивна реальність менталітету – це природний стан людини, який є закономірним і перетворюється на дійсність. Тобто ментальна норма, створена людиною, схвалена суспільством, є дійсною і необхідною для людської креативності.

Емпірична реальність менталітету стосується проведення спостережень вивчення людини для певних потреб. Вивчається все наявне буття й уточнюється можливість реалізацій нових ментальних норм.

Теоретична реальність менталітету більше стосується досліджень потенційних можливостей теоретичних обґрунтувань буття людини, її інтелектуальних дій у сфері менталітету. Стан розвитку менталітету залежить від того, належить людина до сутності чи існування. «Перед будь-якою дією інтелекту є реальність сутності, яка може передаватися, і реальність субпозиції, яка не може передаватися; і перед дією інтелекту ця ось реальність формально не є тією» [65, с. 31]. Тому менталітет теоретично розвивається в умовах, які відповідають сутності людини на землі, що є ментальністю буття.

Загалом принципи реальності менталітету у всіх його видах відображають буття людини, її правову діяльність.

Отже, менталітет у граничному екзистенційному вимірі отримує інтелігібельну творчість і визнання. У граничному ментальний матеріал з'являється серед різноманітних екзистенціалів. Цей матеріал узгоджується з чеснотами. Тобто екзистенційні ментальні утворення потребують чеснот, внаслідок чого виникають нові феномени ментальних утворень. Новоутворені ментальні норми відповідають певним принципам та умовам еволюції.

3.3 Менталітет у позаграничному природно-правовому просторі

Висвітлення проблеми формування, існування та функціонування менталітету в позаграничному природно-правовому просторі варто розпочати зі з'ясування терміна і явища «простір», зокрема «природно-правовий простір».

Ми не ставимо собі за мету поглиблено дослідити вказані категорії, оскільки це не є предметом нашого дослідження, а тільки наведемо ключові аспекти означених явищ, у контексті дотичності до проблемного поля нашого дослідження.

Теорії простору в гуманітарних науках стосуються фундаментальних вимірів людського світу і виражають їх у специфічних параметрах: «верх» і «низ», «центр» і «окраїна», «поверхня» і «глибина», які нерідко фіксуються на рівні вже буденної свідомості [142]. Вони роз'яснюють, у яких саме координатах описується динаміка і статика людського буття. І необхідність такої «повсякденної» онтології виявляється в сучасних соціальних і гуманітарних науках, прикладами чого можуть слугувати «екологічна теорія сприйняття» психолога Дж. Гібсона, концепція «підсвідомого відчуття розміреності» психосоціолога Е. Холла, «соціальна топологія» соціолога П. Бурдьє, екологічний та структурний простір і час соціального антрополога Е. Еванса-Прічарда.

Категорія «простір» характеризує всі основні форми руху матерії – механічну, фізичну, хімічну, біологічну і соціальну. Найскладнішою серед них є соціальна, тому що матеріальний носій – це найскладніший вид матерії. Головна відмінність соціоприродного простору як форми суспільного буття від усіх інших різновидів простору в тому, що його виникнення і розвиток повністю пов'язані з діяльністю громадського суб'єкта (індивіда, соціальної групи, суспільства загалом), специфічною формою якої і є соціоприродний простір [139].

Людина, будучи істотою суспільною, соціальною, залежить від суспільства, на її формування впливає суспільне середовище. По суті, сама

людина є безпосередньо джерелом появи права, яке, удосконалюючись, активно впливає на її формування і розвиток.

Тож поділ властивостей людини на природні та надприродні є дещо відносний. По суті, природними називаємо ті властивості людини, які визнаються такими в конкретний час і в конкретному суспільстві, а надприродними – ті, які важко визначити і потрактувати через безмежність і світобудови, і людського буття. Хоча загалом неважливо, чи такі твердження ґрунтуються на даних науки або буденної свідомості, оскільки знання науки із цих проблем дещо обмежені, як і знання буденної свідомості. Справді, те, що сьогодні є вищим досягненням наукової думки, через кілька років виявляється або неправильним, помилковим, або буденним. Наприклад, діяння Сократа, які його сучасники сприймали як протиправні, сьогодні трактуються як діяння, в яких був потужний імпульс для саморозвитку суспільства загалом. Оскільки відмінність між природним і надприродним вкрай невизначена і багато в чому умовна, то можна зробити висновок, що й відмінність двох підходів, природного і надприродного, до розуміння природи людини також дещо відносна й умовна. Водночас між ними існує принципова розбіжність. Справді, у конкретний момент на підставі наявних у нас знань не можемо однозначно сказати, які властивості людини природні, а які ні. Неприродні сьогодні, вони цілком можуть стати природними завтра, а тому завдання полягає не в тому, щоб наділяти людину якимись незмінними, постійними, природними властивостями і захищати їхню природність, і не в тому, щоб відкидати саму можливість будь-яких інших, надприродних, властивостей людини на сьогодні, мовляв, цього не може бути, бо я не можу цього пояснити. Завдання в тому, щоб усвідомити принципову методологічну відмінність природного і надприродного підходів до розуміння природи і сутності людини.

За природного підходу до дослідження людини дослідник шукає об'єктивні, природні причиново-наслідкові закономірності та зв'язки, які за допомогою раціонального опису пояснюють природу і сутність людини, і ці

знання мають загальний характер, придатні для передачі іншій людині і доступні для раціональної перевірки.

Дослідження надприродного підходу спрямовані на опис причин, що не піддаються раціональному поясненню й опису, а тому отримані знання не є загальними, вони доступні не всім, а лише небагатьом обраним, і, що головне, їх неможливо перевірити за допомогою раціонального підходу.

Отож, якщо за природним підходом природність тих чи інших властивостей людини може бути рано чи пізно доведена або спростована цілком раціонально й аргументовано, то за надприродним підходом ніякі надприродні властивості людини не можна раціонально описати і пояснити, оскільки вони недоступні для звичайного чуттєвого і раціонального пізнання.

Ці основні підходи до розуміння природи людини визначили два головні підходи до її цілісного пізнання, звичайно, дещо умовно, – зовнішній і внутрішній.

Відповідно до зовнішнього підходу, людину розуміють як певний результат і продукт дії щодо неї певних сил, «божественне творіння» або «творіння» природного і соціального середовища. Природа, сутність, спосіб життєдіяльності людини розглядаються як результати і наслідки впливу зовнішніх сил, що не залежать від її волі, бажання і розуму.

Внутрішня суперечність цього підходу полягає в тому, що доведений до логічного кінця, він, по суті, «ліквідує» саму проблему природи і сутності людини. Природа і сутність людини виявляються природою і сутністю не самої людини, а зовнішньої щодо неї і незалежної від неї сутності (причини). Від цієї сутності, цілком самостійної і самодостатньої, залежить життя людини, її поведінка, спосіб життєдіяльності. Оскільки саме ця зовнішня сутність визначає природу і сутність людини, то й вивчати треба її, а не саму людину.

Внутрішній підхід, навпаки, полягає в тому, що людина розглядається як певний самостійний, автономний феномен реальної дійсності. Природа і сутність людини визначаються її власною природою і сутністю. Цю природу і сутність, їх походження розуміють по-різному, але шукають і знаходять їх в

самій людині. І саме ці природа і сутність, що властиві людині, визначають потім спосіб її життєдіяльності й особливості середовища проживання. Тому важливо зрозуміти і пояснити унікальність людини, її природу, існування та життєдіяльність в онтологічному просторі, зокрема в природно-правовому.

Проаналізувавши ці два підходи до розуміння природи і сутності людини, можна зробити висновок, що в абсолютному, «чистому» вигляді вони практично не трапляються. У реальних концепціях, що трактують природу і сутність людини, наявні елементи обох підходів, а абсолютизація того чи іншого підходу простежується в них на основі поглядів різних дослідників. Кожен із цих підходів має свої сильні і слабкі сторони. І головне те, що обидва цілком правомірні й об'єктивно необхідні, адже їх існування в теоретичній формі відображає той реальний стан проблеми, за якого є дві основні можливості, два основні способи отримання знання про людину та її природно-правові особливості.

Поняття «природно-правовий простір» є генезисом трьох ключових самостійних елементів: «природа», «право» і «простір» [135].

Право у своєму первісному, природному значенні є нічим іншим, як необхідною формою духовного буття людини, воно вказує той лад рівної вільної самостійності кожного, при якому тільки й можливе на землі духовне життя.

Саме право існує у формі структурно впорядкованого сектора, сфери соціоприродного простору, в якому все різноманіття суспільних відносин представлено в особливому ракурсі, під специфічним поглядом – в інваріантах санкціонованої юридичної нормативності [39, с. 262].

Вихід людини у позаграничний природно-правовий простір свідчить про наявність у неї особливого світогляду – філософського, філософсько-правового, метафізичного. Звичайно, цьому передувало добре розвинутий буденний світогляд, індивідуальні пориви у незвичайний духовний світ, які формували особливі бачення перспективи реалізації онтологічних природно-правових метафізичних засад.

Особистість – це термін, що позначає стійку систему соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства або спільності [25].

Поняття «особистість» не можна ототожнювати з поняттям «індивід». Останнє визначає людину як одиничного представника якогось цілого – біологічного або соціального. Особистість з'являється тільки з виникненням свідомості і самосвідомості [127].

У первинному значенні слово «особистість» позначало маску, роль, яку виконували актори в грецькому театрі. Гуманісти розглядали особистість тільки в контексті поліса або громади. Однак відразу постала проблема розбіжності реальної поведінки людини і її «сутності» [35, с. 82].

Надалі різноманітні філософські напрями по-своєму намагалися розв'язати цю проблему. Наприклад, у християнстві особистість розуміється як особлива сутність, термін вживається на позначення нематеріальної душі. У філософії Нового часу, починаючи з Р. Декарта, утверджується дуалістичне розуміння особистості, акцент робиться на проблемі самосвідомості як ставлення людини до самої себе. Поняття «особистість» практично зливається з поняттям «Я» [234].

Джон Локк трактував особистість як «розумну мислячу істоту, яка має розум і рефлексію і може розглядати себе як індивідуальність, як мислячу істоту, в різний час і в різних місцях» [113].

Кант вважав, що людина стає особистістю завдяки самосвідомості, яка відрізняє її від тварин і дозволяє вільно підпорядковувати своє «Я» моральному закону [81].

Сучасна наука розуміє під особистістю індивідуальну сукупність соціально значущих властивостей людини, що виявляються у відносинах між людьми [194].

Особистість може бути зрозуміла тільки в системі стійких міжособистісних зв'язків, які опосередковуються змістом, цінностями, смыслом спільної діяльності для кожного з учасників. Ці міжособистісні

зв'язки з'являються в конкретних індивідуальних властивостях і вчинках людей, утворюючи особливу якість самої групової діяльності. Особистість кожної людини наділена тільки їй властивим поєднанням психологічних рис і особливостей, які утворюють її індивідуальність, становлять своєрідність людини, її відмінність від інших людей. Індивідуальність проявляється в рисах темпераменту, характеру, звичках, інтересах, у якостях пізнавальних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, уяви), у здібностях, в індивідуальному стилі діяльності тощо. Немає двох однакових людей з однаковим поєднанням вказаних психологічних особливостей – особистість людини неповторна у своїй індивідуальності.

Індивідуальні особливості людини до певного часу залишаються «німими», поки не стануть необхідними в системі міжособистісних відносин, суб'єктом яких виступить ця людина як особистість. Особистість визначають як сукупність суспільних відносин, що реалізуються в різноманітних діяльностях; сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи; суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт соціальних відносин та історичного процесу, що виявляє себе у спілкуванні, діяльності та поведінці. Поняття особистості позначає людського індивіда як члена суспільства, узагальнює інтегровані в ньому соціально значущі риси, а також це суб'єкт суспільної поведінки та комунікації, людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання й об'єктивного перетворення світу, розумна істота, що володіє мовою і здатна до трудової діяльності та є носієм свідомості.

Позаграничне буття є концептом метаонтології, описує вимір людського буття, де відбувається вихід за межі буденного життя з його безособовою завершеністю і граничного буття з його незавершеністю й усвідомленою екзистенційною відокремленістю [103, с. 4–10]. Тобто прояви менталітету відбуваються в іншому, не ментальному чи фізичному вимірі, підкреслюючи тим самим справжні метафізичні людські завдання життєдіяльності. Людина потребує свободної волі в ментально-правових

випробуваннях. Але ці випробування мають природні обмеження у просторі, духовні межі.

Метаграницне буття є подоланням замкненого характеру людського буття, який виражається в самодостатності владно-вольових актів [103, с. 4–10]. Замкненість характеру людського буття не «терпить» менталітет, який постійно проявляє імперативні імпульси та здійснює пошуки своєї реалізації. Видається, що реалізація правового менталітету в буденному і граничному вимірах є примітивною, неповною, тобто відносною. Абсолютність (або максимальну наближеність до неї) варто шукати в позаграничному, де такі прояви є дійсними, онтологічними.

Однак абсолютність у метаграницному не є раз і назавжди даною абсолютністю, це відкрита система, яка потребує подальшого розгортання. Адже абсолютність метаграницного буття суспільства може стати буденністю, якщо не відбувається її подальшого розвитку. У метаграницному бутті з необхідністю з'являється границне, і це спонукає його розвиватися, але те, що було в буденному і граничному вимірах, не заперечує все важливе і суттєве; відбувається діалектичне злиття і душевності буденності, і духовності граничного буття, щобільше, їх синтезування в нову цілісність [103, с. 5–10].

Нова діалектична цілісність – це метафізичний простір, який є людським творінням. Цей простір наповнюється екзистенційно-ментальними нормами в дифузійному, але діалектичному стані. У процесі життєдіяльності із стану дифузії формуються ментально-правові потоки, на які очікує навколишнє середовище і які утворюють його ментальний простір.

Відомо, що ментальний простір навколишнього середовища не є стабільним, оскільки відображає створення, перетворення та впливи: природні, соціальні, екологічні, економічні, законодавчі, політичні [26, с. 21–22]. Ці впливи цілеспрямовано формують менталітет у позаграничному природно-правовому просторі, в навколишньому середовищі.

Соціальні впливи на ментальний простір здійснюються за допомогою соціальних законів. Під соціальними законами в науці розуміють відносно сталі і систематично відновлювальні відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними і професійними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовими колективами, суспільством і сім'єю, суспільством й особистістю, містом і селом тощо. Соціальні закони діють у всіх сферах свого поширення [183, с. 128–129].

Соціальні закони формують додаткові культурологічні ментальні норми, які наповнюють простір новими духовними цінностями або навіть шкідливими для духовності чинниками. Кожна людина повинна вміти визначати в соціальних впливах онтологічні джерела всіх духовно-ментальних явищ, вийшовши за межі власних, навіть егоїстичних інтересів. Тим самим людина проявляє культурологічну творчість у формуванні свого внутрішнього ментального світогляду. Незважаючи на те, що культура, а особливо транскультура, як зазначає О. Самойлов, виходить за ментальні кордони [165, с. 293], потрібно вибирати ті елементи культури, які сприятимуть своєрідному «приживанню» менталітету в соціальному середовищі. Тобто вплив зазначених соціальних імперативів на менталітет потрібно контролювати набутими духовними цінностями. Зокрема, природні впливи на ментальний простір є еволюційними й онтологічно обґрунтованими. Адже, як зазначають науковці, природа людини є комплексом основних здібностей і рушійних сил людського організму, які забезпечують задоволення біологічних потреб, активне пристосування до середовища [183, с. 299]. Тобто людський організм потребує від метаграницного стану такої еволюційної ментальної норми, яка забезпечує певний «комфорт» людини в соціальному просторовому середовищі.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись у їхній діяльності. Це – відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними і соціально-професійними

групами, містом і селом, суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством та особистістю.

Як і закони природи, соціальні закони перебувають у природному плині подій, є результатом цілеспрямованих послідовних дій більшості індивідів у соціальних ситуаціях та об'єктивних зв'язках (причинових, функціональних тощо). Об'єктивність соціального закону полягає в тому, що нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі.

За масштабом реалізації соціальні закони поділяються на загальні й специфічні.

Соціальні закони не створюються свідомо членами суспільства або групами, як, наприклад, юридичні закони. Вони є об'єктивними, оскільки нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі. Із соціальними законами люди стикаються постійно. Вони підпорядковуються їхній дії або намагаються їх уникнути, пристосувати свою поведінку до них чи протестувати проти них.

Для об'єктивного осмислення соціальних законів велике значення має типологізація, за допомогою якої виділяють такі види (типи) соціальних законів:

- за масштабами реалізації: загальні закони, що діють у всіх суспільних системах (закон товарно-грошових відносин); специфічні закони – їх дія обмежується однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закон пов'язаний з переходом від одного типу суспільства до іншого);
- за часом дії: соціальні закони безперервної дії; закони, тенденції, які діють у певний проміжок часу (норми юридичного права, моральні норми);
- за формами зв'язків: закони, які відображають незмінне співіснування соціальних явищ (наприклад, якщо існує явище А, то існує явище Б); закони, які відображають тенденції розвитку, скажімо, зміни структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин

до іншого; закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами; закони, які фіксують причиновий зв'язок між соціальними явищами (наприклад, роль способу виробництва при переході від однієї суспільної формації до іншої).

Відома також класифікація соціальних законів за ступенем їхньої дії: загальні, що діють протягом усієї історії, їх ще називають загальносоціологічними; специфічні, що діють на певних історичних етапах розвитку суспільства чи в певних типах суспільств.

Найпоширенішим у науці є поділ соціальних законів на п'ять груп: закони, що констатують співіснування соціальних явищ; закони, що встановлюють тенденції ймовірного зв'язку; закони функціональні, що встановлюють зв'язки між основними елементами соціального об'єкта (наприклад, демократичний політичний режим зумовлює політичний і економічний плюралізм); закони, що фіксують причиновий зв'язок між соціальними явищами (наприклад, високоаномічне суспільство спричиняє тенденцію до зростання злочинності в суспільстві); закони, котрі стверджують можливість або ймовірність зв'язків між соціальними явищами (наприклад, рівень злочинності в суспільстві є змінним і коливається разом з економічними циклами). Пізнання соціальних законів веде до прогнозованості розвитку суспільства, значно посилює роль і значення передбачення в соціумі. До соціальних належать також закони соціальної диференціації, соціальної стратифікації, соціальної інтеграції, соціальної мобільності, глобалізації, соціалізації та ін.

Із цього приводу А. Романова пише, що людина, формуючи свої уявлення про світи на основі соціального й індивідуального досвіду, формує тим самим і простір як форму існування вищого структурного рівня організації буття, людської діяльності. У цьому просторі формується свобода людини [161, с. 27–31].

На нашу думку, метаграницний вимір менталітету координує діяльність людини, оскільки впливає на буденний вимір, що позначається в

діях, думках, почуттях в навколишньому середовищі, захищає від неонтологічних проявів, хоча така ситуація є невидимою, але природною.

Невидимі духовні пориви, творчі бажання, постійне тяжіння до чогось нового й долання старого – це той сутнісно-духовний, психологічний менталітет, який нічим не вимірюється і який виявляється на поверхні суспільного буття лише в об'явах (добрих чи злих) [187, с. 1]. Духовні пориви постійно розширяють природно-правовий простір, надихають на розширення граней ментальної мови, хоча свідомо це не програмується. Річ у тому, що безмежний Всесвіт якимось чином міститься в обмеженому світогляді людини.

Інтерес до глибини людського єства, де містично-таємний всесвіт-мікрокосм, увібрав у себе всі сили макрокосму-Всесвіту [187, с. 1]. Усе те, що людина не усвідомлює, що для неї є невидимим, міститься в її екзистенції, утворюючи повний вловимий феномен «менталітет», можна сказати, вищі цінності буденного правового менталітету. У природі існує діалектична єдність. І вищі цінності правового менталітету об'єдналися ніби автоматично, але природно з буденним менталітетом, наслідками чого є настрої, емоції, сенсильність, душевність тощо. Але це все хоча й характеризується певною мінливістю, проте має ментальну достовірність, вільну творчу дію. Людина складається з екзистенційно-онтологічних проблем, які наповнюють менталітет у позаграничному природно-правовому просторі. Крім того, ці проблеми впливають на Всесвіт, оскільки людина є його центром. Її ментальність у думках, почуттях, пристрастях шляхом природного прагнення до добра може мати і недобрі результати. Це означає, що між мікросмосом і макрокосмосом виникає ментальний конфлікт, глибоко приховані відчуття, не реалізовані моменти буття. Тому завдання людини – не допускати ментальних конфліктів, дотримуючись ментальної екзистенційної традиції, яка панує в етнічних коренях.

У позаграничному вимірі на менталітет певною мірою впливають екологічні чинники. Адже пристосування людського організму до санітарних

умов зовнішнього середовища, де враховується ступінь його захисту, наявність різноманітних тенденцій, специфічності екологічної системи тощо, здійснюється з певними труднощами, що пов'язано, зокрема, з переорієнтацією свідомості, формуванням додаткових ментальних норм.

Під екологією (грец., дім, житло, середовище) розуміють науку про екологію природи, спосіб життя і зовнішні життєві відносини організмів один з одним. Зокрема, вплив на живі організми та відносини між ними мають такі групи факторів: абіотичні, біотичні й антропогенні [36, с. 1251–1252]. Перші два фактори пов'язані з еволюцією неорганічної природи, а третій – з людською діяльністю. Причому еволюція поступово змінює підсвідомість людини, а отже, формує такі ментальні норми, на які скерований фактор. Антропогенний фактор також еволюційний, але пов'язаний з генезою, історичним розвитком людини. Ці еволюційні процеси свідомо творить людина, але підсвідомо в ноосфері еволюціонує менталітет, який містить також руйнівні процеси, що згодом й привело до появи поняття екології, екологічного мислення.

Водночас потрібно визнати, що, будучи істотою емпіричною, людина, як і її поведінка, всі її діяння, підпорядкована загальній казуальності і зовнішній необхідності, отже, у цій площині суцього, де взагалі немає свободи, і людина, і її вчинки також є невільними. Відповідно до цього, зауважує Кант, емпіричні характеристики людської поведінки як сукупність необхідних причиново-наслідкових зв'язків можна не тільки виявити під час теоретичного пізнання, але навіть заздалегідь точно передбачити, як місячне або сонячне затемнення. Однак оскільки людина є не тільки емпіричним явищем, але й метафізичною сутністю, їй властива свобода, і в цьому сенсі її вчинок є актом вільної волі, абсолютно незалежним від зовнішніх потребностей [81, с. 378].

Отже, один і той самий вчинок, розглянутий, як стверджує сам мислитель, у різних відносинах, тобто з позицій суцього чи належного, емпіричного чи метафізичного, одночасно можна охарактеризувати у двох

аспектах – як явище, підпорядковане законам казуальності, і як акт вільної волі.

Такий підхід до людини з позицій моралі продиктований прагненням Канта «підняти людину над нею самою» [81, с. 253]. У його інтерпретації вільна воля одночасно виступає і моральним законодавцем, і добровільним виконавцем моральних правил, причому філософ особливо наголошує, що у вільному моральному вчинку особистість підпорядкована тільки власному, проте загальному законодавству [80]. Ця думка є лейтмотивом знаменитого категоричного імперативу Канта: «Чини тільки відповідно до такої ідеї, керуючись якою, ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом» [80, с. 322]. В іншій інтерпретації цей імператив звучить так: «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства, і у своїй особі, і в особі всякого іншого, як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» [81, с. 289].

Онтологічний аналіз менталітету зводиться до того, що коли світ створювався думкою, то й думкою руйнувався. Тобто світ нищиться неонтологічним менталітетом. Якщо абіотичні та біотичні процеси містять норми саморегуляції, самовідтворення життя у біосфері (для розвитку людства), то антропогенні процеси, які насичені гносеологічними інтенціями космічної людської діяльності, може виходити зі стану стабільності біогеохімічних циклів. І такий «вихід» може набирати квазіном та знайти місце серед ментальних норм. Виникає екологічна криза, розпад зв'язків живої і неживої природи з появою неонтологічних думок антропогенного походження, в результаті чого може виникнути генетично модифікований менталітет, надмірна кількість людських факторів у природі.

Людина народжується в певній екосистемі як біологічна істота і водночас вона стає членом відповідної етносистеми як істота соціальна, де діє екологічний імператив. Кожна місцевість відрізняється своєю неповторною колірною палітрою, гармонією природних відношень, в атмосфері яких відбувається художнє пізнання світу [163, с. 411]. Людина в

екосистемі, хоча й перебуває під антропогенними впливами, імперативами на її духовну рівновагу у взаємодії природи і суспільства, намагається пристосувати свій дух до духу природи так, щоб це стало ментальною нормою. Домагання взаємозв'язку антропологічних і соціокультурних факторів здійснюється за допомогою екологічного підходу, метафізичної інтерпретації екології з урахуванням впливу географічного ландшафту на менталітет людини.

Менталітет змінюється і внаслідок економічних впливів. Ці впливи породжують економічні закони суспільства, економічні умови життєдіяльності людини між собою подібними. Економічні закони в менталітеті визначають ментальний характер ринкової моделі, ментальне ставлення до інституту приватної власності, що впливає на ментальну свідомість. Крім того, існує зворотний вплив менталітету на економіку.

Економічне життя суспільства завжди перебуває в пошуках ринкової моделі. Результати цих пошуків залежать від ментальних особливостей народу, а з вибором збалансованої ринкової моделі починається інтенсивний вплив на зміну і доповнення менталітету новими компонентами, від чого частково змінюється ментальна поведінка, формуються нові ментальні правила господарювання.

Інститут приватної власності займає в менталітеті домінантне становище. Ментальне ставлення до власності формується в економіці тоді, коли людина відчує недостатню приватну власність, коли не має власних засобів виробництва для збільшення народного добробуту, ведення господарства. Тобто економіка ніби змушує менталітет змінюватися, але в бік ощадливості, виваженості.

Економіку можна вважати частково специфічною діяльністю, оскільки вона спрямована на задоволення специфічних потреб соціального життя. В англійській та французькій мові в економіці закладені гасла розсудливості у витратах, що перетворює економію на чесноту для збереження благ, умілу організацію ресурсів, ретельного дотримання законів суспільного

виробництва і розподілу базових благ. Це семантичне поле: поле ментальної діяльності виробництва, розподілу і споживання благ, зрештою, гармонії та впорядкування частин цілого [63, с. 206–209]. Йдеться про економіку як впорядковану чесноту у вигляді розсудливості в реалізації ринкової економіки та приватної власності для виваженого накопичення й обмеженого споживання матеріальних благ. Для цього формуються такі ментальні норми, які підпорядковуються природному праву і стають чеснотами у праві. У цьому й проявляються основні підвалини національного менталітету, коли економічні явища мають ментальне підґрунтя. Загалом у національній економіці ведучими є компоненти національного менталітету. І навпаки, національна економіка, вмiла реалізація державою, суспільством природних економічних законів формують природні компоненти національного менталітету в позаграничному природно-правовому просторі. Можна зробити висновок, що в основі світової економічної кризи лежить нехтування духовних чинників контролю економіки з боку менталітету, недотримання природних чеснот у господарюванні.

Політика (грец., державні чи суспільні справи, мистецтво управління державою, державна діяльність) – це сфера соціальної життєдіяльності, пов'язана із запровадженням та використанням влади або відношенням до неї. Політика передбачає існування централізованих органів влади, певних норм суспільного життя та їхньої діяльності (законів), органів, що забезпечують виконання владних рішень і розпоряджень [144, с. 158]. Тобто соціальна життєдіяльність потребує відповідних норм для того, щоб суспільне життя було цивілізованим.

У політиці сконцентровані потреби й інтереси різних історично утворених спільностей, їхніх політичних організацій, відображається державний та політичний устрій, соціально-економічна структура, духовне життя суспільства [181, с. 281]. Загалом ці потреби є результатом політичної мутації (зміни), що містяться в політичній антропології, у ментально-генетичних настановах.

Заглиблюючись у політичний вимір менталітету, зазначимо, що менталітет зазнає впливу від політики, політичних явищ, політичних технологій. Оскільки основним інститутом політики є держава, яка формує владу, позитивне право, то зміна менталітету (під впливом політики) відбувається з позиції боротьби влади і закону, ставлення до влади. І відповідно до цього формуються ментальні норми, які набувають інколи й неонтологічного змісту.

У процесі еволюційного розвитку людина піднімається від усвідомлення себе як члена однієї спільності до усвідомлення себе як члена кількох спільнот (різних груп у конкретному державно організованому суспільстві). При цьому що більша відмінність у традиціях, моралі, цінностях, спільній думці суб'єктів, що належать до цих груп, то більшою свободою володіє суб'єкт [135].

Так, політичне не зводиться до культури, економіки чи етики, бо воно з'являється насправді тільки тоді, коли для вирішення тих чи інших питань потрібне насильницьке протистояння [64, с. 311]. Політика не збігається зі своїми цінностями, ні з мораллю, ні з релігією, ні з економікою. Зокрема, держава за допомогою законів закликає до сили, зобов'язує і примушує, а релігія за допомогою заповідей закликає до любові і милосердя, вчить і переконує. Крім того, політичні ситуації ніколи не повторюються, вони завжди специфічні [131, с. 271, 275]. Звичайно, у релігійному житті ситуації мають здебільшого циклічний характер повчання, тому ментальні норми, які отримані внаслідок змін, є більш природно-етичними. А політика більше скерована на певні етико-економічні протистояння, що породжує жорсткіші ментальні норми.

Політика скерована на вирішення різноманітних людських проблем, які здебільшого впливають із взаємин між ними. Ці відносини вирішуються так, як «диктує» менталітет, який часто називають характером, екзистенційним правом.

Людське суспільство в процесі еволюційного розвитку піднімається до сучасного рівня. Відповідно до цієї еволюції розвивається особистість,

держава, влада в суспільстві. При цьому не влада ініціює процес розвитку суспільства, а розвиток суспільства ініціює розвиток влади. Спроба синтезувати владу і розвиток, змусивши державу та інші інститути стимулювати суспільство, є не тільки історичною, а й логічною помилкою [84]. Проте така еволюція була б неможлива без розвитку свідомості людини та її свободи. Якщо суб'єктивна свобода – свобода мислення з'являється в людини на ранніх етапах розвитку, при організації людського суспільства в рід, то процес набуття людиною об'єктивної волі «розтягується» до сьогодення часу. І зараз об'єктивною свободою наділені не всі люди і не у всіх суспільствах. Таку свободу має суб'єкт, у якого є вибір, бодай з двох реальних варіантів подальшої поведінки, якщо жоден з них не спричиняє, на його думку, фатальних для нього або його суб'єктивних цінностей наслідків [202]. Такими цінностями можуть виступати матеріальне становище суб'єкта, його соціальний статус у суспільстві, його суб'єктивна оцінка свого становища в суспільстві. «Своїм» для нього буде те суспільство, з яким він суб'єктивно себе пов'язує, свою належність до якого усвідомлює. У недержавному суспільстві відбувається процес становлення особистості людини, котра не відокремлює себе від суспільства, як утворення, що природно виникло [189].

Об'єктивна реальність і суспільні відносини, відображаючись в образній пам'яті суб'єкта, визначають його внутрішній зв'язок із суспільством, з тими традиціями, звичаями, культурою, яка існує в цій спільноті. Через образну пам'ять суб'єкт нерозривно пов'язаний із суспільством, з громадською думкою, мораллю, цінностями. Для підтримки внутрішньої злагодженості, дисципліни і солідарності в таких співтовариствах існує зазвичай чіткий і розвинений ритуал, за допомогою якого закріплюються соціальні ролі і зобов'язання. Ці ролі визначаються, як правило, в термінах кровного споріднення і часто справді розподіляються за цим принципом [180, с. 198].

Отже, політичні, економічні, ритуальні та будь-які інші обов'язки поєднуються в ідіомі спорідненості як один загальний стрижень. Завдяки цьому всі вони надзвичайно посилюються, бо неможливо знехтувати якимось одним зобов'язанням, не піддавши загрозі всю систему відносин [178].

Тому об'єктивна свобода суб'єкта перебуває в прямій залежності від суспільства: що сильнішими є традиції, укорінені в суспільстві, то меншою свободою наділений суб'єкт. І кожен свою дію він співвідносить з тим резонансом, який вона викличе в суспільстві.

Отже, найглибші джерела політики закорінені в природі людини, тобто ці джерела антропологічні. У нормативному розумінні політика – вид діяльності, яка має метою забезпечення найважливіших передумов добробуту суспільного утворення шляхом узгодження інтересів та ціннісних орієнтацій осіб та суспільних груп. Словом «добробут» у цьому разі позначають не тільки матеріальний, а й духовний стан суспільства [210, с. 494]. Тобто політичний вплив на менталітет повинен бути таким, щоб враховувалися інтереси для піднесення духовного добробуту, який закладений передусім у менталітеті. Однак такого стану можна досягнути найскоріше у громадянському суспільстві, де політика або «мовчить», або має природно-етичний характер.

Дієвий позаграничний простір існує в релігії. Тому релігія значною мірою впливає на менталітет. Такий висновок можна зробити з понять «релігійність», «релігійна свідомість і почуття», «релігійне виховання» та ін.

Зокрема, релігійність – це вроджена співприродна людині властивість, яка вписана в генетичний код людини. Людина за своєю природою народжена бути релігійною, вона є розумною, працьовитою, вільною, соціальною, комунікативною і піддається вихованню [125, с. 49], це стан духовного світу людини, його спрямування на зв'язок, діалог із священним, позамежним, абсолютним [144, с. 174]. Релігійність можна розглядати як цілісно-життєву орієнтацію, норми поведінки, суб'єктивну якість свідомості індивіда, його внутрішню здатність до реалізації природних установок [159,

с. 277]. Аналіз цих понять доводить, що в менталітеті кожної людини міститься релігійний феномен як генетичний код тільки людини, а не тварин. Цей феномен допомагає людині систематично налагоджувати діалог з абсолютним, щоб утримувати онтологічну орієнтацію в життєдіяльності. Тобто завдяки природній релігійності людина реалізовує природні установки: дотримання, виконання, використання, застосування.

Релігійна свідомість – це компонент єдиного плану специфічного практично-духовного способу входження людини у світ, віра у надприродне. Головною проблемою релігії свідомості є проблема людини – її існування, смислу буття, життя і смерті, добра і зла [210, с. 544–545]. Релігійні почуття є чуттєвим компонентом релігійної свідомості [159, с. 251]. Вони емоційно впливають на менталітет людини, роблять її вразливою в разі приниження у сфері сповідуваної релігії.

Осмислення реальності індивідом здійснюється ірраціонально, через поклоніння святиням, авторитетам, вірі. Свідомість людей закрита й егалітарна. Індивід вороже ставиться до всього, що відрізняється від нього, його способу життя, нетерпимий до інших систем цінностей, передусім до свободи вибору, конкуренції [158]. Панівна в таких суспільствах ритуалізація всіх сторін життя ускладнює виникнення в ньому нововведень, чи то технічних, чи якихось інших.

Наочність і значущість соціальних взаємин підкріплюється безліччю незначних ритуальних нагадувань, а отже і проступків, що впливають з їх порушення, які стають важким ярмом для кожного індивіда і змушують його відчувати постійний трепет перед соціальним порядком в цілому. Кожен крок у такому суспільстві пов'язаний з небезпекою зробити яку-небудь помилку, і кожен його член в чому-небудь винен перед суспільством.

Відчуваючи вразливість та спокутування неминучих майбутніх гріхів, суб'єкт прагне завоювати довіру тих, хто стоїть з ним поруч або вище в ієрархії [160]. Відведена йому роль є стабільною, незмінною і зафіксованою, вона укорінюється в душі людини і водночас виражається в

безлічі зовнішніх проявів, які пронизують усі сторони життя спільноти. Роль забезпечує кожному члену суспільства надійну ідентичність, але не залишає йому вибору. Він твердо знає, хто він такий і чого від нього очікують інші, і практично не має можливості ідентифікувати себе інакше [52].

Для набуття стійких елементів релігійності в менталітеті здійснюється релігійне виховання. Під релігійним вихованням розуміють форму виховного впливу на особистість, покликаним якої є формування поглядів на релігію як найвищу духовну цінність, що є єдиним визначальним фактором не тільки суспільного і культурного процесу, а й життєдіяльності особи [159, с. 276]. Шляхом релігійного виховання важливо сформувати в людині сумління, моральне судження і людські чесноти. Фактично це виховне завдання на все людське життя. Завдяки релігійному вихованню менталітет постійно поповнюється природними, онтологічними нормами, які дають змогу утримувати людську рівновагу, пізнавати свої онтологічні обов'язки і суспільно їх виконувати, дотримуватися правопорядку.

Досліджуючи законодавчі впливи на менталітет, наголосимо, що закономірним є вплив менталітету на законодавство. Як зауважують дослідники, з ментальних настанов суспільства надходить інформація, яка сприймається правовою системою як певний сигнал і набуває юридичного оформлення або ігнорується як така, що перебуває поза сферою правового регулювання, є юридично нейтральною [101, с. 99]. Тобто ментальні норми або впливають, або не впливають на законодавство, що позначається на якості самого законодавства. Аналогічно законодавство впливає на менталітет.

Річ у тому, що у фізичному сенсі людина має просторово-часові обмеження, тілесність, що залучає людину в численні зв'язки та породжує ментальні і вітальні потреби, а тому люди взаємно доповнюють та взаємно обмежують одне одного, створюють взаємні блага та взаємно претендують на володіння ними у сприятливому для себе варіанті [144, с. 163]. Тобто людина

потребує зовнішніх впливів на неї певних обмежень з метою недопущення злих вчинків.

Законодавство, яке є у позитивному праві, на підсвідомому рівні формує правовий менталітет, ментальні замки у вигляді ментальні настанов. Хоча у прямому розумінні ці настанови не мають узаконених ментальних установок, але державна впорядкованість, дух позитивного права при тривалих, непохитних впливах діють на людину так, що вона стає законослухняною. Її поведінка стає правовим звичаєм, має природну схильність, готовність, налаштованість до порядку і дисципліни. Тож держава шляхом законодавства видає непорушні стандарти, в межах яких повинні формуватися підсвідомі правила поведінки, усталені норми, які стають ментальними.

Ми вже говорили, що будь-який правовий інститут зумовлений національною культурою, яка його «породила», і перенесення на інший культурно-історичний ґрунт може призвести до непередбачуваних наслідків, пов'язаних з його переосмисленням. Ще М. Вебер писав, що при повній формальній ідентичності значущих правових норм культурне значення нормованих правових відносин, а отже і самих норм, може абсолютно відрізнитися [24]. Тому правильним є підхід, за яким законопроекти повинні обов'язково проходити етнокультурну експертизу щодо відповідності їхнім основним цінностям етнічної культури, а також культури інших народів, які проживають на території країни [20, с. 82].

На нашу думку, законопроекти повинні проходити не етнокультурну, а культурно-антропологічну експертизу. Для проведення такої експертизи здійснюється дослідження етнолінгвістичної, демографічної, етнокультурної, соціально-психологічної, соціально-економічної стійкості населення і складових його етнічних груп, оцінюються можливі результати здійснення програми або проекту. Досвід проведення етнологічної експертизи вже існує [219].

Антропологія або система знань про людину є комплексною, багатогранною галуззю наукового знання, яка вивчає людство на всіх етапах

його розвитку, звертаючи увагу на біологічну і культурну відмінність між людьми, на ті загальні характеристики, які дозволяють представляти людство як єдине ціле, на походження й еволюцію людини, антропогенез, проблеми існування людини в природному та штучному середовищі, зокрема у сфері правової реальності [218].

Антропологія права – наука про правове буття людини в її етнокультурному, світоглядному та ціннісно-смісловому визначенні. Тому концепції юридичної антропології доцільно об'єднати за допомогою парадигмального підходу [166].

По-перше, це еволюційна парадигма, яка виходить з визнання прогресу в суспільному розвитку, в її рамках правова культура розвивається по лінії прогресу від первісного стану до сучасного; наявні відмінності між народами не стосуються расових особливостей, а відображають лише досягнутий рівень культурного розвитку.

По-друге, всі конкретні елементи правової культури в кожного народу або винайдені самостійно, або запозичені в сусідів, або успадковані від минулих епох.

Еволюціонізм в антропології сформував метод реконструкції, що спирається на те, що в сучасному житті від минулого зберігаються окремі елементи культури, соціальної організації, господарської діяльності, за якими можна відновити ці давно відмерлі явища. Якщо в політичному напрямі розвитку людства еволюціонізм передбачає перехід від нецентралізованих систем до централізованих й етатистських систем інститутів влади, то юридичний еволюціонізм виділяє появу правових норм на особливій фазі розвитку соціуму, ознакою якої є виникнення інституціоналізованих форм примусу щодо виконання права і судових форм розв'язання конфліктів [46, с. 93]. Іншими словами – від помсти до правосуддя.

По-третє, це парадигма неоеволюціонізму, що виникла після тривалого періоду занепаду еволюціонізму вже в середині ХХ ст. Його методологічною особливістю стало спостереження за соціальними утвореннями, які не мають

спільних точок перетину, що дозволяє виявити закономірності у зміні правового саморозвитку. Прихильники неоеволюціонізму відмовилися від аналізу еволюції права з погляду прогресу, розглядаючи його або в контексті ускладнення культурно-правових форм, або в контексті якісної реорганізації в інший стан [108, с. 107].

Загальний сенс правової еволюції полягає в тому, що зростає кількість правових норм, збільшується обсяг погоджувальних процедур розв'язання конфліктів. Кількість і значущість правових регуляторів справедливо розглядається як змінна, що залежить від ступеня однорідності суспільства: що більш однорідне суспільство, тобто що простіше воно розвинене, то більш відкритий і менш конфліктогенний характер мають відносини, а отже, вплив позитивного права менш необхідний у такому суспільстві [105, с. 148].

Отже, менталітет у позаграничному природно-правовому просторі характеризується особливим стилем світосприйняття, оскільки має таке джерело духовності, яке найбільше відповідає умовам онтологічності. Крім того, у позаграничному природно-правовому просторі міститься не підвладний людському аналізу природний імператив, який шляхом необхідної ментальної дифузії за допомогою ментальної енергії формує таку ментальну пам'ять і виробляє такий ментальний імунітет, які зберігають власне ментальне обличчя узгоджено з вивіреними національними традиціями. Менталітет у позаграничному природно-правовому просторі продовжує формуватися впродовж цілого життя людини під онтологічною дією різних природних, суспільних, державних та інших факторів.

З огляду на зазначене вище, юридична етнологія – один з напрямів правової антропології. Її предметом є етнічна правова культура, її цінності, традиції, норми. Юридична етнологія може бути потрактована як етнокультурна парадигма юридичної антропології. Правові архетипи, правовий менталітет, звичаї і правові традиції є сферою наукових досліджень юриста-антрополога й етнолога в абсолютно однаковій мірі [112].

Починаючи з кінця XIX ст. в юриспруденції, як і у всій гуманітарній науці, змінюється система уявлень про природу пізнання права, його форми і результати, що вплинуло і на сприйняття права. У межах філософсько-правової парадигми юридичної антропології людина не усуває ментальних цінностей, а, навпаки, долучає їх до процесу пізнання. Соціокультурні ідеали, ірраціональні структури ідеології, несвідомого, ментальності залучаються до процесу пізнання, а право розглядається як вираз світоглядно-правових основ тієї чи іншої епохи, культури, цивілізації, етносу, спільноти та прояв ментальних аспектів людської спільноти [133].

У межах антропологічної інтерпретації права формується і принципово новий підхід до конструювання сучасних правових норм, де враховуються психологічні і біологічні стани особи, морально-етичні, духовно-моральні цінності людини, конкретні умови, у яких перебуває людина, що вступає у правовідносини. У рамках цієї парадигми подальший розвиток антропології права відбувається за умови звернення до проблеми людини й суспільства на основі ментально-парадигмальних регуляторів, ментальності в правовому регулюванні, а також біопсихоемоційного впливу ментального на соціально-правовий простір.

3.4 Інтелігібельне та сенсильне осягнення метаантропології правового менталітету

Людину з погляду самого її буття у природно-правовому просторі вивчає філософсько-правова антропологія. Це й відрізняє її від усіх наук, які розглядають людину в контексті вузькопрофільного підходу (психологія, біологія тощо) [7, с. 64]. Для емпіричного спрямування сучасної юридичної антропології авторитет зовнішнього спостереження і сприйняття визнається, по суті, безумовним, оскільки результати діяльності мислення в процесі пізнання права мають підтверджуватися емпіричним спостереженням. Тобто сприйняття має бути основою пізнання права, відповідно, людина визнається

реальним конкретним суб'єктом права, причому людина як індивідуальність, «у всій повноті своїх властивостей і проявів» [8].

Досліджувати існування людини та її взаємодію з іншими людьми в окреслених просторових межах дещо проблематично, оскільки немає єдиної, загальноприйнятої концепції розуміння природи і сутності самої людини, наявні концепції не тільки різні, а подекуди прямо протилежні за своїм змістом і спрямованістю. Водночас різне розуміння природи і сутності людини автоматично спричинює різне розуміння таких фундаментальних природно-правових та суспільно-правових феноменів як мораль, правова поведінка, правовий менталітет та ментальність, зрештою, право.

Давно помічено, що явища культури мають два плани: матеріальний і нематеріальний, проникнення в який відбувається через освоєння знакової мови видимого плану, доступного органам почуттів. Ця особливість культури була вперше усвідомлена як специфіка мистецтва ще філософами-неоплатоніками флорентійської школи, котрі зазначали, що будь-яка річ, крім свого природного буття, має ще так зване ідеальне буття, згідно з яким вона була створена богом в першому розумі; будь-яка причина, що виробляє за допомогою мистецтва і розуму який-небудь результат, має в собі спочатку прообраз тієї речі, яку бажає зробити. Цю форму платоніки називають ідеєю і чином та вважають, що укладена в розумі архітектора форма будівлі має більш досконале буття, ніж сама будівля, побудована потім з каменю, дерева тощо. Це перше буття називають буттям ідеальним, або інтелігібельним (умоглядним), а друге – буттям матеріальним, або сенсигібельним (сприйнятим почуттям).

З глибин свідомості з'являються на світ фундаментальні дані, а естетичні та космічні ідеї роблять очевидним якраз те, що не є таким для людей.

Образи світовідчуття, однак, змінюються з часом. І тому «тільки люди, що не володіють витонченою здатністю перейматися речами, можуть думати, ніби вони в змозі без особливих труднощів розуміти все те, що сягає глибини

віків. Реконструкція прихованих ідей – тяжка праця не тільки для дилетантів, але і для професіоналів – істориків, філологів, культурологів. Але іноді в суспільстві в певний момент ніби відкриваються «клапани» сприйняття, і тоді пробуджується активний інтерес до тих чи інших явищ минулого.

У контексті інтелігібельного і сенсигбельного осмислення явищ важливо наголосити на послуговуванні терміном «агностицизм». Він введений у середині XIX ст. на позначення непізнаваності того, що не може бути виявлене безпосередньо як сенсигбельне (предмет почуттєвого сприйняття), і на цій підставі хибності усього інтелігібельного (предмет розумового сприйняття, не сенсигбельне). Корені такої позиції ідуть у глїб сторіч. За словами Протагора, про богів неможливо знати ні того, що вони є, ні того, що їх немає, ні як вони виглядають, тому що є перешкоди знанню: і непевність предмета, і короткість людського життя тощо. Античні філософи (головно софісти) підтверджували позицію посиленнями на недосконалість, мінливість, суб'єктивність, відносність і постійний перегляд знань. Отже, недосконалість природи людини, обмеженість її життєвих сил і пізнавальних спроможностей робить граничні причини і цілі її життя незбагненними для неї самої.

Зазначимо, що варто відрізнити агностицизм від античного скептицизму. У філософії скептицизму заперечується істинне як предмет думки, тобто релятивізується всіяке буття, неважливо – сенсигбельне чи інтелігібельне. На цій підставі скептики, додержуючись гераклітівської позиції «усе тече», пропонують уживати замість «існує» слово «здається». Для агностицизму, навпаки, характерне розуміння істинного як цілком сенсигбельного буття, так що сумніватися варто тільки в бутті інтелігібельному [29].

Традиція агностицизму бере початок у філософії Берклі, який вважав, що людині неможливо вийти зі свого досвіду, щоб розв'язати питання про відношення цього досвіду до фактів дійсності. Слідом за ним Юм виступив з послідовним запереченням істинного пізнання, починаючи з критики

основного закону пізнання – причиновості, яка, на його погляд, є лише уявленням, що характеризує сприйняття світу людиною. Людське пізнання, з цього погляду, – ланцюг суб'єктивних досвідів і домислюваних до них припущень, причому ставиться мета звести останні до мінімуму (ідеал – математичне природознавство). Юм нараховував три «ряди досвіду»: враження, віра в існування предмета та ідея. Враження виникають з почуттєвого досвіду. Повторюваність одного враження веде до віри в існування того чи іншого предмета. Ідеї являють собою найяскравіші враження. Усе інтелігібельне, тобто суто світоглядні питання, виявляється позбавленим сенсу. Наприклад, питання про об'єктивну реальність сенсильних предметів виходить за межі почуттєвого досвіду, тому запитувати, чи існують тіла, – марно. Німецька класична філософія переборює позицію Юма, говорячи не про одне, а про два джерела пізнання. Так, за твердженням Канта, пізнаючий суб'єкт не може вийти не тільки за межі почуттєвого досвіду, але й за межі світу інтелігібельних об'єктів (не можна помислити немислиме). Тому іманентне знання необхідно доповнювати знанням трансцендентним. По суті, робота Канта з опису пізнання як вибудовування світу (феноменів) й уникнення запитування про світ узагалі (річ-в-собі) лежить у руслі, що задається Юмом [29].

Істотний внесок в еволюцію агностицизму внесло «відкриття» сфер, участь свідомості в яких обмежена (зокрема – воля або несвідоме, інтуїція).

Агностицизм розвивається в позитивізмі, неопозитивізмі і постпозитивізмі як конвенціалізм – визнання, що неможливо перевірити поняття на практиці, воно – функція від угоди співтовариства, що пізнають, а не від факту дійсності. Традиція позитивізму, пориваючи з метафізикою, продовжує лінію юмівського агностицизму. Ідеалом істинного знання позитивізм проголошує дослідне пізнання природничих наук, заперечуючи гносеологічну цінність інтелігібельних об'єктів. Прагматична філософія і критичний реалізм розглядають істину як похідну неререфлексивної віри. Крайнього ступеня агностицизм досягає в сучасній філософії, що закликає

відмовитися взагалі від поняття реальності і розглядати тільки різні модифікації людської свідомості і мови в їхній відносності.

Правовий менталітет, який перебуває у правовому полі, екзистенційному вимірі та природно-правовому просторі, людина повинна досягнути своїм розумом і почуттями, тобто шляхом інтелегібельного і сенсильного осмислення. Передусім досягнення людина здійснює власними зусиллями, переборюючи екзистенційні труднощі, аби добратися до цінностей правового менталітету в людській життєдіяльності. На нашу думку, таке досягнення метаантропології правового менталітету найповніше здійснюється через мотиви, яким передує інтерес.

Формування особи – складний, суперечливий процес взаємодії людини і навколишнього, передусім соціального, середовища. Розвивається він по «спіралі», тобто змінюється не тільки природна і соціальна дійсність, а й сама особистість, тому зовнішнім проявом потреби є інтерес.

Поняття інтересу трактують по-різному, що зумовлено багатоаспектністю цієї категорії. Наприклад: можна цікавитися чимось і бути зацікавленим у чому-небудь. Це різні речі, хоча і взаємозалежні. За психологічним підходом, інтерес є специфічною спрямованістю особи, що лише опосередковано зумовлена усвідомленням її суспільних інтересів. Інтерес – це зосередженість думок на певному предметі, що викликає прагнення ближче ознайомитися з ним, більше заглибитися в нього [72]. Інтерес можна трактувати також як суспільні відносини, оскільки вони складаються між особистостями з приводу предмета потреби [85].

Інтерес, з одного боку, суб'єктивний, оскільки його носієм є людина, з іншого боку, об'єктивний, оскільки все-таки створюється економічними відносинами людей. Інтерес проявляється лише через свідомість людини. Проникнувши в людську свідомість, він стає мотивом до досягнення мети [216, с. 83]. Інтерес виражається в бажанні ознайомитися з певним об'єктом чи предметом, саме тому він є мотивом діяльності. Важлива властивість інтересу – це його спрямованість на той чи інший предмет. На відміну від

потреб, які спочатку свідомо можуть бути і не пов'язані з об'єктом, інтереси завжди усвідомлені і спрямовані на предмет. Інтерес – це мотив, який діє з огляду на свою усвідомлену значущість й емоційну привабливість [193, с. 210]. В інтересі мають бути представлені обидва моменти. Що вищий ступінь свідомості, то суттєвіше впливає усвідомлення об'єктивної значущості тих процесів, до яких залучена людина. Але це не повинно відкидати емоційної привабливості того, що викликає інтерес. Інакше буде усвідомлення значущості обов'язків, але через слабку емоційну привабливість інтересу не буде.

Загалом під мотивами (лат., спонукати, приводити у рух) розуміють таке поняття, яке описує сферу спонукань суб'єкта до діяльності – поряд з потребами, інтересами, установками, емоціями, інстинктами. Мотив не завжди досягає усвідомлення, скриваючись у безсвідомому (психоаналіз). Він може розумітися як предмет, який спонукає і скерує на себе діяльність і вчинки, або як причина, що лежить в основі вибору дій та вчинків і пояснює їх [36, с. 660]. Мотив (фр., спонукальна причина) – це усвідомлена спонука (прагнення) до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність). В одних випадках мотиви спонукають до самої дії, в інших – наслідків, що настали, збігаючись при цьому з метою дії або частково не відповідаючи їй. Будучи тісно пов'язаними між собою, мотив і мета по-різному характеризують вольовий процес, відображаючи різні його сторони. Визначення мотиву відповідає на запитання: чому людина діяла саме так, чим вона керувалася; мета визначає напрям дій та їхній передбачуваний результат. Мотив є опосередковуючою ланкою між свідомістю та волею особистості, що відображає моральні позиції людини [230, с. 778].

Аналізуючи природну сутність поняття мотиву, доходимо висновку, що філософсько-правові відповідники цього терміна стосуються набору набутих ментальних компонентів, які за певних вольових зусиль людини впливають на характер поведінки людини на свідомому або (здебільшого) на підсвідомому рівні. На свідомому рівні людина ставить перед собою мету:

свідомо набути тих ментальних рис, які їй необхідні у житті (наприклад, у професійній діяльності). Цей процес пов'язаний з наполегливим навчанням, добровільно усвідомленою потребою. На підсвідомому рівні ментальні риси проявляються за допомогою зовнішніх чинників: виховання, вплив родинного середовища, професійних груп тощо. Отримані в такий спосіб ментальні риси не збігаються з метою мотиву, тому не впливають з вольових зусиль людини.

Щоб досягнути метаантропологію правового менталітету, зрозуміти і відчувати його дію, людині варто зрозуміти мотиви, які забезпечують життєдіяльний процес на буденному, граничному і позаграничному рівнях. Фактично треба досягнути теоретичні відомості про спроби і можливості набуття ментальних норм. Це найкраще реалізується за допомогою мотивів (сюди не входять природні ментальні норми, які є незмінними). Метаантропологічні аспекти мотивів висвітлюють певну множину причин конкретної поведінки. Ця множина містить також мотиваційні зіткнення, тобто суперечливі, радикальні міркування, різні мінливості й нестійкості в думках, почуттях, настроях. Оскільки мотиви мають індивідуальний характер, то уникнути мотиваційних зіткнень можна шляхом віддалення від буденного рівня менталітету до позаграничного. Адже буденний світ матеріальний, у якому людина не завжди може зрозуміти свої потреби, вимоги. У граничному, а особливо в позаграничному, досягнення правового менталітету відбувається наближено до онтологічних вимог. Тобто кожен із трьох рівнів метаантропології має свій мотиваційний клімат, свої мотиватори. Іншими словами, вихід людини в позаграничний природно-правовий простір формує онтологічні мотиви, які дають досягнути менталітет з природних позицій.

Мотиви поділяють на раціональні (продиктовані потребами) та емоційні; матеріальні та ідеальні (релігійні, світоглядні тощо); поверхові і такі, що глибоко переживаються; ситуативні й такі, що виникли давно тощо

[230, с. 97–98]. Нам необхідно дослідити мотиви досягнення правового менталітету.

Вважаємо, що в питаннях досягнення важливо розрізняти власний і не власний правовий менталітет. У цих випадках існують різні групи мотивів. На нашу думку, основним у групі мотивів досягнення свого менталітету слід вважати орієнтаційний, а досягнення менталітету ближнього – комунікативний. Звичайно, кожна група має свої мотиви, які залежать від мети досягнення.

Орієнтаційний мотив досягнення правового менталітету має свою градацію: буденно-граничну, позаграничну. Людина повинна зрозуміти, чи її менталітет скерований на природність, онтологічність, правомірність тощо. Взагалі варто собі дати відповідь: як із цим менталітетом жити, чи не потрібно переглянути його варіативну частину, доповнити новими компонентами. Можливо, це стосується власного буденного менталітету, який багатий на різноманітні мотиви, але орієнтація повинна бути одна – онтологічність. Аналогічна ситуація з іншими метаантропологічними вимірами. Зокрема, орієнтаційний мотив граничного повинен бути скерований на те, чи природно обґрунтованим є напрям намагання виходу з буденного стану. Адже інколи людина вважає свою ментальність вищою за буденну, буденне життя і не хоче до неї повертатись за жодних умов. Прикладом можуть слугувати випадки зневаги сільської ментальності міської людини – вихідця із села, що є негативним явищем. У позаграничному просторі потрібно досягнути, що людина робить там зі своїм менталітетом. Яскравим прикладом є той випадок, коли людина займає певну духовну посаду, творить духовну культуру, повчає інших з багатьма онтологічностями у своєму менталітеті.

Комунікативний мотив досягнення правового менталітету хоч і стосується власної персони (випадок самокритики), але більше проявляється в оцінюванні людей з близького оточення: чужі недоліки завжди ліпше видно. Проте людина хоче спілкуватись, контактувати з іншою людиною

тоді, коли їхні ментальності не є різко суперечливими, а навпаки – в більшості питань збігаються. Комунікативний мотив немає потреби осягати у всіх метаантропологічних вимірах. До того ж осягнути його у граничному чи позаграничному здебільшого неможливо. Комунікації між людьми, як правило, здійснюються на буденному рівні.

Окрім мотивів, осягнення метаантропології правового менталітету здійснюється через мотивації.

Мотивація – внутрішнє спонукання до дії, яке зумовлює суб'єктивно-особистісну зацікавленість індивіда в її здійсненні. Мотивація поведінки тісно пов'язана з такими характеристиками ідеальної сторони дії як намір, мета, прагнення, і її варто відрізнити від зовнішніх стимулів та реакції на них [132, с. 615], це активні стани психіки, які спонукають людину вчиняти певні дії. Основні характеристики мотивацій – інтенсивність і стійкість [149, с. 660], це: 1) внутрішній (психологічний) процес (механізм) виникнення спонукань, що ґрунтуються на потребах, інтересах, почуттях, емоціях тощо, динаміка їх розвитку через потяги, бажання, прагнення діяти в наміченому напрямі; 2) результат формування мотиву та обґрунтування (аргументація) на цій основі вольового акту, його психологічної причини. Мотивація поведінки включає свідомість особи, її ставлення до себе, інших людей, суспільства загалом, існуючих у них моральних і правових вимог, співвіднесення з ними наявних мотивів і спонукань при виборі форм і засобів задоволення потреб, зокрема злочинів (суспільно небезпечних і протиправних) [230, с. 779].

У контексті дослідження менталітету мотивація трактується як процес вибору між різними можливими діями, процес, який регулює, спрямовує дію на досягнення специфічних для цього мотиву цільових станів і підтримує цю спрямованість. Мотивація – це не єдиний процес. Вона складається з різнорідних процесів, які здійснюють функцію саморегуляції на окремих фазах поведінкового акту. Від мотивації залежить, як і в якому напрямку будуть використані різні функціональні здібності, що впливають на формування ментальності [2]. Мотивацією також пояснюється вибір між

різними можливими діями, між різними варіантами сприйняття і можливими змістами мислення, крім того, нею пояснюється інтенсивність у здійсненні вибраної дії і досягненні результатів [201].

Якщо мотиви визнаються зовнішніми, розумовими факторами, то мотивації властиві внутрішні, почуттєві фактори, щоб розкрити мотивацію поведінки людини, в мотиваційній сфері потрібно виявити внутрішні (духовно-душевні) стимули, рушійні сили і психічну реакцію на них. Внутрішні стимули поведінки більше стосуються підсвідомої зони, яка містить багато інформації, зокрема й ментальної, правової, моральної тощо. Щоб досягнути компоненти правового менталітету, необхідно досягнути внутрішні процеси, які відбуваються в людині, що є складним завданням. Але у цих процесах перебуває ментальність, яка сформована мотиваціями.

Н. Подольчак дослідив, що на мотивацію впливають такі аспекти: досвід, емоції, цінності, очікування, потреби. Суть теорії зводиться до формування та підкріплення позитивного досвіду, управління теперішнім (емоціями, потребами, цінностями) та окреслення сприятливого майбутнього. Ці чинники впливають один на одного та вільно формують ситуацію. При цьому один з виділених елементів теорії мотивації може мати вирішальну залежність від чинників внутрішнього, зовнішнього середовища, або їх унікальної комбінації елементів в кожний момент часу [149, с. 10].

Звичайно, не всі згадані вченим чинники є ментальними, але тією чи іншою мірою вони впливають на нього, тому за їхніми проявами можна досягнути деякі елементи правового менталітету. Але ці досягнення найповніше можна здійснити в позаграничному бутті, вибравши доцільні форми і методи, які відповідають умовам інтелігібельності та сенсильності, а отже, умовам сутності й існування метаантропології правового менталітету.

Сутність – це філософська, постійна, основна властивість речі, без якої вона немислима; атрибут субстанції [173, с. 620]; це філософська категорія (есенція), що виражає головне, основне, визначальне в предметі, те, що зумовлено глибинними, необхідними, внутрішніми зв'язками й тенденціями

розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення [188, с. 1–5]; це категорія онтології на позначення внутрішньої сукупності істотних властивостей предмета, без яких він існувати не може. Сутність не дана людині у відчуттях, а досягається мисленням [210, с. 623]. Сутність є підставою інтелігібельності, а відтак підставою істинності самого пізнання. Шукаючи істини про річ, ми турбуємося передусім про розкриття її сутності [186, с. 122]. Сутність у філософії (метафізиці) часто є синонімом душі, а деякі екзистенціалісти стверджують, що всі індивідууми отримують свою душу і дух після свого існування, що вони розвивають свою душу і дух впродовж усього життя [188, с. 3–5].

Правовий менталітет є прихованим від безпосереднього сприйняття і виявляється у правових явищах. Цей внутрішній аспект сутності має відношення до душі і духу, оскільки підкреслює індивідуальність людини, особистість. Такий стан людини є інтелігібельно осягненим, що найповніше розкривається в метаантропології.

Зокрема, на буденному рівні сутність правового менталітету полягає в тому, що наявність сутності певного компонента менталітету сприяє сутності інших нементальних ознак. Тобто всі дії буденного мають своє інтелігібельне пояснення, що випливає з внутрішніх зв'язків. Внутрішні зв'язки забезпечує правовий менталітет, тому ці зв'язки мають свої особливості, відрізняють одну людину від іншої, одну націю від іншої тощо. Фактично ці приховані ментальні зв'язки визначають буденний інтелігібельний рівень людини і розвивають його в певному напрямку, який бажано постійно скеровувати в онтологічний бік.

Буденний рівень правової ментальності людини має свої особливості, феномени, які неоднозначно трактуються і самою людиною, й іншими людьми. На нашу думку, у правовому менталітеті людини є елементи поведінки, які важко пояснити, бо вони є дивними (подібно до дивного атрактора в синергетиці). Цей дивний ментальний елемент є складним утворенням, який містить ще дрібніші частинки – інгредієнти: біологічні,

психологічні, моральні, релігійні тощо. Тому всебічне пізнання на буденному рівні дивного ментального елемента потребує енциклопедичних знань практично всіх наук, що, зрештою, також не гарантує успіху.

Тривалий час вивчення правосвідомості в науці зводилося до формального виокремлення її структурних рівнів, до схематичного позначення елементів її змісту тощо. Визнавалося, що детермінує і відіграє визначальну роль у правосвідомості саме правова ідеологія. Правова психологія трактувалася при цьому в основному як те, що не має істотного значення, що вимагає активного впливу і виховання, як нижчий рівень [179].

На нашу думку, за вказаних обставин, жоден рівень не можна трактувати як «нижчий чи вищий», адже саме сукупність, інтеграційна єдність усіх елементів системи чи явища дозволяє скласти чітке завершене розуміння досліджуваного явища, процесів.

Зі змісту правової психології відкидалися ті прояви реальної правосвідомості людей, які «не вписувалися» в парадигми офіційної правової політики, політичної соціології й ідеології та могли формувати ментальність в іншому векторному спрямуванні. Поза полем зору правознавства, соціальної філософії та політичної соціології виявилася сфера проявів правової психології, яка, на відміну від ідеологізованих установок держави, справді регулює і визначає повсякденну поведінку людей у сфері права [170].

З огляду на зазначене було б цікаво простежити взаємозв'язок таких структурних елементів людської психіки як свідоме і несвідоме в процесі впливу саме правового менталітету на формування правомірної поведінки.

Можна припустити, що структура людської психіки виглядає так [168]:

1. Несвідома частина психіки, що охоплює те, що виникло в результаті процесу сублімації і виражає вимоги цієї культури до людини як до члена суспільства. У цій сфері можна виділити елементи колективного й індивідуального несвідомого.

2. Власне свідомість як раціональна частина психіки людини, що не позбавлена, зрозуміло, чуттєвих (сенсирельних) елементів. Залежно від форми і ступеня взаємодії з несвідомим, свідомість охоплює:

а) «ідеальне», тобто сукупність уявлень про те, якою має бути поведінка людини в правовій сфері з позиції суспільства і/або макрогрупи, до якої належить цей індивід. Безумовно, за окремими винятками, ідеальне містить уявлення саме про правомірну поведінку, оскільки даний вид правової поведінки найбажаніший для суспільства і макрогрупи (за умови, що суспільство або певна група не криміналізовані). Цей «прошарок» свідомості формується під активним впливом вказаного рівня [164];

б) «реальне», тобто сукупність уявлень про те, якою є правова поведінка людини в реальності, в її об'єктивній даності. Зазначений «прошарок» формується в основному під впливом об'єктивних чинників [157, с. 281]. Можна також припустити, що існує певний вплив з боку підсвідомого і витісненого;

в) «бажане», тобто сукупність уявлень про те, якою певній людині як представнику мікрогрупи і/або як автономній особистості хотілося б бачити власну поведінку, поведінку оточення і світ загалом [152]. Ця сукупність вимог, які людина висуває до правової дійсності, правової поведінки особистості, формується в основному за її активними діями.

3. Несвідома частина психіки, що охоплює такі прояви, які зумовлені існуванням людини як біологічної істоти, що володіє інстинктами, пристрастями тощо. Рівень 3, як і рівень 1, містить елементи колективного й індивідуального несвідомого. Однак колективне несвідоме в ньому визначено не так етнічною і культурною належністю індивіда, скільки «залишками» того досвіду, який людство набуло на доцивілізаційному етапі свого розвитку [151].

Можна припустити, що в механізмі формування правомірної поведінки особи беруть участь несвідомі елементи психіки, хоча правосвідомість належить тільки до свідомої сфери людської психіки. Особливо ця участь

помітна в деяких нестандартних для індивіда ситуаціях, наприклад, афект, а також завжди, коли індивід керується не стільки розумом, свідомістю, скільки інтуїцією [139].

Можна зробити висновок, що така участь у вказаному механізмі призводить до формування в правовій свідомості таких утворень, які мають ознаки і правосвідомості, і несвідомого, та є «перехідними» елементами.

Зауважимо, що дивний ментальний елемент не досягається ні інтелегібельно, ні сенсигельно. Він властивий конкретній людині, не поширюється на інших. Тому людину (у ліпшому випадку) називають диваком. Змінити цю ментальну дивакуватість неможливо, як і передбачити наслідки поведінки. Цей елемент є прихованим і проявляється з різною силою й частотою. Можливо, що дивний ментальний елемент містить у собі таємничі, приховані і не розвинені творчості людини.

Правові явища містять і граничну сутність менталітету, що виражається зовнішньо. Завдання полягає в тому, щоб у правовому явищі досягнути граничний рівень менталітету. Осягнення потрібно здійснити інтелегібельним чи сенсигельним способом (або і тим, і тим). Вдаючись до інтелегібельного способу, необхідно зосередити увагу на вмінні користуватися розумом, інтелектом на граничному рівні.

Інтелект – це знаряддя, що не піддається налаштуванню, проте потребує передумов, головною з яких є уважність. Потьмареність погляду розуму має місце саме тоді, коли розум неухажний, тобто не зосереджений на своїх функціях. Розум в аспекті уважності/неухажності визначає ступінь актуалізації потенційних людських здатностей [65, с. 120]. Тобто людина, маючи природний розум, повинна доводити його до витонченості, тонкочуйності, щоб у найпростіших елементах своєї чи іншої людини думки досягнути вміст правового менталітету. Треба зрозуміти, що в цьому правовому явищі був прояв менталітету, а не чогось іншого. Це здійснюється у граничному вимірі за допомогою метафізичного методичного мислення.

Передумовами методичного мислення є, на нашу думку, уважне скерування сформованого інтелекту на таку засадову здатність розуму як пізнання онтологічності і природності. Використовуючи методи доведення, відкриття, людина культивує свою проникливість у сфері ментального розуму. Тільки духовно налаштована інтелегібельно-пізнавальна сила дає змогу вийти за межі буденності і пізнати ті ментальні структури, котрі насправді існують.

Звичайно, у кожної людини є своя потенційна здатність, своя природна обдарованість у сфері інтелекту, тому інтелегібельний спосіб осяяння менталітету буде різним. Доцільно вдатися до сенсигібельного способу, який міститься, зокрема, в інтуїції. При онтологічно-природних засадах інтелекту інтуїція може відображати в основному правдиві покази ментальних структур. Інтуїція, почуття у граничному діють після розумового осяяння або в тих випадках, коли розуму виконати це не під силу.

У контексті зазначеного вище зауважимо, що, визнавши моральний закон як найважливіший мотив, що примушує людину до виконання нею свого обов'язку, І. Кант стверджує, що людина ніколи не може втратити поваги до морального закону. Водночас підтримання моральності в людині філософ вважає головним завданням суспільства.

Засобом, який здатний вплинути на зміну якісного стану звичаїв, І. Кант вважає моральне виховання. Вплив на звичаї, на думку вченого, повинен починатись не з їх виправлення, а зі зміни способу думок, з утвердження характеру людини. Водночас дуже важливо, зазначає І. Кант, вчити дітей співвідносити вчинок з обов'язком, але так, щоб максима самолюбства не впливала на максиму вчинку. Для цього, продовжує мислитель, корисним буде аналіз вчинків різних людей, що здійснюється з позиції моральної їх цінності. Подібні вправи, робить висновок філософ, повинні перейти у спосіб мислення і сприяти виробленню рішень, які людина ухвалює на основі обов'язку [31, с. 52].

Важливим компонентом морального виховання, його обов'язковою ланкою І. Кант вважає людську душу. Дуже важливо впливати на неї так, щоб вона пробуджувалась, наповнювалась почуттям піднесеності, поваги до обов'язку, який виконується. Необхідно, щоб душа брала участь у пробудженні морального способу думок. Тоді останні (думки) братимуть участь у протидії збоченості мотивів у максимах, викликатимуть «повагу до закону як до найвищої умови всіх максим, що приймаються» [79, с. 154].

На нашу думку, світоглядно-правова концепція І. Канта значною мірою завдяки наявності в ній зовнішнього регулятора виявляється ідейно близькою за своїм змістом до ідеалістичних теорій права.

Моральний закон – це діло божественної Мудрості. Він вказує людині ті дороги, ті норми поведінки, що провадять до обіцяного блаженства, і забороняє йти шляхами, що віддаляють від Бога.

Через гріх не всі й не завжди можуть відчуті цей закон однаково виразно й безпосередньо. Тому Бог «записав на таблицях Закону те, чого люди не читали у своїх серцях» (св. Августин).

Природний закон, що його Творець закарбував у серці кожної людини, означає, що людина також бере участь у мудрості й доброті Бога. Цей закон виражає первинне моральне чуття, яке дає змогу людині власним розумом розпізнавати добро і зло. Природний закон, універсальний і незмінний, становить підвалину всіх основоположних прав й обов'язків людини, а також людської спільноти й самого державного законодавства. Якби в серце людини не був вписаний цей закон, який змушує її розрізняти між злом і добром, то кожен дотримувався би власної моралі й не існувало б взагалі ніяких законів. Наприклад, людина могла б тоді дотримуватися свого переконання, що вбивати невинну людину – це не погано і навіть похвально. Однак права вбивати в людини ніколи не було і не буде. Це твердження зовсім не означає насадження католицької віри, воно є лише нагадуванням про те, що від початку вже вписано в серці людини, і вписано для того, аби людина була щасливою, бо добро завжди провадить до блага людини.

І навіть якщо якийсь суспільство вирішує більшістю голосів ухвалити закон про те, що вбивати дітей, наприклад, у материнській утробі, допустимо, – це не означає, ніби цей злочин раптом перетворюється на добру справу. Він залишиться жахливим злочином. Називати той чи інший учинок добрим чи злим – це не сфера компетенції ні парламенту, ні якого завгодно іншого органу, що не може ніяким декретом перетворити зло на добро. Легалізоване вбивство завжди залишиться вбивством, перекручення – збоченням, навіть якщо його назвати іншим словом.

Свобода – це дорогоцінний дар, властивий людині. Але людина не може бути вільною чинити зло, тому що інша людина також вільна і ніхто не має права завдавати їй зло. Людина не володіє свободою вбивати, красти, мучити інших людей, завдавати іншим матеріальних збитків. Аби погодитися з цим, не потрібно бути вірянином. Людина має свободу для творчого й відповідального вершення добра, а не зла. Злі вчинки – це зловживання свободою, тому суспільство карає за злочини. Виступаючи проти легалізації зла, Церква не насаджує моральний закон суспільству. Закони в Церкві існують тільки для послідовників цієї Церкви. Невіруючі не зобов'язані поводитися як віряни, і мета проповіді Церкви навіть з тих чи інших суспільних питань – зовсім не змусити інших виконувати її заповіді. Своїм учительством вона ніколи не мала на меті змінити цивільні закони так, щоб невіруючі чинили як віряни. Соціальне вчення Церкви спонукає радше змінити закони так, щоб людина залишалася людиною, щоб вона була вільною і могла користуватися всіма своїми природними правами, щоб не заперечувалося право кожної людини на життя і гідність, відповідне її людській сутності, щоб зло не зневажало її свободу і не перешкоджало їй реалізовувати свій потенціал. Суспільство не має права називати добром зло і визначати, що добре, а що погано з морального погляду. Суспільство не має права також судити про совість людини: воно може судити лише про поведінку людини за тим чи іншим законом, прийнятим за домовленістю. Але існує не тільки закон, прийнятий за домовленістю: не можна ігнорувати

закону, вписаного в совість людини. Саме до цього й закликає Церква, звертаючись також до законодавців. Закон, вписаний у серце кожної людини, наказує не вбивати і не чинити зла ніколи й ні за яких обставин.

Наявність в індивіда свободної волі, що відображає приписи категоричного імперативу, сприяє підкоренню потягів і мотивів індивіда раніше усвідомленим уявленням розуму. У підсумку взаємодії вказаних компонентів настає усвідомлення людиною того, що є для неї обов'язком. Знання обов'язку, віра в його реалізацію роблять індивіда, на думку сучасних кантознавців, «правоздатним споживачем права, а в подальшому і захисником правової законності поза залежністю від міркувань вигоди» [30, с. 207].

Якщо світогляд – це духовно-практичний спосіб суспільної самосвідомості і самовизначення людини у світі, що завжди реалізується в конкретному світовідношенні, то світоглядна культура – це поняття, що відображає певну градацію рівнів розвиненості світоглядної свідомості, співіснування і тих її зразків, які відповідають вимогам суспільства, і менш прийнятних її варіантів. У науковій літературі це поняття почали вживати в останнє десятиліття разом з такими словосполученнями, як політична культура, моральна культура, культура виробництва, культура обслуговування тощо [19].

Неважко помітити, що подібні поняття мають оцінний характер і слугують у природній мові на позначення особливої – бажаної – якості того чи іншого виду людської діяльності. Зрозуміло, що вони мають сенс тільки в тому випадку, якщо в реальності разом з подібними «культурними» формами є й «некультурні», такі, що не відповідають ідеальним уявленням, форми цієї активності. Усе це повною мірою стосується й поняття світоглядної культури особистості правника, яке використовується за потреби показати наявність у такої особистості світогляду особливої якості, вищого порівняно з рівнем розвитку світогляду інших членів суспільства. Під якістю світогляду особистості розуміємо таку сутнісну його визначеність, завдяки якій всі

характерні для нього функції (регулятивна, орієнтаційна, відображально-інформаційна, інтеграційна, оцінна і передусім сутнісні функції самовизначення і духовно-практичного перетворення світу) складаються в певну єдність, що дозволяє співвіднести його із суспільно схвалюваними або несхвалюваними типами і рівнями світогляду. При найближчому розгляді під світоглядною культурою мається на увазі світогляд як самосвідомість творчої особистості, яка активно прагне осмислити своє буття у світі як певну цілісну єдність (у такому значенні, до речі, вперше використав поняття світогляду Ф. Шлеєрмахер наприкінці XVIII ст.) [126]. Такий світогляд протиставляється нереклексивним, неконцептуалізованим, пасивним його формам.

Сама якість, необхідна для того, щоб охарактеризувати світогляд особистості як «культурний» (тобто настільки розвинений, що може слугувати ідеальним зразком), визначається панівною в конкретному суспільстві ідеологією (як специфічною концептуальною формою вирішення світоглядних проблем), точніше тими соціальними інститутами, які займаються розробкою світоглядних питань і спрямовують ідеологічні процеси. Визначення світоглядних пріоритетів (величезну роль у цій діяльності відіграє філософія) настільки відповідальне, що будь-які, навіть незначні, помилки в цій сфері можуть спричинити непередбачувані практичні, безпосередньо життєві наслідки. Прикладом може бути терористична політика сталінського режиму, спрямована проти радянського народу, «ідейним» обґрунтуванням якої стало сталінське викривлення марксистського світогляду. Наслідки «практичного впровадження» цих довільних ідеологічних конструктів відчуваються в нашому суспільстві й досі [34].

Пограничний рівень правового менталітету досягнути досить складно. Річ у тому, що, як зазначає Н. Хамітов, пізнання, як правило, здійснюється через об'єктивацію – поділ світу на частини, об'єкти, оскільки пізнати буття в цілому неможливо. Однак істинне пізнання ніколи не зациклюється на окремих об'єктах як абстракціях буття поза їхнім зв'язком [205, с. 277–278].

Поділити правовий менталітет на частини, проаналізувати кожен з них і об'єднати в одне ціле потребує досить високого рівня творчості у позаграничному рівні.

Позаграничний рівень правової ментальності досягнути відразу інтелігібельним способом практично неможливо. Людина повинна увійти в сенсильний вимір і аж тоді намагатися зрозуміти сутність менталітету в явищі. При цьому досягнений зміст правового менталітету буде більше заслугою сенсильності, аніж інтелігібельності. Прикладом такої ситуації може слугувати екзистенційний стан вірянина.

Зокрема, навіть перебуваючи в одній вірі, в одній конфесії, людина не може зрозуміти іншої, а лише відчувати. Проте цього замало. Потрібно з духовного стану людини виокремити окремі ментальні елементи чи навіть дрібні його частини – інгредієнти. Такі відомості є глибоко внутрішніми і пізнати їх можна за зовнішніми проявами, реакцією на ту чи іншу інформацію, емоціями тощо. Для цього потрібні ґрунтовні спостереження.

За допомогою етнопсихологічного аналізу можна охарактеризувати правовий менталітет народу, який здебільшого виявляє себе у звичайному праві, правових традиціях, колективних уявленнях, інтуїтивному праві, і простежити його можна не тільки і не стільки за пам'ятками права, історичними подіями, скільки за народним епосом, що, за висловлюваннями Л. Петражицького, є «особливою сферою джерел права» [147, с. 426]. Саме в них можна знайти і побачити інтуїтивне право, ментальність нації, а також ставлення народу до права й держави, до різних правових інститутів і політичної влади.

Зазначимо, що емоційно-психологічну складову юридичної антропології цікавлять наявність правового почуття і правові стереотипи, що є проявом сенсильного досягнення антропології правового менталітету.

Правове почуття доцільно трактувати як неусвідомлювані емоційно-психологічні установки, що визначають ставлення в суспільстві до правової реальності, а стереотип правової поведінки – це емоційно-психологічні

звички юридично значущої поведінки, підґрунтя самої структури дії [145, с. 35]. Основою стереотипів поведінки виступають установки, що сформовані і розвиваються в індивідуальній психіці суспільно-правової взаємодії [134].

Для інтелігбельного і сенсильного осягнення метаантропології правового менталітету, а також ціннісної структури правового життя, правової культури та правосвідомості необхідно залучати методи семіотики.

Право є частиною символічного універсуму етносу, закріплене в культурно-семіотичному, знаковому просторі, що як формує сценарій поведінки людини, так і здійснює її тлумачення або інтерпретацію через смислове конструювання низки юридично значущих категорій і понять, символів. Правовий символізм транслює певну інтенційну спрямованість, смислову перспективу, будучи тим самим базисною опорою правового світогляду, юридичною організацією життєвого простору і політико-правової взаємодії соціальних суб'єктів [14].

Семіотичний і символічний методи пізнання тісно пов'язані з етнопсихологічною категорією «правовий архетип». У процесі свого розвитку етнопсихологічний напрям в антропології кілька разів змінював назву, зберігаючи при цьому концептуальну спадкоємність.

Першим етнопсихологічний підхід в антропології почав розробляти Франц Боас, котрий виходив з передумови: кожна культура має власний унікальний шлях розвитку [16].

Для дослідження задекларованої проблематики важливо акцентувати увагу на етнопсихологічних аспектах наукового пошуку.

Поняття «психологічний склад нації» є досить складним для операційного визначення. Тому в етнопсихології здійснено не одну спробу відшукати такі еквіваленти до цього поняття, які були б найбільш прийнятними для їх використання в емпіричних дослідженнях. Як синонім до поняття «психологічний склад нації» вживаються поняття «національний характер», «національна самосвідомість» чи просто «національна психологія». Однак введення великої кількості таких понять не вирішує

проблеми і тільки вносить термінологічні розбіжності, яких не можна допустити.

Тому важливим завданням сучасної етнопсихології є з'ясувати сутність і зміст її основних феноменів і побудувати їхню структуру на цих засадах. Вивчення структури етнопсихологічних понять відбувається в руслі двох напрямів. Представники першого напрямку зараховують до цієї структури компоненти, що належать до загальної й соціальної психології (характер, темперамент, почуття, воля тощо). Вивчення певних загальних та особливих якостей національної психології, національного характеру, які є складниками змісту і форми проявів етнопсихологічних феноменів, мають стосунок до другого напрямку. Обидва напрями заслуговують на особливу увагу.

У сучасній науці існує три основні підходи до розуміння етнопсихології [11]. Перший підхід подібний до крос-культурної психології Заходу. Його прихильники вважають етнопсихологію галуззю загальної психології і користуються поняттями та методами дослідження загальної психології. Водночас основну мету етнопсихології вони вбачають у встановленні конкретних проявів особистості, формуванні психічних процесів і станів у представників різних народів.

Другий підхід трактує етнопсихологію як галузь соціальної психології, що вивчає процеси міжетнічної та внутрішньоетнічної взаємодії на груповому рівні. Відмінність цього підходу від першого полягає в тому, що об'єктом його дослідження виступають етнічні спільності, закономірності їхнього розвитку, психогенезу та взаємодії, а не їхні окремі представники.

Третій підхід пов'язує етнопсихологію з етнографією та зосереджується на вивченні культурних особливостей певних націй, етносів і народів та встановленні зв'язків між цими особливостями і національною психологією.

У контексті нашого дослідження важливо осмислити:

– особливості поведінки, емоційні реакції, психіку, характер, національну самосвідомість, етнічні стереотипи людських спільнот;

- системні зв'язки між психологічними і культурними змінними при порівнянні етнічних спільностей;
- психічні риси етносу і його представників, міжетнічну взаємодію і конфлікти;
- своєрідність прояву і функціонування психіки членів різноманітних етнічних спільностей;
- складні процеси духовно-психічного розвитку народу;
- етнічну, культурологічну, психологічну своєрідність людей, народів, націй, що виокремлюються під час розвитку.

Архетипічні коди етнічної правосвідомості зумовлюють форми і способи розуміння, сприйняття, пізнання правової реальності, а також складний комплекс правових установок, когнітивних можливостей та інших моделей структурування правової мислєдіяльності. Етнопсихологічні методи дозволяють розглянути внутрішню складову звичаєво-правової взаємодії між індивідами, що будується на емоційно-психологічному тлі правосвідомості та проявляється через інтелігібельне й сенснбельне осмислення.

Отже, інтелігібельне і сенснбельне осягнення метаантропології правового менталітету є трансцендентальним. Тільки за допомогою трансцендентального мислення можна пізнати справжню мапу ментальних структур, зрозуміти видимі впливи одного менталітету на інший, дати реальну оцінку поведінки людини, виділивши при цьому ментальні причини.

Висновки до третього розділу

У цьому розділі доведено, що буденний вимір менталітету здійснюється у правовому полі. Тобто компоненти правового поля впливають на складники менталітету людини, відповідно буденність найтісніше пов'язана з правовими рисами менталітету, що потребує спеціального дослідження.

Розглядаючи менталітет у граничному екзистенційному вимірі, проаналізовано процес ментальних утворень за допомогою екзистенціалів та чеснот. Зазначено, що це ментальне утворення людина здійснює креативно (творчо) з виходом у віртуальну реальність і враховуючи різні рівні ментальної свідомості та повноту набуття чеснот. Звичайно, в ідеальному виді дифузії чеснот з менталітетом не існує, оскільки є ще й інші впливи, які важко відстежувати. Проте основне міститься в них, і це можна дослідити на тих прикладах, де яскраво виражені розглядувані характеристики. Тому в більшості ментальних утворень чесноти й менталітет мають екзистенційну спорідненість, оскільки є детермінантами однієї людини в природно-правовому просторі. Іншу людину характеризує дещо інша спорідненість у зв'язку з іншою точкою координат у просторі.

У граничному вимірі ментальний матеріал з'являється серед різноманітних екзистенціалів й узгоджується з чеснотами. Тобто екзистенційні ментальні утворення потребують чеснот, внаслідок чого появляються нові феномени ментальних утворень.

Вихід людини в позаграничний природно-правовий простір свідчить про наявність у неї особливого світогляду – філософського, філософсько-правового, метафізичного. Звичайно, цьому передувало добре розвинутий буденний світогляд, індивідуальні пориви у незвичайний духовний світ, які формували особливі бачення, перспективи реалізації онтологічних природно-правових метафізичних засад.

Метаграничний вимір менталітету координує діяльність людини, оскільки впливає на буденний вимір, що позначається на діях, думках, почуттях оточення, захищає від неантологічних проявів, хоча така ситуація є невидимою, але природною.

Менталітет у позаграничному природно-правовому просторі характеризується особливим стилем світосприйняття, оскільки має таке джерело духовності, яке найбільше відповідає умовам онтологічності. Крім того, у позаграничному природно-правовому просторі міститься не

підвладний людському аналізу природний імператив, який шляхом необхідної ментальної дифузії за допомогою ментальної енергії формує таку ментальну пам'ять і виробляє такий ментальний імунітет, які зберігають власне ментальне обличчя узгоджено з вивіреними національними традиціями. Менталітет у позаграничному природно-правовому просторі формується впродовж цілого життя людини під онтологічною дією різних природних, суспільних, державних та інших чинників.

Правовий менталітет, який перебуває у правовому полі, екзистенційному вимірі та природно-правовому просторі, людина повинна досягнути своїм розумом і почуттями, тобто шляхом інтелігібельного і сенсигібельного осмислення. Передусім досягнення людина здійснює власними зусиллями, переборюючи екзистенційні труднощі, щоб добратися до цінностей правового менталітету в людській життєдіяльності. На нашу думку, таке досягнення метаантропології правового менталітету найповніше здійснюється через мотиви, яким передуює інтерес.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі на основі одержаних наукових і практичних результатів вирішено наукове завдання філософсько-правової концепції менталітету. Цьому сприяли філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи дослідження, за допомогою яких обґрунтовано достовірні результати, що мають якісні та кількісні показники метаантропології менталітету.

Головні наукові та практичні результати дослідження:

1. Компоненти правового поля впливають на складники менталітету людини, тому буденний вимір менталітету найтісніше пов'язаний з правовими рисами менталітету. Зокрема, на ментальні феномени імперативно свідомо впливає основний компонент правового поля – нормативно-правові акти. Інші буденні норми, традиції, складені цінності, практичні настанови також впливають на ментальні феномени, щоправда, менш імперативно, але більше підсвідомо. Людина діє композиційно: свідомо і несвідомо, тому виявлені правові ментальні норми в буденному вимірі потребують перевірки на істинність, онтологічність. Для визначення відповідності буденного правового менталітету природній онтології людина має сама зрозуміти свою природу, свій уклад повсякденного життя і критично проаналізувати набуті ментально-правові норми. У буденному вимірі соціальне середовище може «пропонувати» нові природні норми поведінки, які можуть витіснити колишні ментально-правові норми, яких не сприймає середовище.

2. Граничний екзистенційний вимір більше характеризується підсвідомістю. Тому витіснені з буденного виміру ментально-правові норми набувають дієвості у граничному, який є несвідомим початком надприродного, часто спочатку незрозумілого, навіть загадкового, що породжує локальні екзистенціали. Наявність локальних екзистенціалів свідчить про певну потенційну енергію, про можливі дії, які впливають з онтологічних вимірів.

3. Метаграничний вимір менталітету є метафізичним простором, діалектичною цілісністю, яку творить людина і наповнює дифузійними екзистенційно-ментальними нормами. У процесі життєдіяльності зі стану дифузії формуються ментально-правові потоки, на які очікує навколишнє середовище, утворюючи ментальний простір довкілля. Метаграничний вимір менталітету координує діяльність людини, оскільки впливає на буденний вимір, що реалізується в діях, думках, почуттях, захищає від неонтологічних проявів (такий захист здійснюється невидимо, але природно). У позаграничному вимірі на менталітет впливають екологічні, економічні, політичні чинники. При цьому важливо усвідомити, що онтологічний аналіз менталітету зводиться до того, що світ створюється думкою, а отже, думкою й руйнується. Якщо абіотичні та біотичні процеси містять норми саморегуляції, самовідтворення життя у біосфері (для розвитку людства), то антропогенні процеси, які насичені гносеологічними інтенціями космічної людської діяльності, можуть виходити зі стану стабільності біогеохімічних циклів. Такий «вихід» може набирати квазіном і знайти місце серед ментальних норм, що є негативним явищем. Виникає екологічна криза, з появою неонтологічних думок антропогенного походження відбувається розпад зв'язків живої і неживої природи, внаслідок чого може з'явитися генетично модифікований менталітет, надмірна кількість людських факторів у природі.

4. Правовий менталітет, який перебуває у правовому полі, екзистенційному вимірі та природно-правовому просторі, людина повинна досягнути своїм розумом і почуттями, тобто власними зусиллями, передбачаючи при цьому можливі екзистенційні труднощі. Таке досягнення метаантропології правового менталітету найповніше здійснюється через мотиви. Вихід людини в позаграничний природно-правовий простір формує онтологічні мотиви, які дають змогу досягнути менталітет з природних позицій. Основним мотивом досягнення людиною власного менталітету є орієнтаційний, а менталітету свого ближнього –

комунікативний. Окрім мотивів, досягнення метаантропології правового менталітету здійснюється через мотивації. Якщо мотиви визначаються зовнішніми розумовими чинниками, то мотиваціям властиві почуттєві фактори. Розкрити мотивацію поведінки людини потрібно в мотиваційній сфері, виявити внутрішні (духовно-душевні) стимули, рушійні сили і психічну реакцію на них. Внутрішні стимули поведінки більше стосуються підсвідомої зони, яка містить багато інформації, зокрема ментальної, правової, моральної тощо. Щоб досягнути компоненти правового менталітету, необхідно зрозуміти внутрішні процеси, які відбуваються в людині, що є складним завданням. Всі дії буденного виміру мають інтелігібельне пояснення, що випливає із внутрішніх зв'язків, які забезпечує правовий менталітет.

У правовому менталітеті людини є елементи поведінки, які важко пояснити, оскільки вони дивні (подібно до дивного атрактора в синергетиці) і є складним утворенням, що містить ще дрібніші частинки-інгредієнти: біологічні, психологічні, моральні, релігійні тощо. Дивний ментальний елемент не досягається ні інтелігібельно, ні сенсильно. Він властивий конкретній людині, не поширюється на інших. Цей прихований елемент, що проявляється з різкою силою та частотою, можна виявити у граничному вимірі за допомогою метафізично-методичного мислення. Передумовами такого мислення є скерування сформованого інтелекту на таку засадову здатність розуму, як пізнання онтологічності і природності. Тільки духовно налаштована інтелігібельно-пізнавальна сила дає змогу вийти за межі буденності і пізнати ті ментальні структури, які насправді існують. Інтелігібельні способи досягнення менталітету можуть бути різними. Доцільно вдається до сенсильного способу, який міститься, зокрема, в інтуїції. При онтологічно-природних засадах інтелекту інтуїція може відображати в основному правдиві покази ментальних структур. Інтуїція як почуття у граничному вимірі діє після розумового усвідомлення, або в тих випадках, коли розуму це виконати не до сили.

Позаграничний вимір правової ментальності досягнути відразу інтелегібельним способом практично неможливо. Людина повинна увійти в сенсбельний вимір і аж тоді намагатися зрозуміти сутність менталітету в явищі. При цьому досягнений зміст правового менталітету буде більше заслугою сенсбельності, аніж інтелегібельності. Прикладом такої ситуації може слугувати екзистенційний стан вірянина.

5. Дослідження менталітету породжує нові висновки, якщо його здійснювати з філософсько-правовим обґрунтуванням з огляду на своєрідне предметне поле менталітету. До предметного поля менталітету належать: менталітет населення, ментальність, джерела менталітету, етнонаціональний фактор, види менталітету тощо. Менталітет є статикою і складається з базових теоретичних несвідомих компонентів, які є основою інтегральних установок, настанов, потенційних засад світосприйняття, які можуть (за певних умов) проявитися в життєдіяльності людини. А ментальність містить кінетичні компоненти менталітету, які знайшли своє місце у проявах людини. Це інтегральна база інтелекту в діях. У тих чи інших ситуаціях не всі компоненти менталітету виявляються дієвими. У ментальності як динаміці проявляються тільки деякі елементи менталітету у формі мислення, почуттів, пристрастей, дій. У соціальній ментальності найбільше проявляються певні юридичні (правові) приховані впливи, які й підпадають під філософсько-правове обґрунтування й утворюють первинне ментально-правове поле чи простір.

Ментально-правове поле ґрунтується на двох групах принципів: природних і культурологічних. Група природних принципів відображає закодовані установки, глибинні процеси, що відбуваються в кожній людині і змінити які неможливо, оскільки вони є людським творінням, природним дарунком. Культурологічна група принципів менталітету людини відображає процес творчості, тобто це вже не конкретна даність, а досягнення, практичний результат, який визнаватиметься цінністю за умови, що не суперечитиме природному дарунку. Тож культурологічна

група принципів є насправді продовженням природних принципів. Існують також одиничні принципи: перманентність, самостійність, дифузійність.

Виокремлено функції менталітету (доконечно-постачальна, проєкційно-рефлексивна, методологічно-ідеологічна) та ментальності (онтологічно-перцептивна, етнічно-продукувальна, моделювально-очищувальна, ментально-нормотворча).

6. Правовий менталітет складається з компонентів, пов'язаних з правовою природою людини (її анатомією і психологією), природним та позитивним правом (антропологією права), іншими чинниками, які досліджуються багатьма науками. Існує дві групи компонентів правового менталітету: онтологічно-природна й деонтологічно-культурологічна. Першій групі властиві тісно-душевні установки космічного детермінізму, природні та специфічно природжені норми, етнічно-родинні феномени, які мають причиново-наслідкове обґрунтування. Друга група містить такі компоненти правового менталітету: антропологічно-етичний детермінізм, культурно-правові норми, соціалізаційні настанови та закономірні зв'язки між ними. Ці дві групи компонентів є обов'язковими, одна без одної не існує, перша група впливає на другу. Якщо перша група компонентів є незмінною, то друга піддається корекції.

7. Правовий вимір менталітету зумовлюється відповідними державними дозволами і заборонами. Як правило, на державному рівні більше функціонують заборони. На буденному ж рівні, зазвичай, відсутні категоричні заперечення, радикальні дії держави щодо обмеження ментальних проявів. Однак у тоталітарних державах такі обмеження існують. Вони містяться в конструкції, потім у законах та підзаконних актах. Це стосується мовних питань, релігійних розбіжностей, освіти, культури. Здебільшого заборони насильно утверджують неприйнятні для менталітету державні пріоритети, вводять ментальне життя в межі жорстких регламентацій. Із дозволів і заборон щодо прояву окремих особливостей менталітету впливає, що такий вплив на людину є

негативним. Ментальні дії під контролем позитивного права, надуманого державного обмеження можуть призвести до соціального вибуху, масових народних незадоволень. Ментальні феномени повинні бути дієвими, живучими, оскільки вони формувалися без участі сили, примусу.

8. Менталітет у природному праві визначається ментальним правом, підсвідомим правом і правовою свідомістю. Ментальне право – це імперативна філософсько-правова культура підсвідомості, яка сформована синергетично в буденному, граничному та позаграничному екзистенційному вимірах і діє на основі природних донаукових знань. Підсвідоме право – це система закритих психічних процесів, які не перебувають у фокусі свідомості, але впливають на поведінку людини за правилом дивного атрактора. Підсвідоме право утворене природним і надприродним правом, під впливом ментального права і скероване на регулювання постійної діяльності, безперервного процесу душевного життя людини. Цінність підсвідомого права в тому, що воно робить достовірними не стільки слова, як дії, емоції, екзистенційні парадигми, сприяє формам і методиці «читання» людини за її антропологічними властивостями. Дія підсвідомого права є автономною дією відносно свідомості. Однак свідомість при активних зусиллях може контролювати дію норм підсвідомого права.

9. Правова характеристика архетипів культури в менталітеті впливає з природного формування, з антропологічних, ментальних архетипів, які формують ментальну правову культуру, зокрема ментальну правосвідомість. Ці процеси здебільшого відбуваються несвідомо. Несвідоме виявляється у формі звичок, ментальних навиків, які не потребують творчості, є невпорядкованими, мають закриту оболонку (систему), належать тільки одній людині. Інформація, яка не потрапляє в розум, потрапляє в несвідоме. У підсумку утворюються два пласти: верхній – набутий, особистий; нижній – вроджений колективний. Для правової культури обидва пласти несвідомого є важливими, але особлива

цінність у нижньому, глибинному, природженому, що є колективним набуттям поколінь, архетипною культурою. Автономний режим функціонування забезпечують не всі ментальні архетипи правової культури, а тільки вибрані свідомістю. Відбір ментальної інформації здійснює свідомість із несвідомості ніби автоматично. Проте свідомість відіграє позитивну роль у пригадуванні ментальних архетипів і вирішує доцільність їх застосування в поведінці.

Ментальні архетипи доцільно порівняти з ментальними стереотипами. Так, будь-який архетип зародився в несвідомості дуже давно і пройшов тривалу природно-правову соціалізацію. Стереотипи є, як правило, продуктом теперішнього часу, який свідомість сприйняла без соціалізаційних впливів. Етнічні стереотипи бувають позитивні і негативні, чого не можна сказати про архетипи. Етнічні стереотипи формують ментальні стереотипи на основі архетипних культурологічних елементів. Небезпечним є потрапляння чужих, чужорідних стереотипів у ментальність народу. І хоч вони зрідка приживаються, проте можуть завдати шкоди національній антропологічній ментальності.

10. Утворення ментальних норм за участю чеснот відбувається у граничному екзистенційному вимірі. Людина здійснює це креативно (творчо) з виходом у віртуальну реальність, при цьому враховує різні рівні ментальної свідомості та повноту набуття чеснот. У більшості ментальних утворень чесноти і менталітет мають екзистенційну спорідненість, оскільки є детермінантами однієї людини в природно-правовому просторі. Іншу людину характеризує дещо інша спорідненість у зв'язку з іншою точкою координат у просторі.

У граничному екзистенційному вимірі менталітет потребує нового духовно-душевного підживлення – чеснот. Кожна чеснота виводить ментальну норму на вищий рівень. Оскільки в чистому виді чесноти не існують, то їхній вплив на менталітет буде сукупним. Внаслідок цього може утворитися кілька ментальних норм, які доповнюють одна одну.

Тобто у граничному вимірі локальні екзистенціали набувають змісту ментальних норм. Креативність граничного екзистенційного виміру менталітету ґрунтується на певних природних принципах, серед яких: еволюційність, спадковість, адекватність, необхідність, консерватизм, реальність та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аберкомби Н., Хилл С., Тернер Б. Социологический словарь / под ред. С. А. Ерофеева; пер. з англ. Москва: Экономика, 1999. 428 с.
2. Алстед Я. Психология, социология, общество: модели мотивации. *Социологические исследования*. Москва: Наука, 2002. № 9 (221). С. 17–28.
3. Альчук М. П. Філософія права Богдана Кістяківського: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНІ імені Івана Франка, 2010. 300 с.
4. Андрущенко В. П., Бойченко М. І., Бакіровта В. С. ін. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник. Київ: Знання України, 2002. 670 с.
5. Антонюк О. В., Головатий М. Ф., Щокін Г. В. Етнократологічний словник: енцикл.-довід. слов. Київ: МАУП, 2007. 576 с.
6. Ануфриев Е. А., Лесная Л. В. Российский менталитет как социально-политический и духовный феномен. *Социально-политический журнал*. 1997. № 3. С. 16–27.
7. Ануфриев Е. А. Социальный статус и активность личности. Москва: Наука, 1984. 152 с.
8. Афанасьева Е. Г. У истоков человеческой жизни: правовые аспекты. Москва, 1994. 210 с.
9. Багнюк А. Філософія: навч. посіб.: у 2 ч. Рівне, 1997. Ч. 1. 475 с.
10. Багнюк А. Л., Стародубець В. О. Філософія. Ч. 2: Онтологія. Гносеологія. Соціальна філософія. Тернопіль: Вид. Стародубець, 2005. 412 с.
11. Балагутрак М. П. Генеза етнопсихології в Україні ХІХ століття: історико-етнологічний аспект. Львів: Ін-т народозн. НАН України, 2007. 224 с.
12. Балтаджи П. М. Поняття «ментальність» у сучасних наукових дослідженнях. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та

ін.]; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 21–28.

13. Бачинин В. А., Сальников В. П. Философия права. Краткий словарь. Санкт-Петербург: Лань, 2000. 400 с.

14. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. 438 с.

15. Берк П. Сила и слабость ментальности. *История ментальностей и историческая антропология: зарубежные исследования в обзорах и рефератах*. Москва, 1996. № 1. С. 14–19.

16. Боас Ф. Границы сравнительного метода в антропологии / пер. Ю. С. Терентьева. *Антология исследований культуры*. Санкт-Петербург: Универс. кн., 1997. Т. 1. С. 509–518.

17. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. Москва: Наука, 1973. 283 с.

18. Булатов М. О. Філософський словник. Київ: Стилос, 2009. 575 с.

19. Быстрицкий Е. К. Познание и миропонимание. *Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики*. Киев, 1981. С. 317–336.

20. Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. Киев: Наук. думка, 1991. 200 с.

21. Варій М. Й. Психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. Київ: Центр учб. л-ри, 2009. 288 с.

22. Васильченко О. М. Застосування концепції «буденна свідомість» у дослідженні соціальної поведінки особистості. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2015. Вип. 8. С. 26–45.

23. Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу. *Право України*. 1998. № 6. С. 108–112.

24. Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.

25. Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел, ред.-лексикогр.: В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
26. Веренич О. В. Розробка та впровадження формалізованої моделі ментального простору оточуючого середовища проекту чи програми. *Восточно-Европейский журнал передовых технологий*. 2016. № 2 (3). – С. 21–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vejpte_2016_2%283%29__4.
27. Взаємозв'язок трьох рівнів психічної діяльності людини: несвідомого, підсвідомого, свідомого. URL: <http://studme.com.ua/>.
28. Визгин В. П. Ментальность, менталитет. Современная западная философия: словарь. Москва: Политиздат, 1991. 175 с.
29. Виндельбанд В. История древней философии. Київ: Тандем, 1995. 368 с.
30. Виндельбанд В. Избранное: дух и история, без регистрации. Москва: Юристъ, 1995. 688 с.
31. Винославська О. В. Психологія: навч. посіб. Київ: ІНК ОС, 2005. 352 с.
32. Власевич Т. Ментальність як вихідний вимір народного світобачення. *Вісник Львівського університету*. Сер.: Філософсько-політичні студії. 2011. № 1. С. 56–65.
33. Волік О. В. Пізнання природи рідного краю – одна з необхідних умов самовизначення українців. Сучасні досягнення екології та їх імплементація у природничу освіту: матер. наук.-метод. семін. 2014. С. 52–54.
34. Вопросы формирования личности: сб. ст. / отв. ред. А. Б. Базаров. Самарканд, 1977. 90 с.
35. Воронкова В. Г. Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть). Запоріжжя, 2000. 176 с.
36. Всемирная энциклопедия: философия / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грищанов. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 2001. 1312 с.

37. Вундт В. Проблемы психологии народов. *Преступная толпа*. Москва, 1999. 320 с.
38. Газнюк Л. М. Батьківський дім як екзистенційна складова людського буття. *Ціннісні орієнтації та світоглядні позиції людини в контексті сьогодення. VIII Шинкаруківські читання: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Знання України, 2013. С. 94–99.*
39. Гайек Ф. А. Право, законодавство і свобода: нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. Київ: Аквілон-Прес, 2010. 448 с.
40. Гладкий С. О. Правовий менталітет як об'єкт правового самопізнання. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 14–16.
41. Головатий М. Ф., Панасюк М. Б. Соціальна політика і соціальна робота: термінологічно-понятійний словник. Київ: МАУП, 2005. 560 с.
42. Головка Б. А. Філософська антропологія. Київ: ІЗМН, 1997. 240 с.
43. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
44. Господаренко О. В. Жак Ле Гофф: Антропологічний підхід до вивчення ментальності. *Наукові промови*. Миколаїв, 2010. Вип. 108, т. 121. С. 127–132.
45. Грабовська С., Левкова О. Споживацька мотивація: психологічний ракурс. *Вісник науки*. 2003. Вип. 5. С. 416–422.
46. Гречин А. С. Социология правового сознания: учеб. пособие. Москва: Юнити, 2001. 256 с.
47. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Знання України, 1991. 240 с.
48. Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии. *Всеобщая история: дискуссии, новые подходы*. М., 1989. Вип. 1. С. 75–89.

49. Гуревич А. Я. Жак Ле Гофф и новая историческая наука во Франции. *Цивилизация средневекового Запада*. Москва: Прогресс – Академия, 1992. С. 352–373.
50. Гуцуляк О. Б. Метафізична Україна в ментальному хронотопі (філософсько-міфологічний аналіз). *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. Івано-Франківськ: Плай, 2011. Вип. 14. С. 48–57.
51. Гюстав Лебон. Психология народов и мас / пер. с фр. Е. Пименовой, А. Фридман. Москва: АСТ, 2017. 384 с.
52. Дамаскин О. В. Нравственное и правовое сознание как фактор безопасности личности, общества и государства. *Современное право*. 2005. № 6. С. 20–28.
53. Джинчарадзе Н. Г. Ожеван М. А., Толстоухов А. В. та ін. Основи філософії культури: словник (для студ. вищ. навч. закл.). Київ: Знання України, 2005. 254 с.
54. Дильтей В. наброски к критике исторического разума. *Вопросы философии*. 1988. № 4. С. 135–152.
55. Дмитрієнко Ю. М. Становлення і розвиток української правової свідомості: ментальні та ідеологічні права її суб'єктів в аспекті української правової ментальності. *Форум права*. 2011. № 2. С. 244–252. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11djmupm.pdf>.
56. Дністрянський С. Загальна наука права і політики [Фрагменти]. *Політологія: кінець XIX – перша половина XX ст.: хрестоматія* / за ред. О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. 800 с.
57. Дністрянський С. Нова держава. *Український скиталець*. Відень; Прага; Львів, 1923. 29 с.
58. Донченко О. Архетипи – спільне в нашому житті (розпізнавання архетипів як шлях до унікальності). *Психологія особистості*. 2011. № 1 (2). С. 170–181.

59. Емірілясова С. С. Про необхідність руйнування стереотипів: гендерний аспект. *Вісник Запорізького національного університету*. 2009. №2. С. 71–75.
60. Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2009. 790 с.
61. Енциклопедія історії України. Т. 7: Мі-О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2010. 728 с.
62. Ерина Н. А. Психологические особенности профессионального менталитета государственных служащих: дис. ... канд. психол. наук. Москва, 1997. 172 с.
63. Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей: пер. з фр. Київ: Дух і літера, 2016. Т. 4. 440 с.
64. Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей: пер. з фр. Вид. 2, виправл. Київ: Дух і літера, 2011. Т. 1. 576 с.
65. Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей: пер. з фр. Т. 2. Київ: Дух і літера, 2011. 488 с.
66. Жаботинський В. Про мови та інше. *Вибрані статті з національного питання*. Київ: Республікан. асоц. українозн., 1991. 136 с.
67. Жулинський М. Шевченкознавство: стан і перспективи. *Слово і час*. 2004. № 3. С. 61–69.
68. Завальнюк В. В. Правовий менталітет як підґрунтя антропологізації права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Т. 14. С. 19–25.
69. Заїка Ю. М. Архетипи української ментальності в творчості М. Рильського і М. Томчания. *Літературознавчі студії*. 2012. № 34. С. 335–340.
70. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посіб. для студ. іст. спец. ун-тів. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.

71. Зибцев В. М., Попов В. Ю. Господарський менталітет України: теорія, історія та сучасний стан. Донецьк: Норд-Прес, 2005. 176 с.
72. Иванец Г. И. Взаимосвязь интересов с целями, мотивами и волей. *Право и политика*. 2001. № 7. С. 76–78.
73. Иллюстрированный энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. Москва: Эксмо, 2006. 960 с.
74. История ментальностей. Историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. Москва, 1996. 255 с.
75. Иванова І. Б. Лінгвокультурологічні аспекти дослідження стереотипів. *Культура України*. 2014. № 47. С. 71–75.
76. Кайку М. Майбутнє розуму / пер. з англ. Анжела Кам'янець. Львів: Літопис, 2017. 408 с.
77. Калина Н. Ф., Черный Е. В., Шоркин А. Д. Лики ментальности и поле политики. Київ: Агропромиздат України, 1999. 184 с.
78. Кант И. Апперцепция. *Философская энциклопедия*. Москва: Филос. лит., 1960. Т. 1. С. 81–107.
79. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / авт. предисл. Ю. В. Петров. Санкт-Петербург: Наука, 1999. 472 с.
80. Кант И. Критика чистого разума. Москва: Мысль, 1994. 590 с.
81. Кант И. Основы метафизики нравственности. *Сочинения*: в 6 т. Москва: Мысль, 1965. Т. 4, ч. 1. 544 с.
82. Киридон А. Ментальні імперативи українського суспільства: «зсув парадигм» в умовах утвердження тоталітаризму. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: зб. наук. пр. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2009. № 15. С. 41–49.
83. Кириєнко В. В. Менталитет как социологическая категория: предметное поле, структура, функции. *Социология*. 2009. № 3. С. 85–97.
84. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання. *Актуальні питання інноваційного розвитку*: наук.-практ. журн. 2012. № 2. С. 35–41.
85. Князева Е. Н. Саморефлективная синергетика. *Вопросы*

философи. 2001. № 10. С. 99–113.

86. Коваленко Н. Ю. Співвідношення правосвідомості та правового менталітету. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 21–23.

87. Коваль І. М. Предельное измерение правового менталитета. *Leges si Viata*. 2017. № 5/2 (305). С. 70–75.

88. Коваль І. М. Детермінанти формування правового менталітету особи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 253–257.

89. Коваль І. М. Історія становлення поняття «правового менталітету». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 64–69.

90. Коваль І. М. Менталітет у громадянському суспільстві. *Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2016. № 1. С. 383–385.

91. Коваль І. М. Менталітет у позитивно-правовому полі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 137–144.

92. Коваль І. М. Ментальні властивості правосвідомості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 212–215.

93. Коваль І. М. Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. № 4. С. 454–464.

94. Коваль І. М. Правовий зміст менталітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2015. № 813. С. 119–124.

95. Коваль І. М. Правосвідомість особи як критерій визначення її правового менталітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 155–161.

96. Коваль І. М. Структура та функції правового менталітету. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2011. № 5 (8). С. 16–22.
97. Коваль І. М. Філософсько-правові детермінанти антропології менталітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 265–270.
98. Копельців-Левицька Є. Д. Проблематика ментальності в історичній ретроспективі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: «Право». 2017. Вип. 44, т. 2. С. 169–172.
99. Копельців-Левицька Є. Д. Реалізація гуманістичного потенціалу правової системи України в опозиції правових систем Схід-Захід. *Теорія та історія держави і права. Філософія права. Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 20–24.
100. Коробка В. Н. Правовое мировоззрение: в 2 ч. Ч. 1: Становление и развитие. Донецк: Дон. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та внутр. дел им. Э. А. Дидоренко, 2008.
101. Костан О. В., Руснак В. М., Бугина В. В. Роль і значення правового менталітету для забезпечення ефективності конституційного законодавства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: «Право». 2015. Вип. 35, ч. 2, т. 1. С. 101–104.
102. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз): монографія. Київ: Вища шк., 1998. 392 с.
103. Крилова С. А. Соціальна метаантропологія як методологія дослідження краси у суспільному бутті. URL: <http://aphy.net/2009-09-02-12-24-15/44-books/871-social-metaantropologiya-as-methodology-of-research-of-beauty-in-public-life>.
104. Крутій О., Радченко О. Загальнонаціональні та регіональні чинники сучасного українського менталітету. *Держава та суспільство*. 2011. № 3. С. 174–179.

105. Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок / пер. с англ. Москва: Идея-Пресс, Дом интеллект. кн., 2000. 320 с.
106. Культурологія: енциклопедичний словник / за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 508 с.
107. Кучма І. З. Мотивація споживацької поведінки. *Наукові праці. Сер.: Соціологія*. 2012. Вип. 165, т. 177. С. 96–99.
108. Кушерець В. І., Кравець В. М., Мосьондз С. О. Антропологія права: навч. посіб. / за ред. В. І. Кушереця. Київ: Знання України, 2011. 224 с.
109. Кюнг Г. Церковь / пер. с нем. Москва, 2012. 667 с.
110. Лактіонова А. Сучасна філософія свідомості: методологічні «запити». *Філософська думка*. 2016. № 2. С. 39–47.
111. Ларичев О. И., Петровский А. В. Системы поддержки принятия решений. Современное состояние и перспективы их развития URL: http://www.raai.org/library/papers/Larichev/Larichev_Petrovsky_1987.pdf.
112. Лозовой В. О., Петришин О. В. Професійна етика юриста. Харків: Право, 2004. 176 с.
113. Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. Москва: Изд-во соц.-эконом. лит., 1960. Т. 1. 734 с.
114. Лубский Р. А. Политический менталитет: методологические проблемы изучения и российские реалии: дис. ... канд. фил. наук. Ростов-на-Дону, 1999. 256 с.
115. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; відп. ред., кер. авт. кол., упоряд. Ю. І. Римаренко. Київ, 1996. 942 с.
116. Медведева Н. Теорія архетипів К. Г. Юнга та дослідження творчого сприймання. *Культура України*. 2014. № 5. С. 21–30.
117. Мельникова Е. В. Культура и традиции народов мира (этнопсихологический аспект). Москва: Диалог культур, 2006. 304 с.
118. Мельничук О. С. Словник іншомовних слів. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1985. 964 с.

119. Менталітет українців та основні детермінанти його становлення. *Історія української культури*. URL: http://pidruchniki.com/1529052756996/kulturologiya/mentalitet_ukrayintsiv_osnovni_determinanti_yogo_stanovlennya.
120. Ментальность россиян. Специфика сознания больших групп населения России. Москва: Имидж-Контакт, 1997. 474 с.
121. Меньяло Д. В. Правовой менталитет: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2013. 23 с.
122. Методологические проблемы социальной психологии: сб. ст. / отв. ред. Е. В. Шорохова. Москва: Наука, 1975. 295 с.
123. Міщенко М. М. Українські національні архетипи від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипічного аналізу). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Філософія. Філософські перипетії*. 2014. № 1130, вип. 51. С. 90–94.
124. Моїсеєнкова С. О. Антропологічно-правові детермінанти правоутворення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2015. № 824. С. 272–277.
125. Мондін Б. Підручники систематичної філософії. Т. 4: Філософія релігії і теодіцея / пер. з італ. Б. Завідняка. Жлвква: Місіонер, 2012. 208 с.
126. Мордовцев А. Ю., Горьковенко Ю. А. Правовая система в ментальном измерении: постановка проблемы. *Северо-Кавказский юридический вестник*. 2002. № 2. С. 47–64.
127. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир: ЖІТІ, 1997. 214 с.
128. Небилиця Н. В. Менталітет як світоглядна та теоретична проблема. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 51. С. 125–127.
129. Немов Р. С. Психология: словарь-справочник: в 2 ч. Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. Ч. 2. 352 с.
130. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН,

Нац. общ.-научн. фонд; Науч.-ред. совет; предс. В. С. Степин, замест. предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. Москва: Мысль, 2010. Т. 4. 736 с.

131. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Науч.-ред. совет; предс. В. С. Степин, замест. предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. Москва: Мысль, 2010. Т. 3. 692 с.

132. Новая философская энциклопедия: в 4т. / -т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Науч.-ред. совет; предс. В. С. Степин, замест. предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. Москва: Мысль, 2010. Т. 2. 634 с.

133. Новик Ю. И. Нормы права в регуляции правового поведения личности (психологические аспекты) / Ю. И. Новик // Актуальные вопросы государства и права / отв. ред. Ю. П. Бровка. Минск, 1994. Вып. 4. С. 67–69.

134. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права): монография. Одесса: Юрид. л-ра, 2002. 280 с.

135. Овчинников А. И. Социокультурная самобытность правового мышления и юридическая этнология. Юрист-Правоведъ. 2003. № 1. С. 32–36.

136. Омельчук О. М. Філософсько-правове розуміння поведінки людини в доктринах природного та позитивного права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. пр. Одеса: Юрид. л-ра, 2012. Т. 11. С. 216–224.

137. Опыт словаря нового мышления / под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. Москва: Прогресс, 1989. 463 с.

138. Основы этнодержавства: підручник /за ред. Ю. І. Римаренка. Київ: Либідь, 1997. 656 с.

139. Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности. Москва: Наука, 1969. 174 с.

140. Павленко В. М., Таглин С. А. Факторы этнопсихогенеза: учеб. пособие. Харьков, 1993. 160 с.
141. Павленко В. М., Таглин С. О. Етнопсихологія: навч. посіб. Київ: Сфера, 1999. 407 с.
142. Парнкж М. А. Пространство и время. Киев: Наук. думка, 1984. 294 с.
143. Патлах І. М. Національний менталітет як об'єкт етнополітологічного аналізу: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05. Запоріжжя, 2002. 216 с.
144. Пертушенко В. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції. Львів: «Монголія 2006», 2011. 352 с.
145. Петелин Б. Я. Направленность личности и мотивы преступного поведения / отв. ред. И. И. Мацкевич. Москва, 1973. 54 с.
146. Петінова О. Б. Ментальність як соціокультурний феномен в контексті соціально-філософського аналізу. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 48, т. 1. С. 138–143.
147. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1910. Т. 2. 758 с.
148. Піча В. М. Предмет, структура, функції соціології: зв'язок соціології з іншими науками. Львів, 1994. 20 с.
149. Подольчак Н. Ю. НЕVEN теорія мотивації. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 26. С. 6–12.
150. Полякова Т. М. Менталитет полиэтнического общества как фактор политического процесса в России: дис. ... д-ра полит. наук / Т. М. Полякова. Москва, 1998. 424 с.
151. Практикум із загальної психології / за ред. Т. І. Пашукової. Київ: Знання, КОО, 2000. 204 с.
152. Прокофьев Г. С. Онтологическая и гносеологическая функции языка в правовых нормах. Вестник Московского университета. Сер.: Право. 1999. № 3. С. 101–110.

153. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанова. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
154. Пушкарев Л. Н. Что такое менталитет? Историографические заметки. *Отечественная история*. Москва, 1995. № 3. С. 158–166.
155. Рёдель А. И. Российский менталитет: к социологическому дискурсу. *Социологические исследования*. 2000. № 12. С. 109–118.
156. Равлінко З. П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 21 с.
157. Рассел Б. Человеческое познание. Киев, 1997. 544 с.
158. Резник Т. Е., Резник Ю. М. Жизненные стратегии личности. *Социальные исследования*. 1995. № 12. С. 100–105.
159. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного, Б. Лобавика. Київ: Четверта хвиля, 1996. 392 с.
160. Розов М. А., Кузнецова Н. И. Проблема человека и гуманитарные науки. Новосибирск, 1988. 432 с.
161. Романова А. С. Природно-правовий простір як ідеальний вимір людського існування. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2014. № 5 (9). С. 26–32.
162. Рубан А. О. Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу. Мультиверсум. Філософський альманах. Київ: Центр духовної культури, 2004. № 40. С. 3–16.
163. Руденченко А. А. Ментальні засоби національно-культурної своєрідності в дизайні. *Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст*. 2014. С. 409–412.
164. Русинов Р. К. Сознание и правомерное поведение. *Советское государство и право*. 1983. № 5. С. 5–8.
165. Самойлов О. Ф. Дифузія культури у добу глобалізації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 292–296. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2013_35_58.

166. Сандевуар П. Введение в право. Москва: Интратэк-Р, 1994. 324 с.
167. Сегеда С. Антропология. Київ: Либідь, 2001. 336 с.
168. Семиченко В. А. Психология эмоций. Київ, 1999. 128 с.
169. Силко Є. Органічна єдність людини і природи як полісистемна сутність сучасних напрямків дизайну. *Естетика і етика педагогічної дії*. 2016. Вип. 13. С. 130–140.
170. Скомпска Г. Типология отношений к праву. Краков, 1975. С. 60–68.
171. Скотний В. Г. Філософія: історичний і систематичний курс. Київ: Знання України, 2005. 576 с.
172. Сливка С. С. Вияв елементів ментальності в українському праві Галицько-Волинської доби. *Сучасне державотворення в Україні: проблеми теорії та історії: матер. круглого столу*. Львів, 2008. 352 с.
173. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3 ч. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. Київ: Атіка, 2005. 224 с.
174. Сливка С. С. Проблеми філософії права: навч. посіб. Вид. 2, переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 192 с.
175. Сливка С. С. Філософія права: навч. посіб. Київ: Атіка, 2012. 256 с.
176. Словник іншомовних слів / відп. ред. О. С. Мельничук. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1985. 964 с.
177. Словник української мови: в 11 т. 1978. Т. 7. 662 с. URL: <http://sum.in.ua/s/socialjnyj>.
178. Слюсар В. М. Феномен свободи в культурній самореалізації особистості. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 256 с.
179. Смирнов А. Р. Правосознание в механизме правомерного поведения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва: РГБ, 2005. 18 с.
180. Сорокин В. В. Юридическая глобалистика: учебник. Москва: Юрлитинформ, 2010. Т. 1. 400 с.

181. Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник / заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. Київ; Харків: ВМП «Рубікон», 1997. 400 с.
182. Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Г. Городяненко. Київ: Академвидав, 2008. 456 с.
183. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навч. слов.-довід. / уклад.: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін.; заг. ред. В. М. Піча. Київ; Львів, 2002. 480 с.
184. Степико М. Культурологічний контекст етногенезу. *Життя етносу: соціокультурні нариси*: навч. посіб. / Б. Попов (кер. авт. кол.), В. Ігнатов, М. Степико та ін. Київ: Либідь, 1997. 240 с.
185. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. Київ: Книга, 2008. 368 с.
186. Струпівський В. Онтологія / пер. з ред. К. Новікової. Київ: Дух і літера, 2014. 312 с.
187. Супрун А. Г. Проблема людини в контексті розвитку української екзистенційної традиції. *Мультиверсум. Філософський альманах*: зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 74. С. 94–103.
188. Сутність. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C/>
189. Сушинський М. Соціально-філософська природа діяльності. *Схід*. 2001. № 2 (39). С. 55–58.
190. Тарасюк Л. С. Проблема креативності в класичній сучасній українській філософії. *Гуманітарний часопис*. 2012. № 3. С. 94–100.
191. Таршис Е. Я. Ментальность человека: подходы к концепции и постановка задач исследования. Изд. 2, доп. Москва, 2012. 88 с.
192. Татаркевич В. Історія філософії. Т. 3: Філософія XIX століття і новітня. / пер. з пол. О. Гірний. Львів: Свічадо, 1999. 568 с.
193. Теория общества / под общ. ред. А. Ф. Филиппова; пер. с нем.,

англ. Москва: КАНАН-прес-Ц, 1999. 416 с.

194. Тишков В. А. Вопросы теории. О культурном многообразии. *Этнографическое обозрение*. 2005. № 1. С. 84–87

195. Тофтул М. Г. Логіка. Словник-довідник. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 125 с.

196. Уварова Т. І. Термінологічна проблематика категорії ментальності в культурології. Наукові записки. Сер.: «Культурологія». Острог, 2012. № 9. С. 3–13.

197. Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст.: у 10 т. / ред. І. М. Дзюба. Київ: Основи, 2009. Т. 5. 736 с.

198. Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст. Т. 7: Відродження української державності / упоряд., передм. та прим. Д. Павличка. Київ, 2008. 704 с.

199. Українська радянська енциклопедія. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1982. Т. 8. 528 с.

200. Усенко О. Г. К определению понятия «менталитет». *Русская история: проблемы менталитета*. М., 1994.

201. Файзулаев А. А. Мотивационная саморегуляция личности. Ташкент, 1987. 204 с.

202. Федотов Г. Социальный вопрос и свобода. *Новое время*. 1990. № 23. С. 45–46.

203. Филд Д. История менталитета в зарубежной исторической литературе. *Менталитет и аграрное развитие России (19–20 ст.)*: матер. Междунар. конф. Москва, 1996. 56 с.

204. Философия права. Курс лекций: учеб. пособие: в 2 т. Т. 1 / С. Н. Бабурин, А. Г. Бережнов, Е. А. Воротилин; отв. ред. М. Н. Марченко. Москва: Проспект, 2011. 552 с.

205. Философская антропология: словарь / под ред. Н. Хамитова. Киев: КНТ, 2011. 472 с.

206. Философская: энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина.

Москва: Гардарики, 2004. 1072 с.

207. Философский словарь: Основан Г. Шмидтом. 22-е, новое, перераб. изд. / под ред. Г. Шишкоффа; пер. с нем.; общ. ред. В. А. Малинина. Москва: Республика, 2003. 575 с.

208. Фильд Д. История менталитета в зарубежной исторической литературе литературе. Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): матер. Междунар. конф. Москва: Наука, 1996. С. 7–22.

209. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надальний, В. П. Андрущенко та ін.; за ред. І. Ф. Надального. 4-те вид. Київ: Вікар, 2004. 516 с.

210. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ: Абрис, 2002. 744 с.

211. Фрейд З. Толкование сноведений / пер. с нем. Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2007. 1088 с.

212. Химович О. Стереотип: теоретико-методологічні підходи до інтерпретації. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. № 59/60. С. 120–127.

213. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 272 с.

214. Хромова Е. Б. Об историко-антропологическом подходе в изучении проблем менталитета. *Вестник ПермГТУ. Сер. «Культура. История. Философия. Право»*. 2010. № 3 (29).

215. Царьков И. И. Развитие правопонимания в европейской традиции права. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2006. 346 с.

216. Цимбал Т. В. Буттєвісне укорінення людини. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. 220 с.

217. Чалмерс Д. Сознющий ум. В поисках фундаментальной теории / пер. с англ. В. В. Васильева. Москва, 2013. 512 с.

218. Человек в единстве социальных и биологических качеств / отв. ред. А. А. Гусейнов. Москва: Либрокомф, 2012. 384 с.

219. Чернець В. Україна: динаміка культуротворчих процесів: монографія. Київ, 2002. 176 с.
220. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ, 1992. 230 с.
221. Шаповалова Л. О. Поняття побуту: сутність та структура. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2010. Вип. 42. С. 131–137.
222. Шарінова Э. А. Менталитет личности: философско-этический анализ: дис. ... канд. филос. наук. Уфа, 1999. 148 с.
223. Шевяков М. Ю. Менталитет: сущность и особенности функционирования: дис. ... канд. филос. наук. Волгоград, 1994. 143 с.
224. Шиприкович О. Вплив етнічних стереотипів на етнонаціональні взаємини в Україні. *Народна творчість та етнологія*. 2011. № 1. С. 58–63.
225. Шпенглер О. Закат Европы. Новосибирск, 1993. 592 с.
226. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию. Сочинения. Москва: Правда, 1989. 601 с.
227. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: монографія. Харків: Майдан, 2013. 412 с.
228. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / пер. з нім. К. Котюк. Львів: Астролябія, 2013. 588 с.
229. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр.енцикл., 2003. Т. 5: П-С. 736 с.
230. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл., 1999. Т. 2: Д-Й. 744 с.
231. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К-М. 792 с.
232. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / упоряд. М. Шаповал. 3-тє вид., стер. Київ: Знання, 2006. 341 с.
233. Jung C. G. Analytical psychology: Notes of the seminar given in 1925 by C. G. Jung / ed. by W. McGuire. London: Routledge, 1990. 179 p.

234. Lampe E.-J. Genetische Rechtstheorie: Recht, Evolution und Geschichte. München, 1987. 112 s.
235. Lippman W. Public opinion. New York: MacMillan, 1922. 174 p.
236. Sporkin R. Communism and Nationalism. Karl Marx Versus Friedrich List. New York, Oxford, 1991. 347 p.
237. Weinberger J. William James and the unconscious: Redressing a century-old misunderstanding. Psychological science. 2000. Vol. 11, № 6. P. 439–445.

ДРОГОБИЦЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

вул. 22 Січня, 37, м. Дрогобич, Львівська область, 82100 тел./ факс (03244) 3-84-55

14.11.2017 № ак-31/2872

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Ковалю Ігоря Мирославовича

Основні положення та результати дисертаційного дослідження асистента кафедри теорії та філософії права Національного університету «Львівська політехніка» Ковалю Ігоря Мирославовича на тему: «Метаантропология менталітету: правовий вимір» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на спеціальністю 12.00.12- філософія права впроваджено у правозастосовну діяльність. Зокрема, підрозділ 3.1. «Менталітет у буденному правовому полі» та підрозділ 3.2. «Менталітет у граничному екзистенціальному вимірі» впроваджені у практичну діяльність Дрогобицької районної державної адміністрації.

Голова

В.А.Шутко

04371

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-27-58, факс: (380-32) 258-26-80
ел. пошта: coffice@lp.edu.ua, інтернет: www.lp.edu.ua

15. 11. 2017 № 67-01-1817

на № _____

До спеціалізованої вченої ради Д. 35.052.19
Національного університету «Львівська політехніка»

ДОВІДКА

про використання в навчальному процесі результатів
наукового дослідження
Коваля Ігоря Мирославовича

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Коваля Ігоря Мирославовича на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук впроваджені в навчальний процес Національного університету «Львівська політехніка» та застосовуються при підготовці бакалаврських кваліфікаційних робіт, викладанні дисциплін «Юридична деонтологія», «Філософія права» для студентів ОКР «Бакалавр» напряму підготовки 081 «Право» та ОКР «Магістр» спеціальності 081 «Право». Зокрема, в навчальний процес впроваджено запропоновані:

- обґрунтування методології правового менталітету та правової ментальності (розділ 1. підрозділ 1.2 «Методологічні засади дослідження менталітету»);

- авторські розробки щодо поняття правового менталітету та правової ментальності (розділ 2. підрозділ 2.1 «Філософсько-правове обґрунтування менталітету й ментальності»);

- нові підходи щодо поняття менталітету у буденному, граничному та позамежовому просторах (розділ 3. підрозділ 3.1 «Менталітет у буденному правовому полі»; підрозділ 3.2 «Менталітет у граничному екзистенціальному вимірі»; підрозділ 3.3 «Менталітет у позамежовому природно-правовому просторі»).

Проректор з науково-педагогічної роботи
Національного університету
«Львівська політехніка»

к.т.н., доцент

О.Р. Давидчак